

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HAFNIA METR

Historiske meddelelser om København 2011

Selskabet for Københavns Historie

Historiske meddelelser om København

2011

Udgivet af

Selskabet for Københavns Historie

Indhold

- 5 **En hæderkronet årbog**
ved Bjørn Westerbeek Dahl
- 7 **“Højt stiger op din ære”**
– Erik Eriksen Pontoppidans digt
om Københavns belejring 1658-1660
af Bjørn Westerbeek Dahl
- 19 **Enevældens indførelse 1660**
– en københavns revolution
af Sebastian Olden-Jørgensen
- 43 **Enevoldsarveregeringsakten 1661**
set i københavnsk belysning
af Allan Tønnesen
- 63 **København som Danmarks hovedstad**
af Helge Gamrath
- 81 **Til minde om et statskup**
– om den visuelle iscenesættelse
af Statsomvæltningen 1660
af Birgitte Bøggild Johannsen
- 133 **Henrik Thomsen Gerners**
københavnsbeskrivelse fra 1689
ved Kirsten Lindberg
- 168 **Forfatterbiografier**
- 169 **Person- og stedregister**
af Bjørn Westerbeek Dahl

En hæderkronet årbog

■ Indledning ved Bjørn Westerbeek Dahl

Siden 1907 – og altså i 104 år – har Stadsarkivet stået for udgivelsen af Københavns Kommunes historisk-topografiske årbog. Den blev grundlagt af daværende stadsarkivar Villads Christensen i samarbejde med støtter i Kommunalbestyrelsen, først og fremmest den radikale borgerrepræsentant Herman Trier. Deres ønske var at udgive en årbog med “et tidshistorisk, personalthistorisk og topografisk indhold” beregnet for byens borgere.

Deres idé fæstede rod, og projektet er i overvældende grad lykkedes: Frem til 2010 fylder den samlede årbogsudgivelse to hyldemeter og rummer i alt 24.346 sider og 945 artikler, og det er således et ubestrideligt faktum, at årbogen for længst har placeret sig som den vigtigste og vægtigste informationskilde til Københavns historie.

Da Selskabet for Københavns Historie blev stiftet i 1935, blev Historiske meddelelser om København den naturlige medlemspublikation. Det blev i samtiden opfattet som en dobbelthed, at årbogen både var Kommunalbestyrelsens talerør og samtidigt “Organ for Selskabet for Københavns Historie”, som det dengang blev udtrykt. Nogen større meningsforskelle mellem Stadens styre og Selskabet mente man ikke, der ville komme ud af det, og deri så man da rigtigt. Forholdet har altid været præget af gensidig tillid – ikke mindst som følge af et tæt personsammenfald mellem redaktion og bestyrelse.

Men det kan ikke skjules, at der i Selskabet på det seneste har været et ønske om at blive medinddraget i redaktionen af årbogen, da Selskabet i en del år har været den vigtigste aftager af udgivelsen. Det er således en naturlig udvikling der nu fuldbyrdes, når Stadsarkivets nye ledelse har besluttet at slutte sit engagement med årbogen og overdrage den til Selskabet for Københavns Historie.

Det er med en følelse af ydmyghed bestyrelsen i Selskabet overtager Historiske meddelelser om København, men det er også en udfordring: Som historisk forening vil vi forsøge at leve op til programerklæringen fra 1907, for selv om formuleringen fra dengang måske kan lyde lidt altmodisch i vore dage, så er tanken bagved så levende som ingen sinde: Vi ønsker at udgive

artikler, der bidrager til at berige vores viden om Københavns historie, læsbare for den interesserede almene læser.

Bestyrelsen nedsatte i 2010 en redaktionsgruppe, der skulle fremkomme med planer og idéer til årbogens videreførelse. Teknik og udstyr har ændret sig siden 1907 og praktiske forhold i redaktionsarbejdet ligeså.

Årbogen for 2011 var allerede fra omkring 2008 tænkt som en temabog om de dramatiske forhold i København i 1660/61, hvor man med afslutningen af den dramatiske belejringstid oplevede et noget usædvanligt stændermøde i København, der resulterede i en enevældig styreform af landet, centreret i Kongens København. Næppe nogen begivenhed i byen har haft større betydning. Vi er derfor taknemmelige for, at de foredragsholdere, som Selskabet benyttede i efteråret 2010 i en temaserie om disse begivenheder, har indvilget i at omskrive deres foredrag i artikelform, så vi kan præsentere dem samlet her i årbogen. Det drejer sig om Sebastian Olden Jørgensen, Helge Gamrath, Allan Tønnesen og Birgitte Bøggild Johannsens artikler. Hertil er kommet en udgave af Henrik Thommesen Gerners store anprisning af den enevældige by fra 1690'erne ved Kirsten Lindberg. Årbogen indledes med Erik Eriksen Pontoppidans digt om Københavns belejring 1658-60 med antydning af den højstemte selvfølelse, der levede hos de københavnske borgere i skæbneåret 1660, udgivet af Bjørn Westerbeek Dahl.

Temabogen havde som omtalt sit udspring i forhandlinger med Stadsarkivet om en redaktionel indflydelse på årbogen, men det er ikke hensigten, at årbøgerne i fremtiden skal være bygget over et bestemt tema: Selskabet for Københavns Historie vil som grundlæggerne af årbogen i 1907 gerne udgive et skrift med bredt "tidshistorisk, personalhistorisk og topografisk indhold".

Bjørn Westerbeek Dahl

Formand

Selskabet for Københavns Historie

August 2011

“Højt stiger op din ære”

Erik Eriksen Pontoppidans digt om Københavns belejring 1658-1660

■ Ved Bjørn Westerbeek Dahl

Der har næppe været andre så dramatiske år i Københavns historie som årene under den svenske belejring 1658-1660, hvor byens indbyggere gennemlevede alle de ulykker og farer, som en 21 måneder lang belejring i 1600-tallet kunne opvise: Indeslutning, blokering, bombardement, storm og til sidst endeløse fredsforhandlinger og diplomatiske forviklinger.

Hvad københavnernes tænkte og følte i denne tid, ved vi ikke meget om. I samtidens beretninger spores højest en vis patriotisme, der samlede københavnernes mod fjenden. Netop patriotisme gennemsyrrer det lille digt om belejringstiden, der her er gravet frem fra teologen og sprogmanden Erik Eriksen Pontoppidans papirer i Det Kongelige Biblioteks Håndskriftafdeling.¹

Erik Eriksen Pontoppiddan var født i Sønder Broby sogn på Sydfyn i 1616 som søn af ridefoged Erik Knudsen. Ved sin immatrikulering på Københavns Universitet i 1635 latiniserede han navnet Broby til Pontoppidan, og han blev stamfar til den vidt forgrenede slægt med dette navn. Særligt hans sønnesøn Erik Ludvigsen Pontoppidan gjorde navnet kendt, da han var forfatteren til adskillige topografiske værker, således en beskrivelse af København fra 1760 og de første 3 bind af Danske Atlas, desuden kom et stort antal bøger om en lang række andre emner.

Hurtigt efter sin ankomst til København i midten af 1630'erne havde Erik Eriksen Pontoppidan vist så rige poetiske evner, at han en tid havde været på tale som professor i poesi ved Københavns Universitet. Så vidt kom det ikke: Embedet var kombineret med hvervet som provst for Kommunitetet, et stort legat, der var en slags forløber for vore dages uddannelsesstøtte og havde til formål at bespise 100 studenter to gange dagligt. Måske på grund af det praktiske besvær hermed, ønskede han ikke at overtage professoratet, og hans ansøgning faldt dermed bort. Han søgte derfor tilbage til teologien, først som studerende og siden som privat forelæser. Det havde han åbenbart også gode anlæg for, og efter at have prædikeret for Christian IV og senere

Frederik III, blev han i 1649 ansat som præst på Antvorskov Slot og i det nærliggende Slagelse Hospital.

Her langt fra København opholdt han sig under svenskernes besættelse af Sjælland under Anden Karl Gustav Krig 1658-1660. I 1665 blev han sognepræst i Køge, hvor han senere blev provst, og karrieren afsluttedes, da han i 1673 blev biskop i Trondheim. Her døde han i 1678.²

Erik Eriksen Pontoppidan var som så mange andre i sin samtid optaget af mange forskellige lærde sysler, og antallet af manuskripter fra hans hånd er stort: Han var levende interesseret i sprog, og hans "Grammatica Danica" fra 1668 blev – trods titlen – den første dansksprogede grammatik over det danske sprog.

Men i hele sit liv beskæftigede han sig vedvarende med poesi, og på Det Kongelige Bibliotek findes et stort antal lejlighedsdigte, der vidner om hans virtuositet på dette område. Særligt interessant er en række digte om krigens hovedaktører på den danske side i samme hæfte som digtet om København. De er som de fleste af hans digte skrevet på latin, således endnu et lille to-siders digt om København. Det efterfølges af et næsten dobbelt så langt digt om den danske hovedstad, der som det eneste af de i alt 13 digte i hæftet er skrevet på dansk. Det er dette digt, der her gengives.

Digtet

Digtet gengiver i 114 vers fordelt på 38 strofer hovedpunkterne i belejringen: Pontoppidan beskriver kort København (strofe 3-5) og derefter Karl Gustavs overfald på byen i august 1658

Erik Eriksen Pontoppidans epitafium i Nidaros Domkirke viser ham selv med hustruen Catharine Valentinsdatter Køler, sønnen Valentin samt en anonym datter, der synes at være død tidligt. Portrættet af Pontoppidan er en kopi efter et malet portræt af Pontoppidan, der findes på Frederiksborgmuseet. Nidaros Domkirkes Restaureringsarbejder. Fotograf: Henning Grøtt, NDR.

D. O. M. S.
NOBILISS. CLEVERIO. PONTOPIDAN. REVERENDI
P. E. R. I. C. I. P. O. N. T. O. P. I. D. A. N.
D. N. P. O. N. T. O. P. I. D. A. N. D. N. P. O. N. T. O. P. I. D. A. N. D. N. P. O. N. T. O. P. I. D. A. N. D. N. P. O. N. T. O. P. I. D. A. N.
D. N. P. O. N. T. O. P. I. D. A. N. D. N. P. O. N. T. O. P. I. D. A. N. D. N. P. O. N. T. O. P. I. D. A. N. D. N. P. O. N. T. O. P. I. D. A. N.
TANDEM SINGULI CLEVERIO. TROND. & NORW. ANGL. ET J. N. M. A. R. K. I. E.
E. P. I. S. C. O. P. I. E. T. C. A. P. I. T. U. L. I. N. O. R. W. G. I. E. N. S. I. S. P. R. E. S. B. I.
P. R. I. T. A. T. P. R. E. S. B. I. T. I. S. I. N. T. E. G. R. I. T. A. T. E. S. I. N. G. U. L. I. F. I. D. I. S. I. N. G. R. A. V. I. N. D. I.
S. I. N. T. E. G. R. I. T. A. T. E. S. I. N. G. U. L. I. F. I. D. I. S. I. N. G. R. A. V. I. N. D. I. S. I. N. T. E. G. R. I. T. A. T. E. S. I. N. G. U. L. I. F. I. D. I. S. I. N. G. R. A. V. I. N. D. I.
P. O. N. T. O. P. I. D. A. N. S. I. N. G. U. L. I. F. I. D. I. S. I. N. G. R. A. V. I. N. D. I. S. I. N. T. E. G. R. I. T. A. T. E. S. I. N. G. U. L. I. F. I. D. I. S. I. N. G. R. A. V. I. N. D. I.
P. O. N. T. O. P. I. D. A. N. S. I. N. G. U. L. I. F. I. D. I. S. I. N. G. R. A. V. I. N. D. I. S. I. N. T. E. G. R. I. T. A. T. E. S. I. N. G. U. L. I. F. I. D. I. S. I. N. G. R. A. V. I. N. D. I.
N. I. B. I. O. L. I. T. I. S. I. N. G. U. L. I. F. I. D. I. S. I. N. G. R. A. V. I. N. D. I. S. I. N. T. E. G. R. I. T. A. T. E. S. I. N. G. U. L. I. F. I. D. I. S. I. N. G. R. A. V. I. N. D. I.
E. T. I. N. G. I. N. H. I. C. T. A. B. U. L. A. S. I. N. G. U. L. I. F. I. D. I. S. I. N. G. R. A. V. I. N. D. I. S. I. N. T. E. G. R. I. T. A. T. E. S. I. N. G. U. L. I. F. I. D. I. S. I. N. G. R. A. V. I. N. D. I.
C. A. T. H. A. R. I. T. A. T. E. S. I. N. G. U. L. I. F. I. D. I. S. I. N. G. R. A. V. I. N. D. I. S. I. N. T. E. G. R. I. T. A. T. E. S. I. N. G. U. L. I. F. I. D. I. S. I. N. G. R. A. V. I. N. D. I.
D. E. T. H. I. S. S. I. S. T. A. T. I. S. I. N. G. U. L. I. F. I. D. I. S. I. N. G. R. A. V. I. N. D. I. S. I. N. T. E. G. R. I. T. A. T. E. S. I. N. G. U. L. I. F. I. D. I. S. I. N. G. R. A. V. I. N. D. I.
V. A. L. L. E. N. T. I. U. S. C. R. I. C. I. A. S.

Erik Eriksen Pontoppidan • "Højt stiger op din ære"

Mindeblad over Erik Eriksen Pontoppidan, udført af anonym kobberstikker, ca. 1678. Det Kongelige Biblioteks Billedsamling.

– folk i byen trodser svenskekongens krav om overgivelse og yder modstand (7-14). De får uventet støtte, for selvom svenskerne ødelagde de vandrør, der bragte drikkevand ind til byen, så hjalp Gud ved at sikre, at der fra himmelen kom vand i så rigelige mængder, at det endog generede svenskerne, når de beskød byen (15-16). De første måneders krigsbegivenheder skildres med skudvekslinger fra volde og pramme i Kalveboderne (17-26), og svenskernes mislykkede forsøg på at indeslutte byen fra Amager i oktober 1658 (27-28). Ved

den nederlandske hjælpeflådes sejr over den svenske flåde måtte svenskerne søge ly i Landskrona Havn, og København kunne anløbes af skibe med forsyninger (29-30). Først ved det store stormangreb på København natten mellem 10. og 11. februar 1659 var svenskernes skæbne beseglet (31-35): I en afslutningsstrofe markeres misforholdet mellem den svenske kongens mange tidligere succesfulde bedrifter og realiteten foran København, selvom københavnernes eneste ønske var fred, og digtet afsluttes med ordene "I fred skalt du forbliffve".

Da Pontoppidan som omtalt opholdt sig på Antvorskov Slot i de bevægede år, er oplysningerne om Københavns forhold indhentet på anden hånd. Han nævner ikke selv, hvor han har fået dem fra, og det er også uklart, hvornår digtet er blevet til: Det kan ikke udelukkes, at det er skrevet under indtryk af begivenhederne og måske allerede i 1659 eller første del af 1660.

I et af de latinske digte tyder ikke mindst omtalen af prins Christian som "electus", dvs. som valgt og ikke som "hæreditarius", arveberettiget til tronen, på at digtet er skrevet før arvehyldningen i oktober 1660. Også et digt til de danske "senatorer", dvs. Rigsrådet, må forekomme malplaceret, hvis det er yngre end statsomvæltningen i oktober/november 1660. Hvis digtet er fra foråret eller sommeren 1660, kan dets oplysninger bygge på Anders Mathiesen Hjørrings trykte skildring af begivenhederne i *Leyers Krantz*, hvis første udgave udkom i foråret 1660. Men oplysningerne hos Pontoppidan har en så almen karakter og berører sådanne hovedpunkter, at han let har kunnet skaffe sig stoffet fra andre kilder.

Digtets patriotisme var vel baggrunden for, at Holger Fr. Rørdam i de nationalistiske år efter Treårskrigen, i 1854, optrykte det i ugebladet "Dannebrog". Han gav det dog en noget uklædelig samtidig sprogdragt.³ Digtet gengives her i den form, der synes at ligge originalen og Erik Eriksen Pontoppidans egne ord nærmest.

En Tale til dend høi-berømmelige och u-offvervundne Danmarckis Hovedstad, Kjøbinghavn

1

Tack du din Gud, o Kjøbinghaffn,
Høi priseligt er nu dit Naffn
Viidt offver alle Lande;

2

Saa lenge som at Verden staaer,
Din Loff och Roes her ej forgaar,
Du kandst u-vunden stande.

3

Vel varst du før berømmelig,
At Guds Ord lærdis ræt i dig
At du varst Kongens Sæde,

4

Och at aff dit Academi⁴
Och af din goede Politi⁵
Du havde dig at glæde.

5

Till Lands och Vands din Handel gick,
Hvor ved dit Folck stoer Rigdom fick,
Vel kunde du dig nære:

6

Men nu langt større er din Priis,
Du holdte dig paa mandig Viis,
Høit stiger op din Ære.

7

I dette Land sig snigte ind
Kong Karl, och haffde i sit Sind
dend danske Kron' at vinde:

8

Hand vilde strax ind i dig gaae,
De Porte skulde obne staae;
Hand andet fich at finde.

9

Der du ei andet tæncht' end Fred
Der du til Krig var u-bered,
Saast du de Svenske Knechte

10

I tusindtal at komme frem,
Du u-forsagt bleffst dog, mod dem
Du vilde dig forfichte.

11

De lejre sig, de groffv' i Jord,⁶
De true dig med Brand og Mord,
De plante deris Stykker.⁷

12

I dig da giøres sicker Stand
Fast sammenbinder sig hver Mand,
Ej nogen sig undrycker.⁸

13

Hver vil sin Konge være troe
Og stride vel for By oc Boe,
Mand sig til Volds begiffver,

14

Och strax da lade sig ded tee⁹
Hvor paa at Svensken vel kand see,
At du hans nødig bliffver.

15

Dig tages fra ded ferske Vand,
At ded til dig ey flyde kand
Fra Emdrops Lund i Render;¹⁰

16

De Brynde stoppes dog ej til,
Dig at forsørge, som Gud vil,
Dend Himmel Vand dig sender.

17

De Svensken rejses ej saa snart
En Stilling, at dend med en Fart
Jo ligger strax paa Jorden;

18

Saa vis var dine Skytters Konst,
Att intet Skud er gjort omsonst,
Svensk Hob er mindre vorden.

19

Der dig din Fiende var imod,
Dend goede Gud med dig da stoed,
Hand hialp dig alle Tider.

20

Ved Regn, som falder tæt og tit,
At du for Skade bliffver qvit,
Dend Himmel for dig strider.¹¹

21

De Løbe graver fyldes op.
Soldaten voed fra Taa til Top
Sig kand i Dynd ej røre.

22

Ild-kuglerne,¹² som skulde Brand
paaføre, slyckes strax paa Stand,
Og dig ej Skade gjøre.

23

Naar der er Hast, naar der er Hu
Ild at indsende, midt i tu
Ild-moerterne de springe;

24

Men du gaffst Svensken ingen Frist,
Och naar du skjødst, da ramtes vist
De Høje med de Ringe.

25

De Pramme¹³ spille saa med Skud,
At fra dem Døedens visse Bud
Med Skraa¹⁴ og Kugler skiches.

26

Ved Udfald dræbes mange Mænd,
Der falder Herren og hans Svend,
Den sidste Skaal uddrickes.

27

Amager-Land, som giødet er
Med Bloed ud aff dend Svenske Hær,
Schall bære røde Rødder:¹⁵

28

Der før er holdt en Hare-jact
Nu jages der dend Svenske Mact,
Som priiste Hare-fødder.¹⁶

29

Dend Hollands Floede Svensken slog
Og hannem ind i Havnen jog¹⁷
Med Svenskens Blod bleff farffvet

30

Ded Vand, som var i ØreSund,
Hvor mangel Svensk sanch ned til Grund,
Ham Fiske haver arffvet.

31

Med Storm omsider settes an,
Der Sindet stoed til Roff og Ran,
Men du de Svenske mødte.

32

Med Krud og Lod,¹⁸ med Moed og Mact,
At komm' igien er Ingens Act
Du slogest, der de kun hødte.¹⁹

33

Som Æble rystes af et Træ,
Saa fulde de og funde Læ
I dine dybe Graffver,

34

Som fløede med en hefftig Floed,
Det var udaf de Svenskes Bloed,
Som du udgydet haffver.

35

Dend, som var kjeck i Mark og By,
Gik stiff og strunk, saa høit i Sky,
I Græsset maatte bide

36

Dend, som stoed effter²⁰ Sylff oc Guld,
Hans maatte gnaffve soerten Muld
I Dødens Nøed og Qvide.

37

Du eene By dreffst dend fra dig,
Som mange Lande maatte sig
Ved Tvingsel undergiffve;

38

Dend Konge²¹ Moedstand hos dig fand,
Som heele Riger offervand.
I Fred skalt du forbliffve.

-
1. Det Kongelige Bibliotek. *Håndskriftafdelingen Gammel Kongelig Samling* 890-fol. – Sammesteds ligger som 891-fol. en kopi af digtet i et manuskript, hvis indhold er ganske identisk med det forrige, men det er tydeligvis skrevet med en anden hånd. Ingen af de to manuskripter kan med sikkerhed tilskrives forfatteren selv, omend skriften i begge tilfælde kan bestemmes som en 1600-tals skrift.
 2. H. Ehrencron-Müller: *Forfatterlexikon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814*. Bind 2 1929, 317-231.
 3. *Dannebrog. Et Ugeblad for den danske Forening* 1854, nr. 16.
 4. Universitetet.
 5. Samfundsorden.
 6. Anlagde løbegrave.
 7. Kanoner.
 8. Viger tilbage.
 9. Vise sig, åbenbare
 10. Svenskerne afbrød 17.8.1658 vandrenderne ind til byen fra Emdrup Sø og fra Sorstedam, Peblinge og Sankt Jørgens Søer.
 11. Da svenskerne forsøgte at stikke byen i brand ved at kaste gloende kugler ind

- mod København, blev dette hindret af en voldsom regn. Episoden er gengivet i Anders Mathiesen Hjørring: *Leyers Krantz*. 3. udgave. 1677, [fol. 120b], under datoen 28.8.
12. Kanonkugler, der var blevet opvarmet, så de kunne fungere som brandbomber.
 13. Fladbundede pramme med kanoner blev lagt i Kalveboderne og Øresund, så svenskerne blev beskudt i flankerne.
 14. Ammunition bestående af jernstumper, sten m.v., jf. ordet skrot.
 15. Svenskernes forsøgte at erobre Amager i dagene 8.-11. oktober 1658, så de dermed indesluttede København fra alle sider. Øen blev stærkt ødelagt, da svenskerne måtte vige for et udfald fra Christianshavn.
 16. Svenskerne måtte rømme Amager forholdsvis tumultuarisk, og den svenske konge, der personligt deltog, måtte i huj og hast evakueres pr. skib. På vej ud til skibet faldt han uheldigvis i vandet, men blev straks reddet op, jf. Anders Mathiesen Hjørring *Leyers Krantz*. 3. udgave 1677, [fol. 132a], under datoen 11.10.1658.
 17. Efter slaget i Øresund den 29. oktober kunne den nederlandske hjælpeflåde bryde svenskernes blokade af København, da svenskerne søgte ind til Landskrona Havn.
 18. Bly (i kugler).
 19. Truede.
 20. Stræbte efter.
 21. Der tænkes naturligvis på Karl X Gustav.

Enevældens indførelse 1660

– en københavnsk revolution

■ Af Sebastian Olden-Jørgensen

Enevældens indførelse er et af Danmarkshistoriens skarpe hjørner, og den fandt sted i København på et stændermøde i efteråret 1660. Det kunne næppe være sket noget andet sted. Hvis stændermødet for eksempel var blevet afholdt i Odense, som det var tilfældet med stændermødet 1657, der bevilgede de nødvendige ressourcer til at påbegynde krigen mod Sverige, ville meget nok være gået anderledes. I en vis forstand må man nemlig sige, at det var københavnerne, der indførte Enevælden. Om man så vil bryste sig af det, eller skamme sig over det må hver enkelt afgøre. I det følgende skal begivenhederne skildres ud fra en københavnsk synsvinkel.¹

Forhistorien: Karl Gustav Krigene 1657-60

Den 1. juni 1657 havde Frederik III erklæret Sverige krig.² Det var et forsøg på at gøre fælles sag med alle Sveriges øvrige fjender omkring Østersøen og i Tyskland, og angrebet var udløst af de vanskeligheder, den svenske hær mødte under det polske felttog, der var blevet indledt to år før i 1655. Svenskerne var kort sagt kørt fast i det polske mudder, og Danmark ønskede at være med til at give dem det afgørende puf. Som bekendt gik det gruelig galt. Ikke alene lykkedes det Karl X Gustav at føre en blitzkrig, der udslettede de danske styrker på den jyske halvø og 24. oktober 1657 gav rigsmarsk Anders Bille (1600-1657) banesår ved erobringen af Frederiksodde, det nuværende Fredericia. Det afgjorde dog ikke krigen, for den danske ledelse tabte ikke hovedet, men omorganiserede hærens ledelse og afventede de allierede polske, brandenborgske og kejserliges troppers fremrykning. Den jyske halvø skulle fungere som en blindgyde for den svenske hær. Som bekendt gik det anderledes. Isen lagde bro for den dristige svenskekonge, der pludselig 11. februar 1658 stod med et ekspeditionskorps i Vordingborg. Så tabte den

danske ledelse hovedet og indgik den katastrofale fred i Roskilde 26. februar 1658, der ikke kun medførte de store territoriale tab af Skåne, Halland, Blekinge, Bornholm, Bohuslen og Trondhjem Len, men også reducerede Danmark til en svensk lydstat.

Freden blev kort, mindre end et halvt år, og under den anden Karl Gustav Krig 1658-60 rykkede København for alvor i begivenhedernes centrum. Karl X Gustav brød nemlig freden og gik 7. august i land ved Korsør for at marchere mod København og gøre arbejdet færdigt. Nyheden om svenskerne landgang nåede byen en søndag midt i kirketiden. Denne gang bevarede Frederik III imidlertid fatningen og sikrede sig storkøbmændenes støtte ved hurtig imødekommenhed over for deres politiske ønsker. Det var løftet om nye og herlige privilegier for byen, der med kongens og Rigsrådets underskrifter blev udstedt 10. august, blot to dage senere.

Københavns belejring er et tema i sin egen ret, men kan egentlig sammenfattes ganske kort.³ Den falder i to adskilte faser. Den første strækker sig, fra svenskerne 11. august 1658 indesluttede byen både fra landsiden og vandsiden, til 30. oktober, hvor den hollandske undsætningsflåde ankommer. Få dage efter belejringens indledning startede beskydningen og etableringen af løbegrave og fremskudte skanser ind mod Vesterport for at gøre denne del af befæstningen mør som forberedelse til storm. På trods af succesrige danske udfald nærmede svenskerne sig langsomt, men sikkert Vesterport, så man til sidst kun stod 150 meter fra hinanden. Kronborgs kommandant havde kapitulert 6. september, og dermed fik svenskerne forstærket kanonparken med store kalibre, der for alvor egnede sig til at skyde bastioner i grus. Samtidig var forsyningsituationen i København ved at blive kritisk, og i dagene 8.-10. oktober hærgede og brændte svenske styrker Amager, der havde fungeret som byens kornkammer. Så, efter godt 2½ måneds belejring ændredes situationen grundlæggende. En hollandsk hjælpeflåde med forsyninger og soldater kæmpede sig forbi den svenske flåde i Øresund og anløb København 30. oktober. Hermed var blokaden til søs brudt, byens militær forøget med 2000 hollandske læderhalse, og forsyningsituationen med ét afgørende forbedret.

Svenskerne trak sig derefter tilbage og anlagde en befæstet lejr kaldet Carlstad ved Brønshøj. Skønt en slags 'belejring light' blev opretholdt, var krisen ovre, også selv om Karl X Gustav af uigennemskuelige grunde natten mellem den 10. og 11. februar 1659 valgte at sende sine tropper ud på et selvmorderisk stormløb på den velforsynede, advarede og fuldt beredte by.

Tabstallene taler for sig selv: Under 20 døde på dansk side, herunder ingen officerer, omkring 2000 døde på svensk side, heriblandt ca. 100 officerer fra generalsniveau og ned.

Det var ikke på Københavns vold, den anden Karl Gustav Krig blev afgjort, men ved forhandlingsbordet og i stormagternes kabinetter. For sømagterne, Holland og England, var der så store økonomiske interesser forbundet med handlen på Østerøen, at de ikke kunne være ligeglade med, hvem der kontrollerede Sund og Bælt. De ønskede ubetinget den nordiske magtbalance oprethold, fordi det var forudsætningen for en tålelig beskatning af handlen (sundtolden). Frankrig havde kun begrænsede interesser i østersøhandlen, men til gengæld over tyve års gode erfaringer med Sverige som allieret mod kejseren, først under Tredivårskrigen 1618-48 og siden i kraft af de besiddelser i Nordtyskland (Bremen-Verden, Vorpommern, Rügen og Stralsund), som blev Sveriges gevinst efter krigen. Sverige var med andre ord en brik i den aktive for ikke at sige aggressive franske udenrigspolitik under den unge Ludvig XIV (Solkongen), og man var fra fransk side på ingen måde tilbøjelig til at acceptere noget, der kunne svække denne briks anvendelighed i det storpolitiske spil.

Med den hollandske flådes ankomst i oktober 1658 – i det følgende forår kom tillige en engelsk ditto – var den dansk-svenske konflikt nemlig blevet grundigt internationaliseret. At de svenske tropper blev fordrevet fra den jyske halvø i løbet af foråret 1659, og den svenske hær på Fyn blev udsløjet af danske og allierede styrker under generalerne Eberstein og Schack i Slaget ved Nyborg 14. november 1659 var ikke militært afgørende.⁴ Det afspejlede egentlig blot, at stormagterne (i form af hollandsk flådehjælp) lagde militært pres på Sverige. Karl X Gustav ville dog ikke give op, men døde 13. februar 1660, og hermed var vejen banet for freden i København 27. maj, som genoprettede ligevægten i Norden, dog uden at Danmark genvandt landskaberne øst for Sundet, for det var sådan, stormagterne ønskede det.

Krigsskader

Efter fredsslutningen drog svenskerne bort, men krigen efterlod sig mange problemer: Landet var grundigt hærgnet og plyndret ikke kun af svenskerne, men også af de allierede kejserlige, brandenborgske og frem for alt polske tropper, som på deres heste kunne nå vidt omkring og udsætte selv Jyllands

Københavns borgmester Hans Nansen (1598-1667) var en af de centrale personligheder på stænderforsamlingen i 1660, og selvom hans virke ikke kan afklares fuldt ud, handlede han til fordel for en stærk kongemagt. Om han så også havde til hensigt at overdrage kongen den absolutte enevældige magt er så en anden sag. Stik af Albert Haelwegh. Det Kongelige Bibliotek.

mere afsides egne for effektiv udsugning.⁵ Flere steder havde soldaterne bragt sygdom med sig. Skønt svenskerne drog bort, forblev danskernes store hær af lejesoldater indkvarteret rundt omkring i landet. De tærede på ressourcerne og opførte sig forfærdeligt, men de kunne først aftakkes, når der var penge til at betale den sold, de havde til gode. Krigsgælden alene var på ca. 4 millioner rigsdaler, og dertil kom – i hvert fald efter kongens mening – behovet for et fortsat højt militært beredskab, alt sammen udgifter, der skulle bestrides af et reduceret og svækket rige.

Ved siden af krigens materielle og økonomiske skader var der de politiske. Krigen havde kraftigt forrykket den traditionelle magtbalance, hvor konge og Rigsråd deltes om magten under massiv hensyntagen til adelens interesser og med en vis medinddragelse af borgerstand og gejstlighed. Denne inddragelse fandt særlig sted på de jævnlige stændermøder, som siden 1627 var blevet en del af landets politiske liv. Under krigen var adel og Rigsråd blevet skudt i baggrunden. Den svenske sejr ved Frederiksdal den 24. oktober 1657, rigsmarsk Anders Billes død af sine sår den 10. november samme år,

kansler Christian Thomesen Sehesteds død nogle måneder tidligere og den erfarne og indflydelsesrige rigsråd Christen Skeels død i 1659 havde svækket Rigsrådet og reduceret den danske adels greb om hæren. Da den danske hær blev rekonstrueret efter nederlaget ved Frederiksdodde, var den nemlig domineret af professionelle og udenlandske officerer, loyale alene mod kongen.⁶

Den stående hær var imidlertid ikke den eneste nye magtfaktor, som krigen havde skabt. Som nævnt havde Frederik III sikret sig det københavnske borgerskabs økonomiske, fysiske og moralske opbakning ved at love det nye privilegier, dvs. rettigheder.⁷ Disse privilegier, der blev endeligt udstedt 24. marts 1659, gav bystyret udstrakt autonomi, købmændene store handelsfordele og alle borgerne kontante økonomiske gevinster og lovende karrieremuligheder. Faktisk blev Københavns borgere politisk, socialt og økonomisk ligestillede med adelen, hvis privilegerede stilling ellers havde været urørlig i næsten 150 år. Det store spørgsmål var nu, om disse magtforskydninger og ikke mindst den breche, Københavns privilegier havde slået i adelens hidtidige forrang, skulle videreføres i fredstid og gøres permanente, eller om freden skulle indvarsle en fuldstændig tilbagevenden til status quo fra før krigen.

Truende normalisering

I løbet af foråret og sommeren 1660 var der meget, der tydede på en gennemgribende normalisering. Allerede da fredsforhandlingerne i slutningen af april var ved at gå ind i deres afgørende fase, viste de første tegn på normalisering sig, idet Københavns borgmestre og råd og 32 mænd var lige så uvidende om forhandlingernes gang som alle andre. Det, mente de, stred mod privilegiernes paragraf 2 om, at de skulle “udj ald, huad riiget till beste delibereris kand, haffue dieris stemme och sambtycke” og altså være medbestemmende i riges anliggender, hvilket de meddelte kongen i et brev af 26. april 1660.⁸ Kongens svar, formuleret af den adelige øverste sekretær i Danske Kancelli Erik Krag, var høfligt, men så minimalistisk i sin tolkning af privilegiernes ord om Københavns politiske indflydelse og selvstyre, at man måtte spørge sig selv, hvad der mon ville blive af de øvrige rettigheder? For hvis det stod sådan til med den politiske indflydelse, hvordan så med den økonomiske indflydelse og karrieremuligheder?

Københavns storkøbmænd havde bogstaveligt talt investeret deres formue i staten, men hvilken sikkerhed for tilbagebetaling havde de nu, når de blev sat uden for indflydelse? Pengene kunne kun komme fra to kilder, skatter og krongods, som i grunden var en og den samme, nemlig agerjorden. Danmark var et agrarsamfund, og Kronen var Danmarks største jordejer. Én måde at betale kreditorerne på ville være at give dem jord. Den hidtidige samfundsorden havde forbudt borgerlige at eje jordegods, og hvis de kom i besiddelse af det som pant, skulle de sælge det inden år og dag, dvs. hurtigt og derfor i realiteten med tab. Det havde Københavns nye privilegier lavet om på, men ville de blive opretholdt? Eller ville også denne del forsvinde i den blå luft?

Den anden kilde til afvikling af Kronens gæld til storkøbmændene var skatter. Også her lovede Københavns privilegier ligestilling med adelen, der ikke kun kunne glæde sig over personlig skattefrihed, men også kunne friholde en del af deres fæstebønder. Men var det virkelig realistisk at tro, at Københavns privilegier ville blive respekterede, hvis borgerskabet ikke selv sad med ved bordet, når de politiske beslutninger skulle tages? Var det ikke meget mere sandsynligt, at adelen ville forsøge at få borgerne til selv at betale gildet? Og hvad ville repræsentanterne for resten af det forarmede land sige til Københavns privilegier?

For en ting var sikkert og vist: Der ville i lighed med situationen efter de øvrige krige i den forgangne generation blive indkaldt til stændermøde, hvor det skulle afgøres, hvordan Riget atter kunne bringes økonomisk på fode – men hvem skulle nu betale?

Stændermødets start

Da stændermødet åbnede mandag den 10. september, lagde rigshofmester Joachim Gersdorff (1611-61) ud med en forsonlig tale, der skød skylden for krigens ulykker på den militære ledelse.⁹ Det må tolkes som et forsøg på at tørre ansvaret af på rigsmarsk Anders Bille, der meget belejligt var død. Desuden roste han kongens indsats, opregnede det finansielle behov og lagde op til, at man måtte finde en løsning, hvor alle ydede deres bidrag. Og så gik forhandlingerne i gang den følgende dag med separate møder for de enkelte stænder. Adelstanden mødtes i Islandske Kompagnis hus på Slotsholmen, gejstligheden i Helligåndskirken eller i Konventhuset på hjørnet af Silkegade

Kongefløjen på Københavns Slot var ramme om vigtige forhandlinger på stændermødet i 1660. Det er her gengivet af schweizeren Johann Anton Tribolet i 1672, da denne opholdt sig i nogle måneder i København. Fotografi fra hans stambog (i privateje).

og Pilestræde og borgerstanden i Bryggerlaugshuset i Klosterstræde, men der var også fællesmøder for alle stænder i Islandske Kompagni eller Bryggerlaugshuset.

Kongens og Rigsrådets udspil var en konsumptionsafgift, dvs. en omsætningsafgift på de vigtigste forbrugsvarer. Dette forslag var indlysende rigtigt, fordi en konsumptionsafgift i modsætning til skatter på jorden hurtigt ville give et provenu, der kunne bruges til at aftakke hæren og stoppe de værste huller i statsbudgettet. Til gengæld var det også et politisk følsomt forslag, fordi en konsumptionsskat ville ramme købstæderne hårdest. Ydermere lagde konge og rigsråd op til, at alle skulle betale konsumptionsskat, dvs. også dem, der ellers var fritaget for skatter: Adelen, dens ugedagsbønder (de hoveripligtige og derfor skattefrie bønder tæt på herregårdene), bisperne, Universitetet, måske domkapitlerne (som forvaltere af domkirkernes jordegods) og i hvert fald København ifølge de gamle privilegier.

Helt som forventeligt meldte Universitetet, domkapitlerne og adelen ud, at de var skattefrie, men forhandlingerne fortsatte alligevel. Heri er intet forunderligt. Skattefrihed skal nemlig ikke forstås absolut, men som ret til kun at blive beskattet om nødvendigt og efter forhandling. I øvrigt starter enhver forhandling med, at parterne markerer deres styrkepositioner og opskruede krav. Det overraskende ligger snarere i, at biskopperne og København ikke kom med tilsvarende udmeldinger, men tværtimod valgte at indgå et forbund, en "konjunktion" som det hed, med de øvrige købstæder og gejstligheden – vendt mod adelen. De krævede simpelthen en fuldstændig ligelig fordeling af byrderne. Dette skete 12. september, som var stændermødets anden egentlige forhandlingsdag efter den officielle åbning den 10. Måske allerede denne dag, men senest nogle dage senere kaldte de

sig “de konjungerede under Københavns frihed”, dvs. de sammensluttede under Københavns privilegier. Det privilegium, de særlig tænkte på, var privilegiernes paragraf 4, der stipulerede, at byens indbyggere “ikke med videre told, accise eller anden tyng og besværing belægges, end adelen gør og giver, mens hvis [: hvad] told og accise, som til rigens tarv udkræves, det skal med samtykke og bevilling ske og indgås”.¹⁰

Det er værd at stoppe op et øjeblik ved denne begivenhed. Københavns repræsentanter valgte altså meget hurtigt *ikke* at kæmpe for byens særlige og velfortjente privilegier, men i samarbejde med de øvrige købstæder og hele gejstligheden at bruge dem som en spydspids i en målrettet kamp for alle de ikke-adelige stænders interesser mod adelens skattemæssige særrettigheder. Ikke mindre bemærkelsesværdigt er det, at gejstligheden med Sjællands biskop Hans Svane (1606-68) i spidsen var med i vognen, og det var Svane, der var de konjungeredes officielle talsmand. Gejstligheden var traditionelt politisk meget konservativ og tilbageholdende, og hverken købstæderne eller gejstligheden uden for København havde ret beset noget som helst begrundet krav på at få del i Københavns privilegier. Der havde kort sagt i løbet af få dage dannet sig en klart aggressiv og velorganiseret opposition til adelen, og de konjungeredes hurtige dannelse og deres på én gang klare og ambitiøse politiske mål er det første af mange indici på en sammensværgelse bag stændermødets overraskende forløb.

Adelens indrømmelser og kapitulation

Lørdag den 15. september kom det til en ny konfrontation. På et fællesmøde i Bryggerlaugshuset anlagde adelen en forsonlig tone. De inviterede de relativt få fremmødte repræsentanter for de øvrige stænder til at sidde ved samme bord som dem, og de fremlagde et kompromisforslag: Adelen ville for en treårig periode lade deres ugedagsbønder betale konsumption. De ville også selv betale konsumption, når de opholdt sig i købstæderne, men når de opholdt sig på deres herregårde på landet ville de være fri. Det ønskede de at beholde som en “umbra privilegii”, som vi kan oversætte med “et skin af deres adelige frihed”. Svaret fra de konjungerede var en blank afvisning: Kun hvis *alle*, altså også adelen, afstod fra deres skattefrihed, ville de selv betale konsumption. Alene Universitetets rektor Hans Wandal mente, at der

jo burde være forskel på adel og bonde, og derfor burde adelens privilegier respekteres – og underforstået: Universitetets ligeså.

Hermed var fronterne trukket op: På den ene side en adel, der påberåbte sig sin traditionelle skattefrihed, men i øvrigt var indstillet på kompromis, og på den anden side de konjungeredes ultimative, men forfatningsmæssigt for de flestes vedkommende helt uhjemlede krav om absolut ligelig beskatning af alle stænder. Da repræsentanter for de konjungerede to dage senere afleverede deres afslag skriftligt, spurgte den erfarne, men lidt stive og opfarende rigsråd Otte Krag (1611-66), “hvad de indbildte sig, om der icke burde være Forskiel paa en Herremand og en Bonde?” Han fik følgende spidse og selvbevidste svar fra Christopher Hansen (1598-1679), en af Københavns borgmestre: “Vi er ikke Eders Dreng [: tjener], at I haver Behov at snurre os saa over [: skælde os sådan ud]”. Rigsrådet bemærkede desuden, at ingen stænder undtagen adelen og København havde privilegier, og at adelens var 300 år gamle, mens Københavns kun var knap 2 år gamle.¹¹

Det er nok ikke for meget at læse en vis forbløffelse og måske ligefrem forargelse ud af Otte Krags ord, og ud fra en nøgtern betragtning må man give Rigsrådet ret: De konjungerede under Københavns frihed byggede deres politik på et forfatningsmæssigt helt utilstrækkeligt grundlag. Så meget desto mere må man forundres over, at de konjungerede ikke kun fastholdt deres kompromisløse linje, men yderligere skærpede tonen. De følgende uger var nemlig vidne til kreativ tænkning særlig blandt stændermødets borgerlige deltagere, der i høj grad gik de adelige privilegier nær og blandt andet foreslog, at krongodset blev forpagtet bort til højstbydende. Det var klart i modstrid med adelens hidtidige forfatningssikrede monopol på de indbringende lensmandsposter og åbnede døren for borgerlige pengemænd.

Adelens næste indrømmelse kom godt en uge senere: 24. september tilbød de at betale en årlig afgift på 15 rigsdaler for hver 10 af deres fæstebønder samt holde en rytter for hver 20 gårde. De ønskede kort sagt at bevare deres begrænsede, personlige skattefrihed, men tilbød så til gengæld at betale andre afgifter i stedet. Opretholdelsen af adelens traditionelle skattefrihed var hermed egentlig kun symbolsk, men heller ikke det var nok for de konjungerede under Københavns frihed, der holdt fast i deres absolutte krav: Alle betaler eller ingen betaler. Ja, tværtimod samledes understænderne – de ikke-adelige stænder – nu om at indlevere et uddrag af deres reformforslag til kongen, deriblandt forslaget om en lensreform til skade for adelen.

Samtidig smuldrede også selve stændermødet, idet en række repræsentanter især fra de mindre købstæder tog hjem. De havde ikke råd til længere ophold i den dyre hovedstad. Dette var imidlertid ganske sædvanligt og lagde blot yderligere pres på de tilbageværende for at finde en løsning. 30. september besluttede adelen sig til at kapitulere fuldstændig for de konjungeredes krav og betale konsumtionsskatten af deres forbrug på hovedgårdene. Dermed var den sidste bastion faldet, og det var kun et spørgsmål om de konkrete takster, før man kunne komme videre med næste skridt, nemlig en tidsplan for aftakningen af hæren. Alt tegnede med andre ord til, at man var tæt på at nå i mål.

Arverigeforslaget fremsættes

Der er en skæbnens ironi over, at netop i de dage, hvor adelen bøjede sig fuldstændig for de konjungeredes krav, lykkedes det de konjungeredes ledere at fremstille adelen som så vrangvillig og kompromisløs, at man måtte afbryde forhandlingerne og give sig revolutionen i vold. For det var, hvad der skete. 7. oktober udstedte Frederik III en forordning om stempelpapir med takster, der ganske vist lå over dem, understænderne havde foreslået, men som heller ikke svarede til det, adelen havde bevilliget. Forordningen var slet og ret et kompromis, som Rigsrådet havde formuleret og kongen udstedt, og i denne procedure var der intet usædvanligt.¹² Det var der til gengæld i den rasende reaktion, forordningen udløste blandt de konjungerede, og som rettede sig mod adelen.

Den 8. oktober om morgenen mødtes gejstligheden på Konventhuset, købstædernes repræsentanter i Bryggerlaugshuset og Københavns borgmestre, råd og 32 mænd på Rådhuset. På disse tre koordinerede møder blev det besluttet at tilbyde Frederik III og hans efterkommere arveret til Danmarks Rige. Københavns borgmestre, råd og 32 mænd var de første til at vedtage det og begav sig efter vedtagelsen til de øvrige købstæders repræsentanter. Da disse havde tilsluttet sig, gik der bud til gejstligheden, som efter at have hørt om de øvriges beslutning underskrev forslaget og begav sig til Bryggerlaugshuset.

Samme aften kl. 5 blev stadshauptmand Frederik Thuresen (1613-75) og købmand Hans Pedersen Klein (1617-67) sendt til rigshofmester Gersdorff med arverigetilbuddet. Hos rigshofmesteren stødte de bl.a. på øverste

sekretær i Danske Kancelli Erik Krag, der intetanende spurgte dem, om det nu var i orden med konsumptionen. Intet viser tydeligere end denne replik, at adel og Rigsråd slet ikke oplevede situationen som en forhandling, der var gået i hårdknude, men som en forhandling, der stod umiddelbart foran sin forudsigelige afslutning i form af et kompromis om konsumptionsafgiften: Alle stænder betaler, men med højere takster end understændernes oprindelige udspil. Thuresen og Klein svarede imidlertid ikke, men overlevere arverigeforslaget til rigshofmester Gersdorff, der læste det med bestyrtelse og tilkaldte de øvrige rigsråder til langvarige rådslagninger først i rigshofmesterens hjem, derefter i Rådstuen, Rigsrådets mødelokale i Renteriet foran Københavns Slot, og siden hjemme hos syge medlemmer af Rigsrådet. Hvad var baggrunden for fremsættelsen af forslaget om arveriget? Ifølge arverigeforslaget selv, der med stor sandsynlighed var ført i pennen af de konjungeredes moderator biskop Hans Svane, handlede det om Frederik III's talrige velgerninger mod Riget, især under Københavns belejring, der ligesom krævede, at undersåtterne tilbød ham og hans efterslægt arveret til Danmarks Rige.¹³ Tilbuddet om arveriget var altså et naturligt udtryk for den taknemmelighed, de alle følte – eller burde føle – over for Hans Majestæt. Desuden ville det være “Riget til største gavn”. Dette var den politisk korrekte version.

Så var der straks lidt mere ærlig snak i den brandtale, borgmester Hans Nansen leverede for at opildne de tvivlrådige og lunkne. Han ønskede at “rive Hans Maytt. løs, bringe sig og deres Effterkommere i nogen bedre Tilstand” og fandt intet bedre middel end, at kongen ikke længere skulle “være forbunden ved nogen håndfæstning”. Det var altså håndfæstningen med dens garantier for adelstandens privilegier, der var hindringen, og håbet var, at en fri konge ville forbedre understændernes kår.¹⁴ Ifølge en anden kilde hævdede Hans Nansen desuden, at det var adelens skyld det hele: “Mand fornåm at det vi gjorde og hidindtil gjort havde, var endnu aldt det samme og lood sig ansee ugiort, proponerede Adelen noget og vi det bevilge, strax derefter kommer de med andet, som vi skal bevilge, endog det aldrig for os tilforn er bleven proponeret, de afmaler os saadan for Hans Kongl. Maytt. og setter ald skylden paa os”¹⁵

Som det fremgår af ovenstående, er dette en meget ensidig og egentlig misvisende skildring af det hidtidige forhandlingsforløb. Det var ikke adelen, men de konjungerede, der havde stillet det ene vidtgående forslag efter det andet, og forordningen om stempelpapir var ikke nogen grænseløs provokation.

Vedtagelsen af arverigeforslaget

Vi er meget dårligt underrettede om Rigsrådets og adelens forhandlinger, men facit er, at de ikke reagerede på de konjureredes forslag. Det kan tolkes som rådvildhed og passivitet eller som et forsøg på at lade sagen gå i sig selv ved at trække tiden ud. Tirsdag den 9. oktober gik derfor uden, at der skete noget, men de konjureredes ledere var for kloge til bare at lade gassen gå af ballonen. Onsdag den 10. om morgenen kl. 9 samledes alle understænderne i Islandske Kompagni og gik i procession, en verdslig og en gejstlig side om side, til Rigsrådets mødelokale i Renteriet foran Slottet. På vejen derhen bemærkede de, at kongen og dronningen iagttog dem gennem et vindue. Kun en håndfuld rigsråder var til stede, og understænderne fik besked på at komme igen kl. 4 om eftermiddagen, hvor Rigsrådet ville være forsamlet til møde, så skulle de få svar.

Kl. 4 gentog processionen sig, og da de konjurerede mødte op, var næsten hele Rigsrådet samlet. Den allerede tidligere nævnte rigsråd Otte Krag læste da et svar op, hvor han fremførte syv grunde til at afvise arverigeforslaget:

1. Man havde ikke haft lejlighed til at tale med alle rigsråder i byen, da flere af dem var syge. Dog havde man talt med rigshofmesteren, og han mente som de alle, at Rigsrådet først måtte bringes op på fuld styrke.
2. Forslaget stod ikke på stændermødets dagsorden.
3. Stændermødets deltagere havde derfor heller ikke fuldmagt til at vedtage det.
4. Mange af understændernes repræsentanter var desuden allerede rejst hjem.
5. Svenskerne ville næppe være begejstrede for det.
6. Rigsrådet skulle nok drage omsorg for det kongelige hus.
7. Forslaget var helt uhørt her i landet, og det var heller ikke kongens ønske.

Kort sagt nej af stort set alle tænkelige årsager.

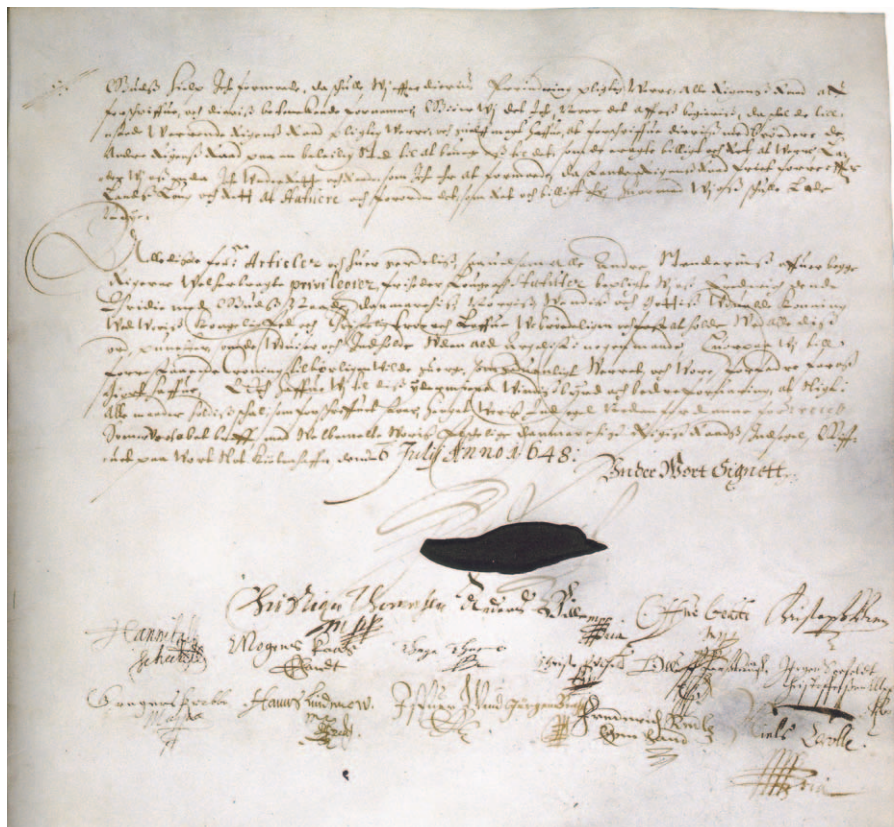
Biskop Svanes svar på disse indvendinger var en moderne spindoktor værdigt: Han gik slet ikke ind på de enkelte indvendinger, men udtrykte blot sin forundring over, at Rigsrådet ikke ville gå med til dette forslag, der var Gud til ære, Hans Majestæt og det kongelige hus til gavn og til fædrelandets

velstand. Ja, hvis ikke andet så burde adelen være mest ivrig, fordi de som landets mest privilegerede havde størst grund til at være kongen taknemmelig for, at han havde reddet dem alle sammen. Så vendte han sig mod understændernes repræsentanter, der havde trængt sig ind i Rådstuen, og spurgte dem retorisk, om de ikke var enige? Et brøl af positive tilkendegivelser hensatte rigsråderne i chok, og da biskop Svane spurgte Krag, om han havde noget imod, at de alle gik til kongen med deres forslag, var den stive adelsmands eneste svar et hovent: At de kunne da gøre, som de ville. Derefter marcherede de atter verdslig og gejstlig side om side op på Slottet, hvor kongen efter en kort tid modtog dem og fik overleveret arverigetilbuddet. Han var ved den lejlighed sammen med den tidligere rigsråd Hannibal Sehested, men virkede i øvrigt lidt rådvild. Hans eneste svar var, at han ville læse det igennem og give svar næste dag.

Svaret kom dog allerede samme aften, hvor byen blev sat i alarmberedskab. Den næste dag blev byportene holdt lukket og skibene lagt ud på reden. Hele torsdag den 11. gik med forhandlinger, og man må sige, at Frederik III, der ellers var kendt for at gruble og tøve, virkelig trådte i karakter som politisk taktiker. Allerede samme aften rykkede han Rigsrådet for svar med henvisning til de andre stænders utålmodighed og med en bemærkning om, at han ikke kunne svare for følgerne. Over for understænderne gav han udtryk for, at hvis adelen ikke ville samtykke, ville han lade sig hylde som arvekonge af dem alene. Så ville han siden tage sig af de andre.¹⁶ Det var nok så direkte trusler, men de bragte ikke helt det ønskede resultat.

I løbet af fredagen, 12. oktober, formulerede Rigsrådet nemlig et skriftligt samtykke, hvor man ganske vist bedyrede, at man var helt med på tanken om arveriget og selv ville have foreslået det for længe siden, hvis ellers man var blevet taget med på råd. Der var bare lige to betingelser: Først skulle Rigsrådet bringes op på fuld styrke (det var kun på 16, håndfæstningen foreskrev 23), og desuden skulle de i byen tilstedeværende adeliges samtykke indhentes. Og i øvrigt skulle alle stændernes privilegier bevares ubeskåret.¹⁷ Begge punkter, Rigsrådets supplerende og adelstandens samtykke, ville købe tid og sigtede givet mod at styrke Rigsrådets forhandlingsposition. Rigsrådet ønskede også at indskrænke arveretten til kun at omfatte kongehusets mandslinjer.

Vi ved ikke noget om det videre forløb ud over, at stemningen i byen var meget spændt. "Her gik Banghed og Redsel an for somme" hedder det i en dagbog, og et anonymt tysk nyhedsbrev fortæller malende: "På den måde så det i tre dage virkelig ud til, at der skulle slås æg ud i panden".¹⁸ Men 13. oktober kapitulerede Rigsråd og adel på alle punkter og hyldede

sammen med de øvrige stænderrepræsentanter Frederik III som arvekonge på mandlig og kvindelig side. Det skete i det såkaldte Grønne Gemak på Slottet, og da biskop Svane, der atter førte ordet på understændernes vegne, sluttede sin lykønskningstale til kongen med at opfordre forsamlingen til at udtrykke sit bifald ved sammen med ham at sige Amen, skal særlig de jyske præsters råb have været øredøvende.¹⁹

Hvad der dernæst fulgte, var den logiske konsekvens af Rigsrådets og adelens betingelsesløse kapitulation. Allerede samme aften efter-

Frederik III's annullerede håndfæstning af 6. juli 1648, som han modtog den 17. oktober 1660. Det foreliggende eksemplar, der var en gentagelse af rigsrådets originale, men forsvundne dokument, forsnyedes 16. oktober 1660 med en kassationspåtegning, mens kongens underskrift blev gennemskåret. Billedtekst: Birgitte Bøggild Johannsen.

søgte kongen håndfæstningen og indkaldte udvalgte stænderrepræsentanter til et møde i et ad hoc-forfatningsudvalg dagen efter, søndag den 14. oktober. Udvalget kom under biskop Svanes håndfaste ledelse til det resultat, at håndfæstningen skulle kasseres og kongen snarest muligt modtage stændernes nye troskabsed, hvilket også skete: Håndfæstningen blev kasseret 16. oktober, overleveret til kongen 17. oktober, og 18. oktober aflagde stændermødets deltagere og nogle hastigt indkaldte bønder fra Amager ny troskabsed til Frederik III. Den stort anlagte ceremoni på slotspladsen den 18. oktober var egentlig en edsafleggelse, men den kaldes ofte også for arvehyldningen, selv om dette ord egentlig bør reserveres for begivenheden i det Grønne Gemak den 13.

Kongen gav imidlertid ikke noget løfte til gengæld. Han lovede ganske vist at regere kristeligt og mildt og snarest at udstede en “regeringsform og måde” – hvad det så måtte betyde – men han hverken underskrev eller svor på en ny håndfæstning.²⁰ Stænderne havde med andre ord udstedt en politisk blankocheck til Frederik III, og lidt ind i det nye år vidste det sig, hvad kongen udfyldte den med. Det var 10. januar 1661, hvor den såkaldte Enevoldsarveregeringsakt blev udstedt. Dette aktstykke, der er udformet som et forpligtelsesbrev fra stænderne til kongen, altså en omvendt håndfæstning, slår i de mest umisforståelige vendinger fast, at det var den ufortyndede Enevælde, der blev indført i oktober 1660. Det kom nok som en overraskelse for nogen, men langt fra for alle. De enevældige perspektiver havde været til stede fra begyndelsen.²¹

Den politiske dynamik bag arverigeforslaget

Enevældens indførelse er en ægte revolution, hvis man derved forstår en pludselig, irreversibel forandring af de politiske og sociale forhold. At revolutionen forløb ublodigt gør den ikke mindre bemærkelsesværdig, og den resulterede desuden i noget helt unikt: Kongeloven 1665, Europas eneste enevældige grundlov.

Der er altså grund nok til at spørge efter årsagerne til revolutionen. På dette punkt må man dog straks indse, at mulighederne for at nå til et sikkert svar er begrænsede. Ikke én eneste af de centrale aktører (Frederik III, Gabel, Sehested, Svane, Nansen m.fl.) har fortalt deres historie. Hele det relativt rigelige kildemateriale til stændermødets historie stammer fra folk, der stod

i begivenhedernes udkant eller først sent blev inddraget. At komme med et bud på dynamikken bag Enevældens indførelse er altså at tolke indicier.

Der skal dog ikke meget til at afvise den officielle, politisk korrekte version, som vi allerede har mødt i selve arverigeforslaget, og som går igen i Enevoldsarveregeringsakten af 10. januar 1661, og som mest handler om undersåtternes dybtføjte taknemmelighed og lidt om de fordele, der var forbundet arvekongedømmet. Af adskillige samtidige nyhedsbreve og dagbogsoptegnelser fremgår det, at sociale og økonomiske modsætninger mellem understænderne og adelstanden spillede en vigtig rolle. Det handlede med andre ord også om klassekamp: de stridende var ikke så meget underklasse mod overklasse, men eliterne inden for de forskellige stænder.

Standsmodsætninger er imidlertid ikke i sig selv nogen tilstrækkelig forklaring på en revolution, heller ikke selv om de skærpes af den nød, en krig efterlader. De er nødvendige, men ikke tilstrækkelige forudsætninger. Første Verdenskrig spillede utvivlsomt en afgørende rolle for det russiske kejserriges sammenbrud i 1917, men hvad ville den russiske revolution være blevet til uden Lenins og bolsjevikernes beslutsomhed, organisation og hensynsløshed? I sammenhæng med Enevældens indførelse er der både rygter, indicier og håndfaste kilder, der peger på, at begivenhedsforløbet langt fra var spontant, men styret af en sammensværgelse mellem Hoffet og de konjungeredes ledere, særlig biskop Svane og borgmester Nansen. Der eksisterer sågar et brev, det såkaldte Slangebrev, fra Frederik III til de sammensvorne, men det er omgærdet af så store ægthedsproblemer, at forskningen stort set lader det ude af betragtning.²²

Så er vi til gengæld på langt sikrere grund med den såkaldte Bispegårdsberetning, der fortæller om et natligt møde i de første dage af oktober i biskop Svanes hus, hvor bisperne, Københavns borgmestre og repræsentanter fra gejstligheden mødtes med Frederik III's kammerskriver Christopher Gabel (1617-73) og forhandlede om arverigetilbuddet.²³ Beretningen er interessant, ikke mindst fordi det fremgår, at der både blandt gejstlighedens og købstædernes repræsentanter var mange, som måtte bearbejdes politisk "med god fornuft og secretezza [: i hemmelighed]", før de kunne forventes at gå med på arverigeforslaget. Denne indrømmelse af intern splid og behov for manipulation ligger så langt fra den officielle ideologi om universel og spontan taknemmelighed, at det taler stærkt for Bispegårdsberetningens troværdighed.

Michael van Haven (tilskrevet): Arvehyldningen på Københavns Slotsplads den 18. oktober 1660, vist fra pladsen foran Holmens Bro. Maleriet er antagelig udført i 1670'erne, samtidig med to andre billeder af Michael van Haven med fremstillinger af Christian V's salving i 1671 og af den kronede konge. Kunstneren vides desuden at have malet en større, nu forsvundet, gengivelse af hyldningsakten, der 1756 ejedes af grev Christian Rantzau. Billedtekst: Birgitte Bøggild Johannsen.

Spørgsmålet er imidlertid, om sammensværgelsen kan dateres længe tilbage end månedsskiftet september-oktober 1660? Her er vi på usikker grund, eftersom de kilder, der gør det, er behæftet med store troværdighedsproblemer. Når englænderen Robert Molesworth fra sit ophold i Danmark 1692 for eksempel fortæller om en planlagt sammensværgelse, så bygger han det ifølge egne ord på samtaler med hovedpersonerne fra stændermødet, som han mødte i København.²⁴ Problemet er bare, at alle

hovedpersonerne på det tidspunkt var døde. På samme måde må man møde forskellige sene familietraditioner fra den Gabelske slægt med stor skepsis.²⁵

I denne situation er det sikrere at falde tilbage på indicier, og nogle af dem er allerede nævnt. Det er påfaldende, at København helt fra begyndelsen satser på at dele de hårdt tilkæmpede privilegiers skattemæssige fordele med alle landets købstæder og gejstlighed. Det er også påfaldende, at den ellers meget konservative gejstlighed, der normalt kun udtalte sig om forhold med direkte relevans til egne standsinteresser, under biskop Svanes ledelse udfoldede politisk handlekraft og dynamik i egentlig forstand. Selv om det også er påfaldende, at den borgerligt-gejstlige alliance, de "konjungerede under Københavns frihed", dannedes så hurtigt – to dage efter stændermødets åbning – er der nok mindre grund til at undres over dens radikale program: "Københavns frihed" for alle, dvs. fuldstændig afskaffelse af adelens skattemæssige særstilling.

Når alt kommer til alt, indledes forhandlinger altid med fremsættelse af maksimalkrav, og både adelen og Universitetet lagde jo også ud med krav om at bevare deres traditionelle skattefrihed. Det er imidlertid stærkt påfaldende, at hvor adelen fulgte et normalt forhandlingsmønster og gradvist firede på kravene, indtil der faktisk ikke var noget tilbage af udgangspositionen, veg de konjungerede ikke en tomme. Tværtimod, må man sige. De registrerede tilsyneladende slet ikke adelens indrømmelser, og da kongen 7. oktober udstedte forordningen om stempelpapir med takster, der lå over forventning, udløste det ikke i første omgang en protest mod forordningen rettet mod kongen – den kom først 9. oktober – men det revolutionære forslag om at gøre Danmark til et arverige. De konjungerede kørte med andre ord en hård konfrontationslinje, som blev fastholdt og radikaliseret uanset alle indrømmelser fra adelens side.

På trods af at man i den nyeste gymnasielærebog i Danmarks historie kan læse det modsatte, så er det vigtigt at holde fast i den indsigt, som allerede Holberg formulerede: Det var ikke adelens bevidstløse og kompromisløse fastholden ved egne privilegier, som udløste de konjungeredes tilbud om arveriget.²⁶ Adelen forhandlede reelt og havde givet store indrømmelser. Hvorfor slog understænderne så ikke til? Svaret må være, at det politiske mål ikke var indrømmelser, men revolution, og at en sammensværgelse mellem Hoffet og ledere fra borgerstand og gejstlighed med biskop Svane og borgmester Nansen i spidsen helt fra stændermødets begyndelse arbejdede på dette mål. Derfor må man også afvise Knud J.V. Jespersens tese om, at

arverigetilbuddet var det uforudsete resultat af en overbudspolitik, hvor "regeringen" udnyttede stændernes fastlåste positioner og spillede dem ud mod hinanden.²⁷ Adelen kom jo netop ikke med noget overbud, som de andre stænder kunne eller skulle overtrumfe. Adelen bøjede sig slet og ret for de konjungeredes krav, og situationen var ikke fastlåst, men bevægede sig i retning af et kompromis.

Baggrund og motiver

Dette svar på dynamikken bag Enevældens indførelse, nemlig at en sammensværgelse var på spil, rejser imidlertid en række yderligere problemer om bagmænd og motiver. Frederik III's rolle har været diskuteret i mere end 300 år. På den ene side fremstår han passivt modtagende, men på den anden side er det også ham, der i dagene 10.-13. oktober lagde et nok så direkte pres på Rigsrådet og adelen, som det ovenfor er anført. Bispegårdsberetningen kan også kun læses på den måde, at kammerskriver Gabel forhandlede på kongens vegne: Det var udtrykkeligt på kongens vegne, han modtog de sammensvornes tilsagn om at påvirke stændermødets deltagere i den rigtige retning, og det var på kongens vegne, han takkede dem og lovede dem belønninger.

Når der alligevel har været tvivl om Frederik III's rolle, skyldes det, at denne konge i samtiden var kendt som en lidt tøvende grubler. Når man i hans omgivelser desuden kunne finde stærke personligheder som dronning Sophie Amalie og Hannibal Sehested eller fortrolige og senere højt placerede rådgivere som Christopher Gabel, så er det ikke underligt, at der er blevet peget på dem som de egentlige bagmænd. Spørgsmålet lader sig derfor ikke endeligt afgøre, for det afhænger i høj grad af den helhedsopfattelse, man har dannet sig af Frederik III, og han er svær at komme ind på livet af.

Uanset hvem man fra Hoffets side skal give skylden eller æren for Enevældens indførelse, så er kongemagtens interesse i den styrkelse, som arveriget uanset dets nærmere implikationer måtte repræsentere, umiddelbart indlysende. Det er derimod langt fra indlysende, hvorfor understænderne gik med til det. Her må spørgsmålet indsnævres, for som allerede nævnt i forbindelse med Bispegårdsberetningen var der tydeligvis brug for diskret politisk bearbejde, før der kunne regnes med fælles fodslag.

Både før fremsættelsen af arverigeforslaget og i forbindelse med for-

Ærkebiskop Hans Svanes hyldestmedalje til Frederik III, med fremhævelse af vigtige datoer i kongens regering, heriblandt datoen for arvehyldningen, forkert angivet som 19. oktober, en handling, der i følge påskriften netop tilkom "en arvelig og enevældig (haereditario et absoluto) monark". Et guldeksempel af medaljen, der tilskrives Jeremias Herclus, overrakte kongen i november 1666, vel den 14. november, der både var kongens navnedag og mindededagen for Slaget ved Nyborg 1659. Billedtekst: Birgitte Bøggild Johannsen.

fatningsudvalgets arbejde 14. oktober er der vidnesbyrd om politiske visioner, der pegede i andre og meget mere konstitutionelle retninger end den Enevælde, der blev resultatet af den politiske blankocheck²⁸ til kongen. Det drejer sig altså om de politiske ledere, frem for alt biskop Svane og Københavns borgmestre med Hans Nansen i spidsen. Her støder vi som nævnt på den vanskelighed, at ingen af dem har efterladt sig noget vidnesbyrd, og der er heller ikke bevaret familietraditioner.

En hypotese kunne være, at byens ledere var overbevist om, at de højt skattede privilegier fra krigens tid ikke lod sig opretholde, når først freden sænkede sig over landet. Privilegierne stod jo i direkte modstrid med en række bestemmelser fra håndfæstningen, og med freden bevægede den politiske magtbalance sig ubønhørligt i den retning, som det var naturligt i et land som Danmark, hvor både økonomiske og sociale ressourcer i alt overvejende grad var knyttet til den agrare økonomi. Under krigens ekstraordinære

forhold havde København haft en forhandlingsposition, men allerede ved udsigten til fred var den begyndt at smuldre, og byen blev som nævnt ikke længere taget med på råd. Krigens ofre syntes at have været forgæves, og man føler en understrøm af desperation i byens breve i privilegiesagen. Det er vigtigt, for desperate mennesker kan man få til at løbe store risici.

Samtidig var krigen en prægende erfaring, der havde skabt et skæbnefællesskab mellem kongen og Københavns befolkning. Frederik III havde ved krigsudbruddet 1658 afvist flugt, men tværtimod udtalt de berømte ord: "Jeg vil dø i min rede". Dermed havde han demonstreret mod og ånds-nærværelse, og han havde kendt sin besøgelsestid, da han i selskab med dronningen og kronprinsen red rundt på volden og opmuntrede tropperne. Ja, selv under Stormen på København havde han vist sig på volden, ikke i selskab med dronningen ganske vist, men med rigsråderne og ikke mindst: Københavns borgmestre.²⁹ Disse erfaringer er det bedste bud på årsagen til den tillid, der fra de konjureredes ledere lå i at lægge alt i kongens hånd, og som kom til udtryk i den bekendte drikkescene ved festbanketten efter edsaflæggelsen 18. oktober:

Hans Kongl. Maytt. begierte et glas Viin af Over Skienkkeren, hvilket hannem blev leveret, gik dermed til Skiven [: bordet], som Borgmesterne, Raadmændene og andre Deputerede stooede, drak Borgmester Hans Nansøn til, og efter hand havde drukket, tog hannem ved haanden og gik med hannem, og holte en lang og sagte discours [: samtale] med hannem, hvilken discours altid var mild og latterlig, de andre Borgemestre af Kiøbenhavn og deris deputerede bleve og iliigemaade hendte til Hans Maytt., hvor de samtligen vel stood i tre tiimer og drak sterk, Kongen holt aldt sin tale med Borgmester Hans Nansøn og Hannibal Sehested;²⁰

Uanset at det for en sen eftertid kan forekomme naivt, må Københavns ledere have ment, at udsigterne til at bevare i det mindste dele af privilegierne var større, hvis alt stod i kongens hånd, end hvis adel og Rigsråd sad med ved bordet. Et indicium for rimeligheden af denne tolkning kan man se i, at København også efter arvehyldningen 18. oktober 1660 fortsatte med at rykke for privilegiernes ikrafttræden.³¹

Et sidste moment i forklaringen på Enevældens indførelse må også nævnes: Hvorfor gjorde adel og Rigsråd ikke større modstand? Svaret kan også her kun blive hypotetisk, men det er relevant at pege på to-tre vigtige faktorer. For det første var adel og Rigsråd svækkede. Adelen havde generelt gjort en dårlig figur under krigen, i det mindste i offentlighedens øjne, og som en følge af nederlaget ved Frederiksodde i oktober 1657 var den danske adels andel af officerskorpset og dermed dens greb om hæren blevet stærkt svækket. Rigsrådet var langt fra fuldtalligt, både kansler- og rigsmarskembederne stod ubesatte, og de ledende personligheder, der var tilbage, var enten uden politisk tæft eller syge, kongetro eller blottede for kampgejst. Dertil kommer en psykologisk faktor, som har med tiden og stedet at gøre. Adel og Rigsråd var ikke kun under et politisk og militært pres, de var også under et stærkt psykologisk pres, der blev forøget ved et tidspres. Allerede dagen efter at han havde modtaget tilbuddet om arveriget, meddelte kongen som nævnt Rigsrådet, at nu måtte de beslutte sig! Dagen efter, den 12. oktober, var det bededag, hvor alle byens klokker ringede, og fra prædikestolen blev der bedt om, at Gud for sit hellige navns skyld ville lede “dette Verck, Stænderne haffde for ... til en god och glædelig Ende”³² – Vorherre selv åndede adel og Rigsråd i nakken. Og til dette beslutningspres må man lægge stemningen i en by, hvor det militære alarmberedskab vakte minderne fra krigens tid, og selv udenforstående iagttagere kunne få følelsen af, at nu “skulle der slås æg ud i panden”. Tidspres og panik hører tæt sammen. Sådan havde det været i februar 1658, da Karl X Gustav pludselig stod på Sjælland og tvang en lynhurtig og katastrofal fred igennem – Roskildefreden blev forhandlet på plads på blot to uger. Og sådan var det i oktober 1660, hvor adel og Rigsråd uden sværds slag kapitulerede over for kongen og de konjungerede.

Afsluttende betragtninger

Derfor må man sige, at Enevældens indførelse virkelig er en københavnsk revolution. Det var på afgørende punkter begivenheder og erfaringer fra Københavns belejring 1658-60, der udgjorde de materielle forudsætninger, formede den politiske horisont, strukturerede politiske alliancer og bestemte stemningen i byen i efteråret 1660. Det var dog langt fra givet, at det skulle gå på den måde. Krige kan virke som katalysatorer for politiske og sociale forandringer, men gør det langt fra altid. Efter Anden Verdenskrig

var der i modstandsbevægelsen og dele af befolkningen et udbredt ønske om politisk forandring og et opgør med "samarbejdspolitikerne". Og dog lykkedes det i udstrakt grad det bestående politiske system og de selv samme samarbejdspolitikere at tage tråden op, hvor de havde givet slip ved augustoprøret i 1943. I 1660 var det anderledes. Erfaringerne fra krigens tid blev omsat til politisk kapital og brugt til at indføre Enevælden. I den forstand er Enevælden en krigsskade, som Riget bar på sit politiske legeme de næste mange år. Krigsskaden bestod i en ekstrem stærk kongemagt, et gennemmilitariseret land og en hovedstad, der politisk, socialt og økonomisk skummede fløden – i det omfang der var nogen fløde at skumme.

Det er et faktum, at selv om København måtte give slip på drømmene om udstrakt selvstyre, landspolitisk indflydelse, monopol på fjernhandel og lave skatter, så voksede København i Enevældens første generationer kraftigt, mens landets øvrige købstæder gik ind til en næsten hundredårig dvaleperiode. Og det var heller ikke nogen tilfældighed, at det var bysbarnet Peter Schumacher (Griffenfeld), der blev det første klare bevis på, hvor højt Enevælden kunne løfte et medlem af den københavnske borgerstand.³³ Ganske vist faldt Griffenfeld atter i unåde, men den borgerstand, han repræsenterede faldt ikke. Hans venner, slægtninge og standsfæller fortsatte i kongens tjeneste, for kongen vidste, hvad han skyldte København, og København vidste, hvad byen skyldte kongen.

-
1. De grundlæggende værker om Enevældens indførelse er C.O. Bøggild-Andersen: *Statsomvæltningen i 1660. Kritiske Studier over Kilder og Tradition*, Kbh. 1936 og Asger Svane-Knudsen: *Borgerstanden og arverigeforslaget på stændermødet 1660*, i Leon Jespersen & Asger Svane-Knudsen: *Stænder og magtstat. De politiske brydninger i 1648 og 1660*, Odense 1989, s. 77-210. For begge gælder det, at deres karakter af indgående kildestudier har dikteret dispositionen og dermed hæmmet læserens muligheder for at forholde sig til de store linjer og forskellene i tolkningen.
 2. Det klassiske, brede værk om Karl Gustav Krigene er J.A. Fridericia: *Adelsvældens sidste Dage*, Kbh. 1894; det nyeste er Kjeld Hillingsø: *Broderstrid. Danmark mod Sverige 1657-60*, Kbh. 2009.
 3. Der henvises til de uundværlige afhandlinger i *Historiske Meddelelser om København*, 4. rk., VI (1959-60), også udgivet separat under titlen *Et vendepunkt i Københavns historie*, samt bidragene i Peter Wessel Hansen & Leon Jespersen (red.): *Stormen på København – den svenske belejring 1658-1660* (København. Kultur og Historie bd. 1), Kbh. 2009.
 4. Janus Møller Jensen (red.): *Slaget ved*

- Nyborg 1659. *Historie, arkæologi og erindring*, Østfyns Museer 2009.
5. Aksel Lassen: *1659 da landet blev øde*, Kbh. 1965.
 6. Gunner Lind: *Hæren og magten i Danmark, 1614-1662*, Odense 1994.
 7. Den seneste behandling af privilegiesagen er Leon Jespersen: Den københavnske privilegiesag og 1600-tallets strukturændringer, i *Stormen på København*, jf. note 3, 117-145.
 8. O. Nielsen (udg.): *Kjøbenhavns Diplomatarium*, I, Kbh. 1872, 702, 715-717.
 9. Hovedkilderne til stændermødets forløb er rigsråd Oluf Parsbergs kalenderop-tegnelser, den såkaldte Lercheske Dag-bog og Hans Rhumans dagbog trykt i *Danske Samlinger*, 2. rk., II (1872-73), 89-134 samt Knud Wolfs dagbog trykt i N.D. Riegels: *Forsøg til Femte Christians Historie som Indledning til Fjerde Fride-richts*, Kbh. 1792, 27-54. I øvrigt hen-vises til Svane-Knudsen, der s. 98-118 gi-ver en dag for dag gennemgang af stæn-dermødet.
 10. *Kjøbenhavns Diplomatarium*, I, 703.
 11. *Danske Samlinger*, 2. rk., II (1872-73), 104.
 12. Svane-Knudsen, 173-189.
 13. Arverigeforslaget er aftrykt i Riegels, 79-83.
 14. *Danske Samlinger*, 2. rk., II (1872-73), 105.
 15. Riegels, 39.
 16. *Danske Samlinger*, 2. rk., II (1872-73), 93, 110.
 17. Riegels, 84-85; *Danske Samlinger*, 2. rk., II (1872-73), 93.
 18. Riegels, 44; Bøggild-Andersen, 216.
 19. Bøggild-Andersen, 153.
 20. Sebastian Olden-Jørgensen: Enevolds-arveregeringsakten og Kongeloven. For-fatningsspørgsmålet i Danmark fra ok-tober 1660 til november 1665, i *Historisk Tids-skrift*, 1993, 295-321.
 21. Sebastian Olden-Jørgensen: *Poesi og politik – Lejlighedsdigtningen ved Ene-vældens indførelse 1660*, (Forum for renaissance-studier 8), Kbh. 1996.
 22. Bøggild-Andersen, 306-357.
 23. Bøggild-Andersen, 165-181; SvaneKnud-sen, 178-182.
 24. Robert Molesworth: *An Account of Den-mark as It was in the Year 1692*, London 1694 (faksimile Kbh. 1976), 56; Bøg-gild-Andersen, 232-252.
 25. Bøggild-Andersen, 274-296.
 26. Lars Peter Visti Hansen, Jakob Buhl Jen-sen & Bente Thomsen: *Overblik. Dan-markshistorie i korte træk*, Kbh. 2010, 56. Myten om adelens stædige pukken på egne privilegier og afvisning af alle indrømmelser stammer som ovenfor vist fra selve stændermødet (Nansens brandtale den 8. oktober), men gen-findes i udvidet form hos Molesworth (s. 50, 52). Ludvig Holberg aftrykte derimod i sin *Dannemarks Riges His-torie*, bd. III (1735) et aktstykke fra 19. september 1660 indeholdende adelens første kompromisforslag: Carl S. Pe-tersen (udg.): *Ludvig Holbergs Samlede Skrifter*, VIII, Kbh. 1927, 331-343.
 27. Knud J.V. Jespersen: *Danmarks historie. Bind 3. Tiden 1648-1730*, Kbh. 1989, 160, 162.
 28. Sebastian Olden-Jørgensen: Den poli-tiske proces på stændermødet 1660, i *Hi-storie. Jyske Samlinger*, Ny række, 20 (1993), 44-71.
 29. Sebastian Olden-Jørgensen: *Stormen på København 1659. Et københavnsk og nationalt erindringssted gennem 350 år*, Kbh. 2011, 22-27.
 30. Riegels, 52-53.
 31. Sebastian Olden-Jørgensen: Et ukendt kapitel af den københavnske privile-giesag 1660-61, i *Historiske Meddelelser om København*, 1994, 112-127.
 32. *Danske Samlinger*, 2. rk., II (1872-73), 108.
 33. Sebastian Olden-Jørgensen: *Kun navnet er tilbage – en biografi om Peter Griffen-feld*, Kbh. 1999 (ny udgave: Griffenfeld. Vidunderbarn, statsmand, livstidsfange, Kbh. 2006).

Enevoldsarveregeringsakten 1661 set i københavnsk belysning

■ Af Allan Tønnesen

For at skærpe borgernes forsvarsvilje, da den svenske hær i august 1658 nærmede sig København, gav Frederik III Københavns og Christianshavns borgere løfte om en række privilegier. De blev stærkt beskåret efter Enevældens indførelse to år senere. Den formelle Enevælde, Suveræniteten, skete med Enevoldsarveregeringsakten af 10. januar 1661, som adel, gejstlighed og borgerkab måtte underskrive og besege, i alt ca. 1600 personer i selve Danmark, hvortil kom ca. 600 i Norge, Island og på Færøerne. Af dem kan 94 regnes for københavnere. Hvem var de og hvad betød underskrivelsen reelt?

Belejringen og privilegierne

I begyndelsen af august 1658 brød Karl X Gustav Roskildefreden og genoptog krigshandlingerne med det formål helt at undertvinge sig Danmark. Da den svenske hær nærmede sig København, fandt byens borgere med borgmester Hans Nansen i spidsen det opportunt at minde kong Frederik III om tidligere fremførte ønsker om øget indflydelse på rigets affærer og økonomiske fordele.¹ Og i den kritiske situation blev det meste straks imødekommet af kongen. Det er de såkaldte “Københavns foreløbige privilegier” af 10. august 1658, hvorefter byen skulle være en fri rigsstad og indbyggerne “en fri rigens stand”, at den skulle være stabelstad, dvs. at byen skulle have eneret på indførsel af udenlandske varer til Sjælland, at byen skulle være fri for indkvartering i fredstid og have frihed for told og accise. Hertil kom, at byens borgere skulle have samme adgang til embeder som adelen og at de skulle have ret til køb af adeligt jordegods med bevaring af adelige friheder, først og fremmest skattefrihed. Christianshavn, som var en selvstændig købstad, fik tilsvarende løfter. Dagen efter kongens løfte om disse vidtgående privilegier nåede den svenske hær frem til Københavns volde, og den langvarige belejring af byen begyndte.

De endelige privilegier blev udfærdiget og underskrevet den 24. marts 1659, efter at borgerne havde levet op til deres del af den underforståede aftale ved med livet som indsats at have deltaget i afvisningen af svenskernes storm på København natten til 11. februar.

I disse privilegier indgik som noget nyt nedsættelsen af et råd på 32 mænd, som borgerne selv skulle vælge, og som skulle styre byen sammen med den kongevalgte magistrat. Denne forløber for den senere Borgerrepræsentation blev valgt første gang allerede den 14. april samme år, fire agtede mænd fra hver af byens otte roder, helt overvejende købmænd, men herudover fire der blev valgt i deres egenskab af oldermænd for fire af byens håndværkerlav. De fik straks som opgave at varetage forskellige funktioner under belejringen, såsom at påse en retfærdig indkvartering og fastsætte taksten på fødevarer. De 32 Mænds Råd bestod helt frem til 1840, men dets reelle betydning var begrænset.

De fleste af de 32 mænd var rige borgere, ligesom borgmestre og råd helt overvejende købmænd, men der var også enkelte repræsentanter for de største håndværkslaug. Historikeren Svend Cedergreen Bech har påvist i hvilke af byens kvarterer disse fremtrædende borgere boede: Hele 12 boede i Strand Kvarter, fem i Snarens Kvarter, fem i Købmager Kvarter, fire i Frimands Kvarter, mens Vester Kvarter, Nørre Kvarter og Klædebo Kvarter måtte nøjes med hver én.² Det er tydeligt, at der var størst prestige i at bo i et af de store gamle kvarterer i byens centrum.

Stændermødet og Enevældens indførelse

Så kom freden i maj 1660, og ovenpå den første glædesrus begyndte nu den mere trivielle hverdag at melde sig. Riget var i svare økonomiske vanskeligheder. Store dele af landet var forarmet efter soldaternes hærgen. Staten havde påtaget sig enorme gældsforpligtelser, og en stor lejet hær skulle enten aftakkes eller forblive i statens tjeneste. I begge tilfælde skulle der skaffes penge, for tropperne havde anselige beløb til gode for ikke udbetalt sold.

Altså måtte man indkalde til et stændermøde, som altid når staten var i nød. Skulle der udskrives ekstra skatter? Skulle der sælges ud af krongodset? Disse spørgsmål måtte forelægges stænderne. Der blev derfor indkaldt repræsentanter for de tre stænder: adel, gejstlighed og borgerskab, mens

bønderne som sædvanlig ikke blev spurgt. Den 10. september 1660 åbnedes stændermødet i København.

De to understænder, som gejstlighed og borgere kaldtes, skændtes med adelen i en måned. Man fornemmer kongen og hoffet i baggrunden, men de blandede sig ikke direkte. Gejstlighed og borgerstand gik sammen og blev kaldt "de konjungerede", men nogle var mere konjungerede end andre. Det var byens spidser: Københavns borgmestre, biskopperne med Hans Svane, biskop over Sjællands Stift, som ordfører og enkelte andre. Men der var også modstridende interesser. Bisper og professorer havde økonomiske privilegier i forhold til den menige præstestand, og det samme var jo nu tilfældet for Københavns borgere i forhold til resten af borgerstanden. Men uanset alle indbyrdes modsætningsforhold kunne de to stænder enes om én ting: En fælles stor uvilje mod adelen. Og det selv om det faktisk slet ikke var adelen, men først og fremmest kongen og hans rådgivere, der havde ansvaret for den misère som landet var havnet i. Borgerne var trætte af at blive set over hovedet af hovne adelsmænd; de ville have magt, og de allierede sig til dette formål med de kongetro præster om at styrke kongen på bekostning af adelen.

Var der en fuldfærdig dagsorden allerede ved stændermødets begyndelse? Det er svært at sige, for ingen kilder støtter helt klart en sådan teori. Men efterhånden som mødet udviklede sig, ser det ud til at nogen har styret udviklingen i en bestemt retning. Vi hører om natlige møder på Københavns bispegård mellem repræsentanter for borgerne, gejstligheden og kammer skriver Christoffer Gabel, og man fornemmer også Hannibal Sehested, den tidligere almægtige statholder i Norge, i kulissen.

Den afgørende vending sker, da ordet "arvekongedømme" bliver udtalt, og der træffes beslutning om indførelse af denne statsretlige omvæltning – på trods af, at de delegerede jo slet ikke havde nogen kompetence hertil. Herefter blev Københavns porte og Bommen ved Toldboden i al stilhed lukket – en klar markering af muligheden for magtanvendelse – og 16. oktober blev den stramme håndfæstning, som Frederik III havde været bundet af siden 1648, kasseret. Hermed var kongen uden forfatningsmæssige begrænsninger.

Hele det forudgående handlingsforløb kan forekomme rodet og tilfældigt, men herefter er det helt klart kongen som tager føringen. To dage efter håndfæstningens annullering, 18. oktober 1660, afholdes en arvehyldning på pladsen foran Københavns Slot. Hermed sikredes kongens slægt retten til tronen. Det var første gang kongen trådte i karakter, men det blev ikke den

sidste: Det skulle anskuelliggøres for alle, at kongen nu ikke mere var bundet af håndfæstningen, og at kongedømmet i konsekvens heraf var blevet arveligt.

Arvehyldingen på Slotspladsen var spektakulær, men helt ulovlig. Stænderrepræsentanterne var indkaldt for at løse Rigets finansielle problemer og havde ingen kompetence til at erstatte valgkongedømmet med et arvekongedømme. Det vidste kongen og hans rådgivere godt, så derfor blev der snart efter indkaldt til et nyt stændermøde, denne gang med det udtrykkelige formål at indføre arvekongedømmet. Det fandt sted den 15. november i Riddersalen på Københavns Slot og blev derfor langt mindre opsigtsvækkende end den store ceremoni på Slotspladsen en måned tidligere.

Kongen havde stillet stænderne i udsigt, at han ville lade udforme en reces, et regelsæt, hvorefter regeringen i fremtiden skulle indrettes. Og mon ikke i hvert fald borgerne og adelen havde regnet med, at de på en eller anden måde skulle inddrages? Men det kom til at gå ganske anderledes.

Hvad der skete var, at Enevoldsarveregeringsakten 10. januar sendtes som en række enslydende dokumenter rundt i Riget til underskrift og besegling.

Det var et nyt kup fra Frederik III's side: Tronen var jo nu blevet arvelig, men det var ikke nok. Kongen ville også være enevældig, og det blev han nu. I realiteten var han det jo allerede i og med at håndfæstningen var bortfaldet, men Frederik III ville have det formuleret helt umisforståeligt, og det er da også hovedindholdet i den nye regeringsakt.

Først den 24. juni udstedtes privilegier for alle stænderne, men af alle de store forventninger som borgerne måtte have haft om deres deltagelse i statens styre stod kun tilbage, at stænderne skulle indkaldes, når kongen måtte finde det for godt. Og det skete som bekendt først, da Frederik VI i 1834 indførte rådgivende stænderforsamlinger.

Enevoldsarveregeringsakten

Enevoldsarveregeringsakten – også kaldet Suverænitetssakten – blev udfærdiget i otte eksemplarer.³ De seks på pergament og de to på papir, alle i et format, der svarer til et nutidigt A3-format, og indrettet som kæmpemæssige hefter til at blade i. Selve teksten er den samme bortset fra, at den i det ene taler om Danmarks Riges Råd og den menige adel, i den anden om bisper, professorer og menige præster, og i den tredje om Københavns borgmestre, råd og menige borgere og ligeledes for de øvrige købstæder. Tilsvarende udform-

ninger udfærdigedes for Norges vedkommende, og endelig et dokument for Island og et for Færøerne – de to sidste var dem, der var udfærdiget på papir.

Det er ikke nogen kontrakt mellem konge og folk, for den handler udelukkende om, hvilke pligter undersåtterne har over for kongen og hans familie. Teksten er ganske ordrig og fylder 2½ af de store dokumentark – svarende til to tætskrevne A4-sider. Den er fyldt med underdanighedsformularer og mange gentagelser, men reelt indeholder den følgende hovedpunkter:

1. Frederik III har under den nu afsluttede krig sat sit eget og sin families liv på spil i forsvaret mod fjenden og derved reddet Riget fra undergang.
2. Valgriget medførte “inconvenientzer”, altså praktiske vanskeligheder, hvorfor det er bedre, at regeringen ledes af ét hoved.
3. Stænderne overdrager derfor kongen og hans efterkommere i mandlig og kvindelig linie “utvungen og uden nogen Hans Kongelige Majestæts tilskyndelse, anmodning eller begæring, af egen fri vilje og gode betænkende” arverettighed til Danmark og Norge samt “alle jura majestatis, absolut regering og alle regalia”.
4. Håndfæstningen fra 1648 kendes død og magtesløs.
5. Nogle dokumenter dateret 1650 og 1651, der kan anfægte suveræniteten, tilbagekaldes.
6. Stænderne lover at ville forsvare kongen og hans arvingers arverettigheder samt at ville underrette kongen, hvis de kommer under vejr med anslag mod kongemagten.
7. Rigerne må ikke deles, men skal gå i arv til den førstefødte (søn). De andre livsarvinger skal tilgodeses med penge til anstændigt underhold.
8. Det overlades til kongen, hvorledes regeringen herefter skal indrettes, og hvorledes successionen i såvel mandlig som kvindelig linie skal reguleres. Ligeså hvis tronarvingen er mindreårig. Disse regler blev senere, i 1665, formuleret i Kongeloven.

Herefter følger side efter side med stænderrepræsentanternes underskrifter og laksegl. For den danske adels vedkommende har 183 personer underskrevet, for gejstligheden 987, og for borgerskabet 419. For Norges vedkommende har

18 adelige, 87 gejstlige og 434 borgere og bønder underskrevet. Og for Island og Færøerne henholdsvis 109 og 41 personer. I alt ca. 2.200 underskrifter. Da ikke alle har besejlet, er der vel lidt over 2.000 segl.

De tre stænder er meget uens repræsenteret. Adelen skulle i princippet have underskrevet hver og en (dog kun mændene!), men der er kun 183, hvor der efter angivelserne i diverse årgange af Danmarks Adels Årbog⁴ burde have været 668. Det synes indlysende, at ikke så få har holdt sig beskedent tilbage, da Danske Kancellis oversekretær Erik Krag rejste rundt i landet for at samle underskrifter ind.⁵

Gejstligheden skulle også være fuldtallig, hvis man ser bort fra hjælpepræster. Og det er

De tre danske dokumenter. Selve teksten er enslydende, bortset fra angivelsen af hvilken stand – adel, gejstlighed og borgerskab – der forpligter sig over for kongen. Men indledningens kalligrafiske ud-siringer er forskellige i de tre dokumenter. Fotografi: Niels Duve.

den næsten også. Underskrivelsesprocenten er på 94, og de, der ikke har underskrevet, har for fleres vedkommende været bosat på små og måske svært tilgængelige øer. Indsamleren af de gejstlige underskrifter var Peder Andersen (Nordbag), der omtales som ærkebiskop Hans Svanes “famulus”.⁶

Hvad borgerstanden angår, er det klart, at der kun kan blive tale om en form for repræsentation. Dokumentet selv taler om borgmestre og rådmænd samt enkelte af de menige borgere, og i vidt omfang må det konstateres, at det også er tilfældet. Men er det dem alle? Det ved vi ikke, for langt fra alle byers magistratsmedlemmer kendes ved navn, og slet ikke de menige borgere. Desuden kan mange have været bortrejst, de fleste var jo købmænd. Men da borgerstanden klart var den stand, der stærkest gik ind for en styrkelse af kongemagten og regnede med selv at få betydelige fordele ved den ændrede regeringsform, er der næppe grund til at antage, at ret mange bevidst skulle have holdt sig tilbage. Det er i hvert fald ikke tilfældet for Københavns vedkommende. De borgerlige underskrifter blev indsamlet af kancellisekretær Christoffer Stenkuhl.⁷

Københavnerne

Der er blandt underskriverne 94 personer, som kan anses for at være københavnere. I dette tal indgår også de fire repræsentanter for Christianshavn, der som nævnt endnu på denne tid var en selvstændig købstad, men hvis borgere på mange måder delte vilkår med københavnernes.

Det er indlysende, at den gruppe, der med størst ret kan betegnes som københavnere, er de 38 personer, der har underskrevet og beseglet for København på borgerstandens dokument. De første er markeret som underskrivernes elite ved en fra segl til segl vedhæftet silkesnor. I det omfang det har været muligt, er i nedenstående liste anført den gade, hvori underskrivernes gårde eller huse lå ifølge Ramsings kvarterbøger.⁸

En anden ganske omfattende gruppe findes i gejstlighedens dokument, nemlig eliten, Sjællands biskop og professorerne ved Københavns Universitet samt sognepræsterne ved Københavns og Christianshavns sognekirker. Denne gruppe omfatter 27 personer. De har alle haft embedsboliger, biskoppen i Bispegården, professorerne i de gamle professorgårde (tidligere kantinegårde) i kvarteret omkring Universitetet og sognepræsterne i de til de respektive kirker hørende præstegårde.

Endelig må også en del adelsmænd medtages, nemlig de, der ejede gårde i København. Deres navne kan findes ved gennemgang af Ramsings kvarterbøger. Der er ofte tale om arealmæssigt meget store ejendomme, som i flere tilfælde ses at have været i familiernes eje i generationer. De adelige københavnere udgør 25 personer. Ved opgørelsen af dette tal er der taget udgangspunkt i året 1661, og man finder derfor ikke f. eks. Niels Juel og Hannibal Sehested, som først senere blev ejendomsbesiddere i byen. Eliten i dette dokument er rigsråderne, der vel her for sidste gang optræder i denne genskab.

Oversigt over de personer med bopæl i København, der har underskrevet Enevoldsarveregeringsakten

Listen anfører deres omtrentlige bopæl, for så vidt som den har kunnet lokaliseres i H. U. Ramsing: Københavns ejendomme 1377-1728, 1-9, 1943-1996, suppleret af oplysninger fra Kjøbenhavns Borgere 1659 ved E. Marquard, 1920. For en del har det ikke været muligt at anføre deres bopæl med en rimelig sikkerhed. Dette gælder Universitetets professorer og byens sognepræster, der boede i embedsboliger, samt borgere på Christianshavn.

Borgmestre:

Hans Nansen, præsident (1598-1667), 1689-matrikel: Snarens Kvarter 15, 2011-gadenumre: Kompagnistræde 7, Snaregade 6

Christoffer Hansen (1598-1679), 1689-matrikel: Strand Kvarter 14, 2011-gadenummer: Gammel Strand 44

Find Nielsen Trellund (1594-1663), 1689-matrikel: Strand Kvarter 10, 2011-gadenummer: Gammel Strand 38, Læderstræde 11

Peder Pedersen (1608-1669), 1689-matrikel: Strand Kvarter 16, 2011-gadenummer: Gammel Strand 48, Læderstræde 15

Rådmænd:

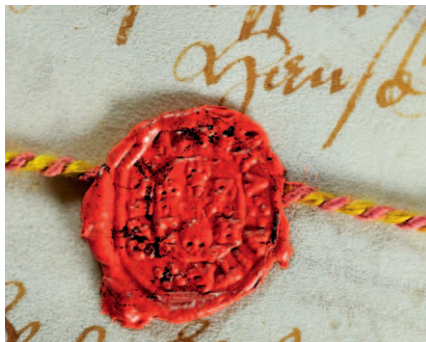
Niels Hansen Folskenk, (1587-1664), 1689-matrikel: Frimands Kvarter 68, 2011-gadenummer: Klosterstræde 12, Valkendorfsvej 34

Peder Pedersen, renteskriver (1594-1667), 1689-matrikel: Snarens Kvarter 11, 2011-gadenumre: Kompagnistræde 15-17, Snaregade 12

Jacob Andersen (ca.1598-1668), 1689-matrikel: Snarens Kvarter 152, 2011-gadenummer: Nygade 3, Nytorv 5

Borgmester Hans Nansens segl viser et simpelt bomærke i en oval ramme og omgivet af hans navn i versaler: HANS NANSEN. Fotografi: Niels Duve.

Borgmester Christoffer Hansens segl har et memento mori-symbol: kraniet, hvoraf opvokser tre heraldiske liljer. Kraniet flankeres af hans initialer: CH. Omkring den ottekantede ramme ses en latinsk sentens, der modsvarer seglmotivet: SPES ALTERA VITA (Håbet er det andet liv). Fotografi: Niels Duve.

Borgmester Peder Pedersens segl viser et skjold hvori en fugl på en gren. Hjelmtegn: tre blomster. I hjelmlædets folder ses initialerne PPH. Måske står H'et for fødebyen Horsens. Fotografi: Niels Duve.

Johan Lehn, vinhandler, en af stadens 32 Mænd. Hans segl viser et skjold hvori en vindru eklase, en hentydning til hans beskæftigelse. Hjelmtegn: Fortuna (Lykkens gudinde), flankeret af initialerne IL. Fotografi: Niels Duve.

Morten Mikkelsen, proviantskriver (1602-1665), 1689-matrikel: Nørre Kvarter 130, 2011-gadenummer: Sankt Peders Stræde 26

Bartholomæus Pedersen (1620-1666), Gammeltorv, Nørre Kvarter (Kjøbenhavns Borgere 1659)

De 32 mænd:

Claus Iversen Rafn, byfoged, senere rådmand (1602-1669), 1689-matrikel: Rosenborg Kvarter 6, 2011-gadenummer: Købmagergade 46

Henrik Jacobsen (før 1614-1668), 1689-matrikel: Købmager Kvarter 24, 2011-lokalisering: Illums via-à-vis Købmagergade 5-7

Wilhelm Fuiren (1603-1664), 1689-matrikel: Strand Kvarter 9, 2011-gadenummer: Gammel Strand 36, Læderstræde 7

Frederik Thuresen, stadshauptmand (1613-1675), 1689-matrikel: Øster Kvarter 213, 2011-gadenummer: Ved Stranden 16

Hans Pedersen Klein (1617-1667), 1689-matrikel: Snarens Kvarter 2, del af 2011-gadenummer: Nybrogade 2, Snaregade 1.

Hans Therkelsen (-1659/1680-), 1689-matrikel: Snarens Kvarter 72, 2011-gadenummer: Knabrostræde 20

Christen Jensen Bech (-1630/64-), 1689-matrikel: Strand Kvarter 30, 2011-gadenummer: Hyskenstræde 9, Læderstræde 30

Laurits Pedersen Hesselberg, brygger (-1640/65-) 1689-matrikel: Snarens Kvarter 155, 2011-lokalisering: Nygades vestlige del (ud til Gammeltorv)

Niels Aagesen (Auchsen), (-1649/64-), 1689-matrikel: Vester Kvarter 244 og 245, 2011-gadenumre: Frederiksholms Kanal 2, Vandkunsten 1-3

Casper Grote, kræmmer, (-1645/d. før 1680), 1689-matrikel: Strand Kvarter 50, 2011-gadenummer: Amagertorv 23

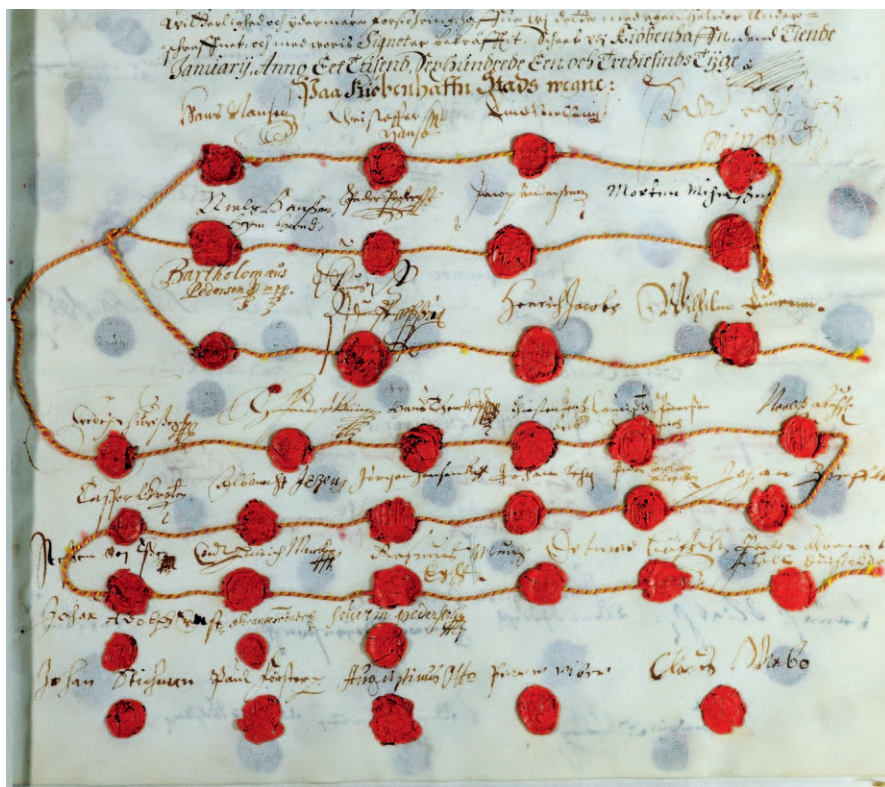
Albrecht Itzen, silkekræmmer (før 1647-1679), 1689-matrikel: Købmager Kvarter 33, 2011-lokalisering: Illums via-à-vis Østergade 59

Jørgen Hansen Rafn, renteskriver (1613-1673), 1689-matrikel: Øster Kvarter 190, 2011-gadenummer: Lille Kirkestræde 3

Johan Lehn, vinhandler (ca. 1600-1684), 1689-matrikel: Klædebo Kvarter 9, 2011-gadenummer: Dyrkøb 3, Skindergade 36

Johan Bøfke (-1665), 1689-matrikel: Strand Kvarter 60, 2011-gadenummer: Amagertorv 3, Læderstræde 4; Frimands Kvarter 112, 2011-gadenummer: Købmagergade 11

Steffen von Essen (-1649/68-), 1689-matrikel: Strand Kvarter 4, 2011-gadenummer: Gammel Strand 28

Samtlige københavnske underskrivers underskrifter og segl. Bemærk silkesnoren der forbinder de enkelte segl. Den markerer Københavns borgere som noget særligt, idet den ikke findes ved de øvrige segl på borgerskabets dokument.
 Fotografi: Niels Duve.

Peder Jacobsen Flensborg, (d. 1669), bopæl i 1660 ubekendt
Cort Henrik Mercker (1607-1671), 1689-matrikel: Strand Kvarter 49, 2011-gadenummer: Amagertorv 25, Læderstræde 28
Rasmus Hansen Munch, brygger (-1626/75-), 1689-matrikel: Snarens Kvarter 23, 2011-gadenummer: Nybrogade 26; Snarens Kvarter 32, 2011-gadenummer: Magstræde 13; Snarens Kvarter 39, 2011-gadenummer: Magstræde 14, Kompagnistræde 29; Snarens Kvarter 40, 2011-gadenummer: Magstræde 12, Kompagnistræde 27
Ditmer Bøfke (1612-1681), 1689-matrikel: Strand Kvarter 48, 2011-gadenummer: Amagertorv 37, Læderstræde 30; Frimands Kvarter 21, 2011-gadenummer: Vimmelskaftet 28-30
Peder Rasmussen Juel, brygger (-1652/68-), 1689-matrikel: Rosenborg Kvarter 7, 2011-gadenummer: Købmagergade 44-46
Albrecht Düsseldorf, vinhandler (d. 1666), 1689-matrikel: Strand Kvarter 5, 2011-gadenummer: Højbro Plads 4, Læderstræde 1
Johan Adolf Ernst, kræmmer (-1676), 1689-matrikel: Strand Kvarter 46, 2011-gadenummer: Amagertorv 31, Hyskenstræde 3
Strange Trøner (d. 1669), 1689-matrikel: Nørre Kvarter 1, 2011-gadenummer: Gammeltorv 8
Søren (Severin) Pedersen, slagter, (-1659/68-), 1689-matrikel: Snarens Kvarter 162, 2011-gadenummer: Nygade 4
Johan Stichmann, guldsmed (d. 1663), 1689-matrikel: Rosenborg Kvarter 10, 2011-gadenummer: Klareboderne 1, Købmagergade 42
Paul Förster, possementmager, (-1642/64-), 1689-matrikel: Øster Kvarter 25 og 50, 2011-gadenummer: Nikolaj Plads 6, Østergade 47
Augustinus Otte, smed (d. 1676), 1689-matrikel: Øster Kvarter 312, 2011-lokalisering: del af Danske Banks hovedsæde, vis-à-vis Laksegade 12-16
Peder Poulsen Riber, skrædder (d. 1689), 1689-matrikel: Snarens Kvarter 133, 2011-gadenummer: Brolæggerstræde 1
Claus Wæboe, skomager (d. 1676), 1689-matrikel: Frimands Kvarter 69, 2011-gadenummer: Klosterstræde 14

Christianshavn:

Hans Sørensen, borgmester (-ca. 1674), Strandgade
Hans Johansen, rådmand (-ca. 1667), Strandgade
Hans Jensen, (-1661-), på den nordlige side af kanalen
Mads Sørensen, (-1661-), på den nordlige side af kanalen

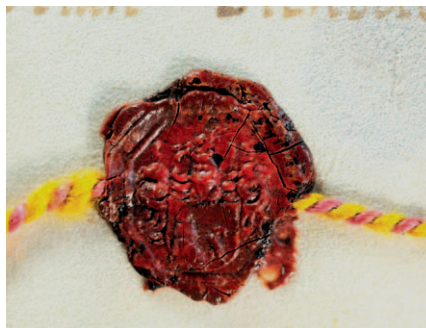
Peder Lauridsen Scavenius, professor i jura, senere generalprokurør. Hans segl viser en vædder i skjold. Som hjelmtegn ses et kors flankeret af PL samt formentlig et S, der dog nu ikke mere ses. Familien Scavenius blev i 1843 adlet med et våben der i skjoldet har en stenbuk, en gedebuk med dragehale. Fotografi: Niels Duve.

Jacob Fincke (-1663), professor i matematik. Hans segl er "talende", idet det viser et skjold med en fugl (finke) ved en blomst. Skjoldets irregulære form er usædvanlig for tiden. Fotografi: Niels Duve.

Rasmus Poulsen Vinding (1615-1684), professor i græsk, senere i historie og geografi. Hans segl viser en stående figur (Kristus?) med en stav i den ene hånd, omgivet af den bibelske sentens "REDEMPTOR MEVS VICIT" (Min forløser har sejret) samt initialerne EPV ("E" for Erasmus). Fotografi: Niels Duve.

Christian Stenbuch, professor i hebraisk. Hans segl viser et skjold med en gedebuk der springer op ad en klippe. Når våbenmotivet illustrerer ejerens navn kaldes det et talende våben. I dette tilfælde har det dog nærmest karakter af en rebus: sten + buk. Hjelmtagnet er en halv, opspringende gedebuk, flankeret af initialerne CIS. Fotografi: Niels Duve.

Jens Justesen Berg, sognepræst ved Trinitatis kirke. Hans segl viser et kors omgivet af en bladkrans, et udpræget kristeligt motiv. Fotograf: Niels Duve.

Gejstlige:

Hans Svane, ærkebiskop (1606-1668), 1689-matrikel: Nørre Kvarter 112 (Bispegården), 2011-gadenummer: Nørregade 11

Professorer:

Professorerne må anses for at bo i deres embedsboliger, og disse lader sig ikke med nogen grad af sikkerhed lokalisere.

Hans Wandal, rektor, (1624-1675)

Thomas Bang, teologi, universitetsbibliotekar (1600-1661)

Peder Scavenius, jura (1623-1672)

Peder Hansen Resen, etik (1625-1688)

Thomas Bartholin, anatomi (1616-1680)

Christen Ostenfeld, medicin (1619-1671)

Rasmus Bartholin, matematik og medicin (1615-1698)

Rasmus Hansen Brochmand, teologi (1626-1664)

Rasmus Enevoldsen Brochmand, retorik (1619-1662)

Jacob Fincke, fysik (1592-1663)

Peder Spormand, historie og geografi (1608-1661)

Hans Zoëga, logik (1608-1673)

Bertel Bartholin, veltalenhed (1614-1690)

Rasmus Poulsen Vinding, græsk (1615-1684)

Villum Lange, matematik (1624-1684)

Jørgen Eilersen, matematik (1616-1686)

Christian Stenbuch, hebraisk (1625-1665)

Jens Birkerod, filosofi (1623-1686)

Sognepræster:

Erik Olufsen Torm, Vor Frue Kirke (1607-1667)

Anders Jensen Colding, Helligåndskirken (1604-1665)

Michael Henriksen Tisdorph, Nikolaj Kirke (1628-1701)

Niels Christensen Spend, Holmens Kirke (1594-1664)

Daniel Pfeiff, Petri tyske Kirke (1618-1662)

Jens Justesen Berg, Trinitatis Kirke (1610-1684)

Rasmus Byssing, Christianshavns Kirke (1632-1686)

Adelige

Rigsråder:

Joachim Gersdorff, rigshofmester (1611-1661), 1689-matrikel: Købmager Kvarter 56-58, 2011-lokalisering: Hovedvagtsgade 3, Kongens Nytorv 34 (Hotel d'Angleterre) og Østergade 6-10

Hans Schack, rigsfeltherre (1609-1676), 1689-matrikel: Strand Kvarter 94, 2011-gadenummer: Slotsholmsgade 12

Peder Reedtz, kansler (1614-1674), 1689-matrikel: Strand Kvarter 108, 2011-gadenummer: Bertel Thorvaldsens Plads 2 (del af Thorvaldsens Museum)

Christian Rantzau, statholder (1614-1663), 1689-matrikel: Klædebo Kvarter 43, 2011-gadenummer: Krystalgade 3-21 og Store Kannikestræde 6-10

Christoffer Urne (1593-1663), 1689-matrikel: Øster Kvarter 129, 2011-lokalisering: nordlige tredjedel af Magasin du Nords hovedbygning på Kongens Nytorv

Niels Trolle, rigsadmiral (1599-1667), 1689-matrikel: Købmager Kvarter 36, 2011-lokalisering: del af Illums vis-à-vis Østergade 53

Otte Krag, adelens talsmand i 1660 (1611-1666), 1689-matrikel: Købmager Kvarter 50, 2011-gadenummer: Grønnegade 10, Østergade 24

Axel Urup, rigsmarsk (1601-1671), 1689-matrikel: Frimands Kvarter 29, 2011-gadenummer: Skindergade Vimmelskafte 42 (del af Jorcks Passage)

Henrik Bielke, vicerigsadmiral (1615-1683), 1689-matrikel: Øster Kvarter 128, 2011-lokalisering: de sydlige to-tredjedele af Magasin du Nords hovedbygning på Kongens Nytorv

Henrik Rantzau (1599-1674), 1689-matrikel: Rosenborg Kvarter 85 A, 2011-gadenumrene Kultorvet 2, Hausergade 3, Hauser Plads 16-30 og Åbenrå 23-33

Andre adelige:

Jørgen Rosenkrantz, rentemester (1607-1675), 1689-matrikel: Øster Kvarter 1, 2011-gadenummer: Kongens Nytorv 19-21, Lille Kongensgade 4

Otte Pogwisch (1610-1684), 1689-matrikel: Snarens Kvarter 129, 2011-gadenummer: Brolæggerstræde 9

Mogens Friis, rentemester (1623-1675), 1689-matrikel: Vester Kvarter 114, 2011-gadenummer: Nytorv 23-27

Jørgen Reedtz, amtmand (ca. 1625-82), 1689-matrikel: Frimands Kvarter 92, 2011-gadenummer: Købmagergade 45

Axel Sehested (ca. 1627-76), 1689-matrikel: Købmager Kvarter 52, 217-224, 2011-gadenummer: Ny Østergade 2-10, Østergade 18

Erik Rosenkrantz (1612-81), 1689-matrikel: Frimands Kvarter 88, 2011-gadenummer: Skindergade 7

Kaj Lykke (1625-99), 1689-matrikel: Købmager Kvarter 1 til 14, 2011-gadenummer: Klareboderne 2-18, Købmagergade 32-40, Pilestræde 35-45

Erik Krag, øverste sekretær (1620-72), 1689-matrikel: Øster Kvarter 127, 2011-lokalisering: midterste del af Magasin du Nord's bygningskompleks mod Vingårdstræde, svarende til Vingårdstræde 4

Oluf Rosenkrantz (1623-85), 1689-matrikel: Strand Kvarter 47 og 28-29, 2011-gadenummer: Amagertorv 29, Læderstræde 32

Jens Juel, gehejmesekretær (1631-1700), 1689-matrikel: Øster Kvarter 131, 2011-lokalisering: del af Danske Banks hovedsæde, Laksegade 2-6, Vingårdstræde 3

Joachim Frederik Vind (1634-87), 1689-matrikel: Vester Kvarter 43, 2011-gadenummer: Farvergade 27 (Vartov)

Henrik W. Rosenvinge, diplomat (1604-67), 1689-matrikel: Snarens Kvarter 179, 2011-gadenummer: Vimmelskaftet 41, Kompagnistræde 4

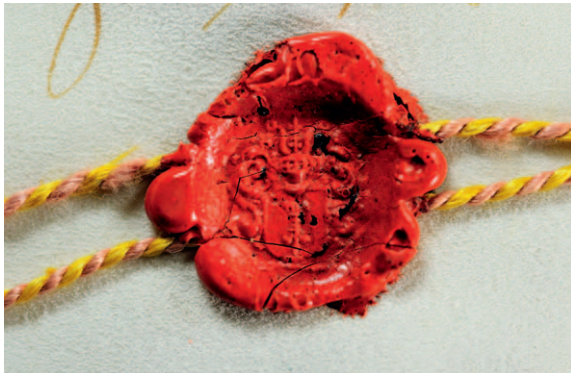
Besegling

Segl af metal eller voks påtrykt eller vedhængt dokumenter har været anvendt siden oldtiden som en særlig bekræftelse af dokumentets retsgyldighed.

Rigshofmester Joachim Gersdorffs segl viser den oprindelig tyske uradelsslægt Gersdorffs enkle våben: tværdelt, 1. felt rødt, 2. felt delt af hvidt og sort. Hjelmtegn: en krone med hat besat med seks strudsejer. Senere blev medlemmer af slægten ophøjet til baron og greve med "forbedrede" våbner. Fotografi: Niels Duve.

Feltherre Hans Schacks segl viser den oprindelig tyske uradelsslægt Schacks våben: en hvid lilje i blåt. Hjelmtegn: en lilje mellem to vesselhorn. Hans Schack blev i 1671 udnævnt til greve med et stærkt "forbedret" våben. Fotografi: Niels Duve.

Rigsviceadmiral Henrik Bielkes segl viser uradelsslægten Bielkes "talende" våben: to blå bjælker i hvidt. Hjelmtegn: to vesselhorn. Denne slægt forblev ubetitlet og bevarede derfor sit enkle våben. Fotografi: Niels Duve.

Denne praksis levede videre i det frankiske rige og forekommer i Norden fra 1100-tallet. De vedhængte segl fastgjordes undertiden til dokumentet ved en snor af hamp eller silke. I løbet af 1600-tallet blev voks afløst af lak som seglmateriale, antagelig fordi dette materiale var lettere at håndtere. Lakken var oftest rød, men kunne også være brunlig eller sort. Motivet var altid ejerens våbenskjold, når han havde et sådant. Det var tilfældet for adelens vedkommende, mens præster og borgere mest brugte kristelige symboler, såsom due, kors, timeglas eller et kranium, eventuelt et bomærke bestående af streger i forskellige kombinationer. I forbindelse med seglmotivet graveredes også ejerens fulde navn eller hans initialer på signetet. Når en person på et dokument foruden at forsyne det med sin underskrift også påtrykker sit segl sker det for yderligere at bekræfte at han er den, han udgiver sig for. Det er derfor udtryk for en degenerering af den ældgamle beseglingspraksis at adskillige gejstlige på Enevoldsarveregeringsakten har udlånt deres signet til embedsbrødre med initialer der mere eller mindre er sammenfaldende med deres egne. Det har øjensynligt været magtpåliggende for Peder Andersen, der rejste rundt i landet med det gejstlige dokument, at så vidt muligt alle både underskrev og beseglede. Så betød det mindre om det nu også var med det rette segl. I flere tilfælde har han åbenbart for synets skyld anbragt en lakklat der dog aldrig er blevet forsynet med præg af et signet. Det gælder for to så prominente underskrivere som biskop Hans Svane og universitetets rektor, professor Hans Wandal. Et levn af den gamle praksis med vedhængning af segl med snore har man utvivlsomt i de tre danske dokumenters sammenkobling af seglene for de fineste beseglere med en snor snoet af rød og gul silke. På adelens dokument er det Rigsrådet, på gejstlighedens er det biskoppernes og professorernes, og på borgernes dokument er det Københavns borgmestre, rådmænd og De 32 Mænd.

Den enevældige monark – en streng herre

I sin artikel “Adelen og Arvehyldingen 1661” skriver historikeren Albert Fabritius: “En nærmere Undersøgelse af, hvem der som Repræsentanter for det danske Samfund har underskrevet Enevolds-Arveregeringsakten af 1. Januar 1661 er aldrig blevet foretaget – maaske i stiltiende Erkendelse af det for selve Realiteten ligegyldige i, hvem der ved et Diktators Magtovertagelse ved sin Underskrift (...) formelt bekræfter og samtykker i det skete. Selve

Underskriften eller Nægtelsen heraf vil ganske vist til alle Tider være uden Betydning for Resultatet; højst kan det for den enkelte faa mere – eller navnlig mindre – behagelige Konsekvenser”⁹

Alligevel fandt Fabritius det umagen værd at gennemføre en sådan undersøgelse for adelens vedkommende. At hans resultat faldt en del anderledes ud end min tilsvarende undersøgelse er en anden sag. Han nåede frem til at 62,15 % havde skrevet under, mens 37,85 % ikke havde gjort det, mens mine tilsvarende procenttal er henholdsvis 29,5 og 70,5. Konklusionen må være, at de københavnske adelige tilsyneladende har skrevet under hver og en, selv Otte Krag. Det ville måske også have været virkelig påfaldende hvis nogen af disse meget fremstående personer – halvdelen rigsråder – skulle have undslået sig.

Gejstligheden viser sig med sin meget store underskrivelsesprocent (94 %) at være en helt igennem loyal embedsstand, der gjorde, hvad den fik besked på. Det gælder også de københavnske gejstlige. Man kan undre sig over, at to så fremtrædende fortalere for arvekongedømme som Hans Svane og Hans Wandal har nøjedes med at underskrive og ikke besejlet. Men det må skyldes tilfældige omstændigheder, med mindre det netop er den nye tilføjelse: Suveræniteten eller Enevælden, der har fået dem til at holde sig lidt tilbage. Men at det skulle være forklaringen, er der ingen skriftlige vidnesbyrd om.

Borgerstandens helhjertede opbakning er der som nævnt ingen grund til at tvivle på, og da slet ikke den københavnske borgerstand. Både København og Christianshavn havde jo allerede fået deres specielle og meget gunstige privilegier i marts 1659, og kongen havde jo lovet dem en reces. Den 24. juni 1661 udstedtes privilegier for alle stænder. Der stod intet om deltagelse i regeringsmagten, og også med hensyn til de allerede givne privilegier var der sket indskrænkninger. For Københavns vedkommende drejede det sig om toldfriheden.

Men endnu havde borgerne til gode at opleve, hvorledes den nye Enevælde fór frem mod to af deres egne, borgmester Hans Sørensen og rådmand Hans Johansen, begge fra Christianshavn, fordi de under belejringen havde understået sig i at klage over, at privilegier var blevet krænket ved besættelsen af embedet som dansk sognepræst. De blev, i 1662 sat i Blåtårn og først sluppet ud igen et halvt år senere efter i ydmyge vendinger at have beklaget deres “onde, groffue och criminelle Fauter och Misgierninger” samt givet afkald

på store fordringer på Kronen for lån ydet under krigen.¹⁰ Det er en ekstra ironisk pointe, at Hans Sørensen og Hans Johansen på stændermødet havde tilhørt det parti, som gik ind for en styrkelse af kongemagten.¹¹

Kort sagt: Et års tid efter underskrivelsen og beseglingen af Enevoldsarverevlingsakten lå Københavns og Christianshavns berømmede privilegier for væsentlige deles vedkommende i ruiner, og det stod klart, at den enevældige monark var en streng herre! Det må man gå ud fra, at alle tre stænder har lagt mærke til og taget ad notam.

-
1. Om Københavns privilegier se: Leon Jespersen: *Den københavnske privilegiesag og 1600-tallets strukturændringer. København. Kultur og Historie I.* 2009.
 2. Svend Cedergreen Bech: *Københavns Historie gennem 800 år.* 1967, 199.
 3. Originaler i Rigsarkivet (RA). Kongehuset. *Arvesuccessionen og suveræniteten. Aftrykt i Aarsberetninger fra Geheimearchivet II, 1856-1860, 125-143* (med gengivelse af underskrifterne), samt i *Kongeloven og dens Forhistorie. Aktstykker.* 1886, reudgave 1973, 1-4 (uden underskrifter).
 4. Danmarks Adels Årbog 1884 og følgende årgange.
 5. RA. Sjællandske tegnelse 1660-63, fol. 66b.
 6. RA. Sjællandske registre 1660-64, fol. 52 a-b.
 7. RA. Sjællandske registre 1660-64, fol. 52b-53b.
 8. H.U.Ramsing: *Københavns Ejendomme 1377-1728 I-IX.* 1943-1996.
 9. Albert Fabritius: *Adelen og Arvehyldingen 1661. Festskrift til Erik Arup.* 1946, 187-193.
 10. Johan Jørgensen: *Patriciat og Enevælde. Historiske Meddelelser om København.* 1963, 15ff.
 11. Asger Svane-Knudsen i *Stænder og magtstat.* 1989, 204ff.

København som Danmarks hovedstad

■ Af Helge Gamrath

En hovedstad var i renæssancen en italiensk nyskabelse med en række karakteristiske elementer, der også viste sig i København i 1600- og 1700-tallet, navnlig efter Enevældens indførelse – forfatteren kaster et europæisk lys over den udvikling, der berettiger den senere betegnelse “Kongens København”.

Hovedstaden som begreb

Hovedstaden er et resultat af den fremvoksende, stærkt centraliserede europæiske fyrste- og statsmagt, som den udviklede sig i tidlig moderne tid, 1450-1750. Hovedstaden er den by, der af statsmagten er udvalgt til at repræsentere og symbolisere herskeren eller staten: ud over at være statens overordnede politiske og administrative centrum – med sæde for statsforvaltning, den centrale finanskasse, arkiv og militær – er den tillige herskerens synliggjorte centrum, med hans residens, hof og regering.

Først med året 1660 indtrådte København for alvor i rækken af europæiske hovedstæder, nemlig i forbindelse med Enevældens indførelse, altså længe efter at hovedstadsfænomenet havde udviklet sig i Syd- og Mellemeuropa. I den følgende redegørelse dvæles ved definitionens andet led: Det synliggjorte herskercentrum, hvor herskerens residens og hof opholder sig permanent. Såvel den italienske baggrund som selve tilblivelsen af hovedstaden København som kongemagtens synlige centrum er denne artikels to temaer.¹

Den europæiske by

Enhver nøjere gennemgang af middelalderen, ca. 400-1400, i såvel det øvrige Europa som Norden afslører hurtigt, at de 1000 år hverken teoretisk eller praktisk har kendt til fænomenet hovedstad.

Selv om kejser Karl den Store (ca. 800) havde et politisk og kulturelt samlingspunkt i Aachen, var denne by ingenlunde hovedstad i hans rige. Heller ikke Karls efterfølgere – de tysk-romerske kejsere, der i høj- og senmiddelalderen var på evig rundrejse i deres vidtstrakte rige, havde nogen egentlig residensstad. Ja, selv den sidste virkelig store tysk-romerske kejser, Karl V, der døde 1559, var konstant på farten fra Nederlandene til Tyskland, Italien og Spanien uden nogen fast ankerplads i sit vidtstrakte rige. Situationen i Skandinavien var i middelalderen ganske den samme. Hverken København eller Stockholm var egentlige hovedstæder, men blot vigtige købstæder uden for hvilke der lå en borg, som også var administrativt centrum, med høvedsmand, senere lensmand. Ja, indtil 1417 var Københavns by og slot faktisk ikke underlagt kongen, men Roskildebispen. Selv om København i 1479 fik et universitet og Rigets flåde i begyndelsen af 1500-årene fik fast base ud for byen, var byen endnu omkring år 1600 blot en af Rigets største købstæder.

Staden eller byen, som den voksede op i middelalderen, var købmændenes og borgernes egen kreation, der oftest havde fyrstelig beskyttelse, men den var frem for alt helt uafhængig af det øvrige land med eget bystyre, egne privilegier og egen retshåndhævelse.

Den italienske bystat og hovedstadens opkomst

Fra 1000-årene fik de europæiske byer for alvor vokseværk, især i Nord- og Mellemitalien. I højmiddelalderen, 1000-1300, rejste en række bykommuner eller bystater sig faktisk i en virkelig succesfuld konkurrence og strid med de herskende feudale autoriteter, dvs. den godsejende adel og fyrsteslægter: kejser, konger, hertuger, eller gejstligheden: paver, bisper, abbeder. De italienske bykommuner, som Firenze, Milano, Parma, Verona, Genova og Venezia, blev i højmiddelalderen politiske, økonomiske og kulturelle centre, der helt overskyggede det traditionelle godsejende verdslige eller gejstlige herskab. Den middelalderlige, italienske bystruktur og den dertil hørende bykultur var tilsyneladende uovervindelig, men byerne fik med 1300-tallets befolkningskrise, blandt andet forårsaget af Den sorte Død 1348, et ødelæggende hug, som de først forvandt i løbet af de næste par hundrede år.

De katastrofale epidemier reducerede – som overalt i Europa – byernes ind-

byggertal med en eller to trediedele og efterlod derfor byerne i totalt kaos, først økonomisk og socialt, snart også politisk.

Dette vakuum gav en række dygtige og fremsynede adelslægter mulighed for gradvist at etablere sig som eneherskere, Signori, i de gamle republikanske byer og bystater. Familier som eksempelvis Visconti i Milano, Este i Ferrara, Gonzaga i Mantova og Montefeltro i Urbino satte sig på magten i byerne i 1300-tallets anden halvdel og i 1400-tallet og udviklede sig til herskerdynastier. Det er i denne sammenhæng, at de første tegn på ideen om en egentlig hovedstad viser sig. Disse nye familier viste sig vel som politisk og militært succesfulde ledere, men de havde alle fra starten et stort legitimeringsproblem. De ville gerne opnå formel status som fyrste- eller kongefamilier, sådan som kongerne og hertugerne i Mellem- og Nordeuropa havde det. Kejsere og paver, der havde den formelle ret dertil, udstyrede de nye slægter med titler som hertug, greve og markgreve, der erhvervedes for store summer. Men det var alligevel ikke nok, for den nye værdighed skulle også gerne synliggøres yderligere – og den fremvoksende gruppe af lærde humanister og renæssancekunstnere, der med støtte i den vågnende interesse for det antikke Rom, som netop i 1400-årene tog fart, tilbød sig snart med assistance til de nye fyrster.

Kultur, kunst og ikke mindst arkitektur og byplanlægning i antik stil kunne bruges til at legitimere og synliggøre de nye herskeres position. En af tidens fremmeste humanister Leon Battista Alberti (1404-1472) skrev – med inspiration fra den genopdagede romerske teoretiker Vitruvius' skrifter – afhandlinger om arkitektur og om at indrette sig værdigt og synligt. Det var i dette miljø Europas første egentlige hovedstadsprojekt blev til.

I Milano havde Visconti-slægten allerede fra 1300-årene etableret sig som arvelige signori og var omkring år 1400 blevet Norditaliens stærkeste militære magt. Ved midten af 1400-tallet var Viscontiernes herredømme imidlertid i en alvorlig dynastisk krise. Den regerende Visconti-fyrste var uden mandlige arvinger og havde ladet sin uægte datter gifte med kondottieren, dvs. hærføreren, Francesco Sforza, der efter opslidende krige efter sin svigerfaders død havde taget magten i Milano og blev udnævnt til hertug af byens senat. Som ikke-adelig og med en uægte Visconti-datter som hertuginde havde han virkelig et legitimeringsproblem. Francesco Sforza samlede derfor ved sit hof en hærskare af humanister og kunstnere, deriblandt den betydelige billedhugger og arkitekt Antonio Averlino, kaldet Filarete.

Blandt sine mange gøremål fik Filarete af hertugen betroet den vigtige

opgave at konstruere en helt ny by, på afstand af den gamle borger- og kommuneby Milano. Han skrev *Trattato di architettura*, en afhandling om hvorledes man opbygger en herskerstad, der naturligt nok benævntes Sforzinda efter opdragsgiveren. Filaretos traktat beskriver hele processen med at planlægge og opbygge en ny by fra grunden – fra den første lokalisering og opstillingen af de første landmålerpinde og til den sidste skovlfuld jord har fuldendt byens forsvarsanlæg. Fra hans traktat, som kendes i flere 1400-tals kopier, er der bevaret adskillige tegninger, der viser den nye bys placering i nærheden af Po-floden, dens grundplan og eksempler på de bygninger, han havde tænkt sig at udstyre byen med. Især grundplanen er interessant, idet vi her for første gang overhovedet finder den radiale byplan i europæisk historie. I midten ses et torv, rektangulært efter Vitruvius' ideal, hvis sider flankeres af fyrstepalads, kirke, handels- og finansbygninger, ja endog et kulturens og videnskabernes hus. Et system af ringgader deler den radiale by op i forskellige kvarterer, og hvor radialgader og ringgader krydser hinanden, er der anlagt mindre torve.

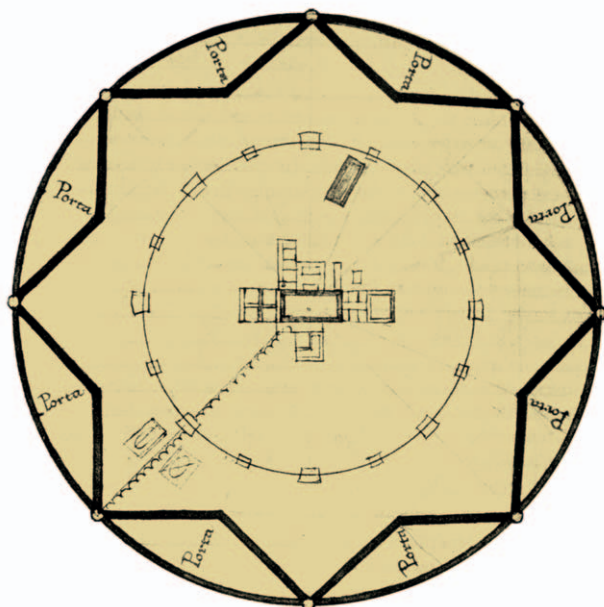
De højere sociale lags bygninger befinder sig nær centrum, mens de mere snavsede og larmende håndværkerkvarterer er placeret i byens yderzoner.

Filaretos store projekt blev aldrig realiseret og efterhånden helt glemt. Først i det 20. århundrede er det blevet genfundet og har fået status som et af de ypperste eksempler på et rigtigt renæssanceprojekt. Her ser vi for første gang en centralmagt, der lader udarbejde en plan for en helt ny by, og der er tale om en centralmagt, der virkelig har noget på sinde. Planen, som renæssancehistorikeren par excellence Jacob Burckhardt (1818-1897) ikke kendte, ville han have frydet sig over som et virkeligt 'Renaissance-Gesamtkunstwerk'. Den viser i al sin verdslige centraliseringsiver netop et første afgørende opgør med den decentrale og kirkedominerede forestillingsverden i europæisk middelalder.²

I 1400-tallets anden halvdel iværksatte mange af de nye signori i Nord- og Mellemitalien konkrete bygningsprojekter, der klart viser, at de nye tanker og teorier om en hovedstad blev taget yderst alvorligt. Tanken om prestige, monumentalitet og synliggørelse havde slået rod, og ikke sjældent ser vi signori i indbyrdes konkurrence om at få de bedste arkitekter, byplanlæggere, kunstnere og humanister ansat ved deres hoffer.³

Nogenlunde samtidig med Sforzinda-planerne finder vi kondottieren og signoren i Urbino i Umbrien, Federico da Montefeltro, hvis gamle middelalderlige bjergby i løbet af hans regeringstid (1450-1482) blev ændret

Arkitekten Filaretos projekt til en ny milanesisk herskerstad, Sforzinda. Den originale radikale byplan blev mange gange efterlignet såvel i Italien som i det øvrige Europa, således f.eks. i plan for Københavns udvidelse mod nord i Christian IV's tid.

til en rigtig fyrsteby. Den gamle borg i byen blev i løbet af få år ombygget til en moderne fyrsteresidens. Den historie, der senest er glimrende analyseret af den danske kunsthistoriker Lise Bek, kan med få ord karakteriseres som et egentligt hovedstadsprojekt, der afgørende bryder med fortiden. I stedet for at afsondre sig fra byen lader fyrsten det nye renæssancepalads åbne sig mod byen, og området omkring paladset iklædes klassisk inspireret facadearkitektur. Selve det symmetriske palads indrettes til ren repræsentation for signoren og hans dynasti. Den velhavende signore Federico, der af paven havde købt sig til hertugtitlen, investerede voldsomt i arkitektur og kunst og skabte sig tillige et helt lærdomssæde og kulturcentrum i sin lille afsides liggende by, der berømmes vældigt i samtiden.⁴

Urbins omdannelse til fyrstehovedstad illustrerer de grundlæggende vilkår for sådanne ændringer. For sagen var jo, at alle de fremvoksende hovedstæder i struktur og indretning var gamle borgerbyer, der ikke sådan lige med ét grundlæggende kunne forandres. I Gonzaga-signorerne, fra 1433 med titlen marcheser, hovedby Mantova finder vi samme fænomen og problem. Marcheserne udbyggede i 1400- og 1500-årene paladset – oprindeligt

en gammel borg i udkanten af byen – med stadig flere fløje. Pladsen foran hovedindgangen udsmykkedes med moderne kirke- og paladsfacader, mens flere af de tilsyneladende nye fløje i paladset i virkeligheden blot var inddragne og let ombyggede offentlige bygninger fra byens tidligere kommunale styre samt nedlagte gejstlige bygninger og klostre.

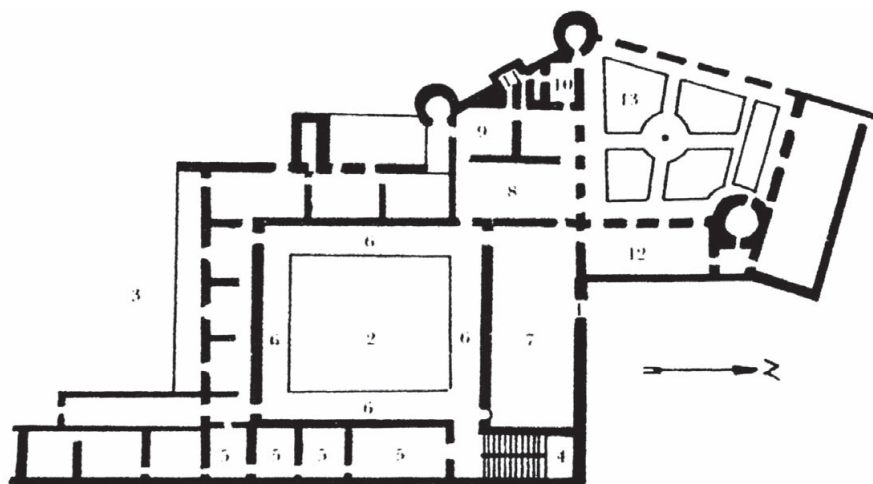
I Esternes vigtigste by Ferrara træffer vi også en gammel borg i middelalderbyens udkant, men her gjorde hertug Ercole d'Este i årene omkring 1500 til gengæld det helt usædvanlige og radikale at udvide det gamle middelalderlige Ferrara med et vældigt nyt kvarter uden for de gamle bymure.

Han og hans arkitekter skabte et nyt residenskvarter med lige, regelmæssige gader og pladser, det hele – både den gamle og den nye by – nu omgivet af et moderne nybygget, bastionært fæstningssystem. Der var tale om mere end en fordobling af det samlede byareal. I den nye bydel opførtes hertugernes nye residenspalads Palazzo dei Diamanti i moderne renæssancestil. Den nye hertugelige bydel udparcelleredes, og i løbet af et årti blev der bygget 20 nye adelspaladser og 12 nye kirker. Det lykkedes således virkelig at synliggøre byen som fyrstehovedstad.⁵

Også den helt nye Farnese-slægt fra Rom, der i 1545 fik Parma overladt som hertugdømme, havde samme problemer med at omforme de gamle borgerbyer Parma og Piacenza til fyrstebyer efter samme recept som vi har set ovenfor, begge med enorme residenspaladser og samtidigt anlagte citadeller i tilslutning til byernes befæstninger.⁶

Antikkens idealer trængte også ind i selvste Rom, den katolske kirkes hovedby. Pavemagten havde et alvorligt, for ikke at sige ekstremt troværdigheds- og legitimitetsproblem efter pavernes ophold i Avignon 1303-1378 og det såkaldte store skisma 1378-1419, en periode med to – ja, nogle år endog med tre – paver!

Da Martin V nu som enepave i 1420 holdt sit højtidelige indtog i Rom, var kirkestat, kirke og det ruinerede Rom i sin vel dybeste krise nogensinde. Efter en 25 års genopbygningsperiode satte pave Nicolaus V (1447-1455) sig i Sankt Peters stol. Han havde selv en humanistisk uddannelse og var meget optaget af at udnytte de nye tendenser i samtidens humanistiske kultur og klassisk inspirerede arkitektur og kunst til gavn for kirke og pavemagt. De kristnes hovedstad skulle synligt ændres. Hans hovedmål var at forny hele Peterskirke-bydelen (Borgo San Pietro). Dels skulle Peterskirken og Vatikanpaladset moderniseres, og dels skulle et sæt af nye ligeløbsgader lede frem til en stor regulær plads foran Peterskirkens facade og afløse de gamle,

Moderne rentegning af grundplanen af slottet i Urbino i Umbrien. Som en af de tidligste moderne fyrster ændrede hertug Federico Montefeltro sin hovedbys gamle borg til et moderne residenspalads med repræsentationsrum, fornemme gårde med buegange, moderne haveanlæg og kostbart indrettede interiører.

krogede middelaldergader i bydelen. En plan, der var helt efter den omtalte Leon Battista Albertis hoved, ja måske endog planlagt under hans personlige medvirken. Der kom dog i første omgang ikke meget ud af planerne, ud over en delvis ombygning af kirkens kor og et par tilføjelser til det middelalderlige Vatikanpalads. Men Nicolaus V's plan var helt i overensstemmelse med humanisternes ideer og kan hævdes siden at have fungeret som en slags skjult generalplan for udbygningen og udsmykningen af den katolske hovedstad de næste 200 år. I pave Nicolaus V's testamente til kardinalkollegiet hedder det i kort gengivelse, at paven var bange for, at det almindelige menneske på længere sigt kunne tabe troen, hvis ikke det også blev påvirket af bygningernes storhed og magnificenza. Med et fornemt og smukt byggeprogram ville kirken – parallelt med de lærdes undervisning – i det ydre kunne påvirke, øge og genoplive den religiøse hengivenhed over for pavemagten hos de troende.⁷

En miniaturehovedstad realiseres

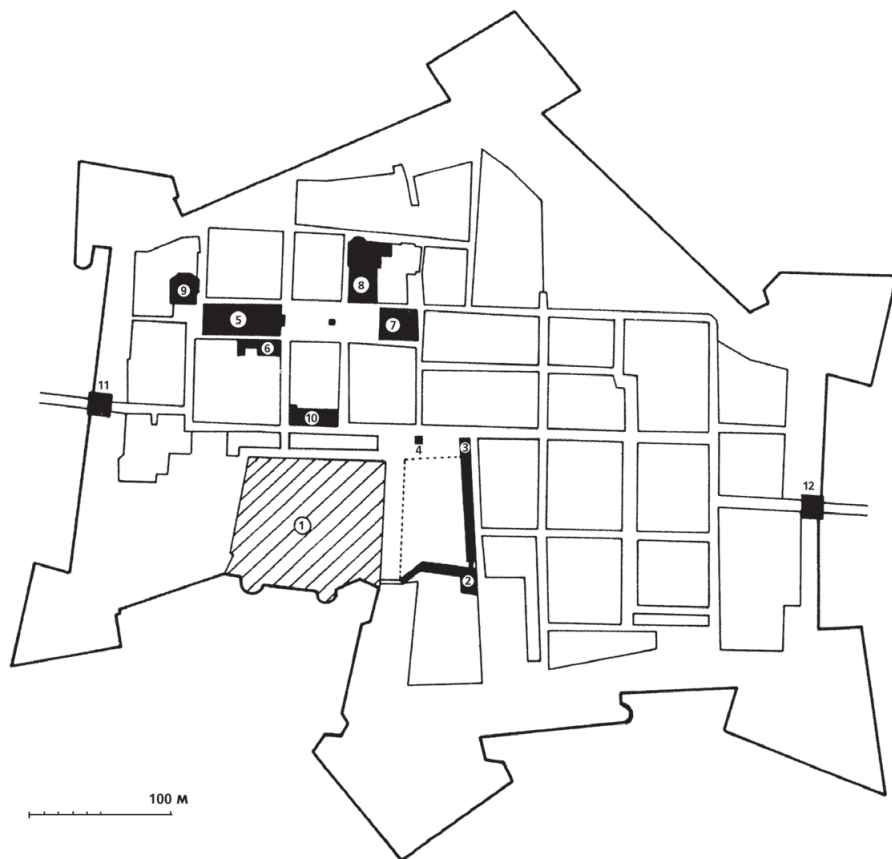
Som det er fremgået af det foregående, lykkedes det ikke altid for de nye fyrster – hvad enten de var verdslige eller gejstlige – at føre deres store byggeprogrammer igennem. Men hvis vi rykker et niveau ned i rækkerne, finder vi enkelte eksempler på, at de høje idealer rent faktisk kunne konkretiseres og realiseres. Et raffineret og temmelig enestående eksempel herpå er den lille by Sabbioneta i Podalen.

Området, som Sabbioneta var en del af, havde egentlig tilhørt de ovennævnte marchesi af Mantova, men var i begyndelsen af 1500-tallet af arveretlige grunde blevet udskilt af Mantova.

Forskellige omstændigheder førte til, at den ni-årige Vespasiano Gonzaga i 1540 stod som arving til det lille afdelte hertugdømme. 10 år senere overtog han, der nu var kondottiere, sin lille stat og udviklede den efter sine humanistiske ideer. Han valgte blandt de seks småbyer, som hans "rige" bestod af, at gøre landsbyen Sabbioneta til sin residensstad. Bortset fra en gammel borg, der blev liggende i kanten af bebyggelsen, blev alt andet revet ned, og efter en samlet plan fra 1555 blev der her fra grunden skabt en perfekt renæssance-fyrstehovedstad.

Den anlagdes efter skakbrætprincippet med næsten vinkelrette, hinanden krydsende gader og et par større regulære torve. På det ene torv opsattes en klassisk søjle med en statue af Pallas Athene, og på det andet torv foran hertugpaladset placeredes en marmorstatue af hertug Vespasiano som romersk imperator. Byen inddeltes i en borgerhalvdel mod vest og en fyrstelig halvdel med hertugpalads og slægtsgravkirke – et mausoleum. I fyrstebydelen lå et rådhus mod øst, og den indbefattede desuden et område med en stor åben plads nær den gamle borg med et hertugeligt casino – et sommerslot – en lang galleribygning samt et hofteater. Det skal også nævnes, at der oprettedes et stort bibliotek og et akademi med undervisning i latin og græsk. Desuden grundlagdes en hertugelig mønt, en bank, et trykkeri m.v.

Denne lille oprindelige landsby blev således med ét slag forandret til en perfekt fyrsteresidensstad, hvor Vespasiano Gonzaga tog hånd om al byens og dens indbyggers ve og vel. Den nye by sikredes rent militært ved et ultramoderne bastionært voldsystem, men som hertugen personligt understregede det, sikredes den også åndeligt ved oprettelsen af et akademi til studier af de humanistiske og frie videnskaber, for uden noget sådant lever mennesket ikke godt, udtalte han. Den nye hertug følte sig altså samtidig forpligtet

Moderne rentegning af grundplanen til den lille Gonzaga-hertug Vespasianos minihovedstad Sabbioneta i Podalen. De vigtigste af de angivne numre er: Nr. 1: Den gamle borg; nr. 2: Hertugens sommerpalads (casino); nr. 3: Gallerifløjen; nr. 5: Hertugpaladset; nr. 9: Hertugslægtens gravkirke, og nr. 10: Hofteatret.

over for sine undersåtter, hvor få de så end måtte have været!

For at kunne finansiere sit projekt var hertugen ofte kondottiere for kong Filip II af Spanien og var derfor i lange perioder borte fra sin lille dyrebare hovedstad, der var en enestående synliggørelse af hertugen og hans totale dominans: I sit palads, i sit casino og galleri og i hofteatret hyldede han i maleri og skulptur sin slægt og den romerske forbindelse. Han erhvervede sig store kunstsamlinger, og desuden var de hertugelige bygninger prydet med en rumudsmykning, der

Palazzo Pitti og Bobolihaven i Firenze. Den ledende slægt i denne by var Medicierne, der først efter mange stridigheder opnåede fyrstestatus i midten af 1500-tallet. Det mægtige nye fyrstepalads blev bygget i årene efter 1550 af arkitekten Bartolomeo Ammanati. Til venstre ses det ligeledes nye kastel, Forte del Belvedere. Maleri af G Utens 1599.

refererede til og knyttede Gonzaga og Sabbioneta til den antikke historie og mytologi. På væggene er der især i galleri og casino bevaret en mængde fresker og stukarbejder med motiver fra kejsertidens Rom og den klassiske mytologi. Allerede i samtiden hyldedes han som grundlæggeren af et nyt "lille Rom" og et "lille Athen". I lilliputbyen har vi "en miniature" en virkelig moderne fyrstehovedstad, der på fornem måde repræsenterer tidens nye klassisk inspirerede stærke statsmagt.⁸

Hovedstadens bestanddele

Før vi retter blikket mod København, vil det her være på sin plads at opsamle og identificere de elementer, der indgår i en sådan synliggjort herskerhovedstad.

Først og fremmest drejer det sig om opførelsen og indretningen af fyrstens residens og permanente bolig, i moderne klassisk inspireret stil med regulære facader. I selve paladset – indrettet med værdige repræsentative gemakker – udførtes malerier med dynastiske motiver. Omkring residensen tilkom diverse bygninger med tilknytning til hof og regering og ofte i den forbindelse nyanlæg af gader og pladser, hvor der kunne opsættes statuer af dynastiets tidligere regenter. Dertil kom så hofteater, fyrstens kunstsamlinger, videnskabelige samlinger og bibliotek, en gravkirke for fyrsteslægten, diverse administrationsbygninger og i reglen et citadel i tilslutning til byen som en selvstændig befæstning.⁹

Fra de første italienske forsøg på at skabe en fyrstehovedstad i 1400- og

1500-tallet går der en om ikke lige, så dog klar linie op til de større monarkier og stater i nord og til deres voksende hovedstæder, hvor der i barokkens tidsalder (1600-1750) konstrueredes og indrettedes fyrstehovedstæder af helt andre dimensioner end de italienske. Nord for Alperne blev det toneangivende land snart den enevældige Ludvig XIV's Frankrig med Paris som det store centrum. De franske magthavere skabte, så snart de hjemlige forudsætninger var til stede, en særlig fransk stil, fransk klassicisme, men helt op i 1600-årene spillede indkaldte italienske eksperter stadig en rolle i Frankrig – senest pavens ledende arkitekt Gian Lorenzo Bernini, der i 1660'erne leverede udkast til residensslottet Louvre. Efter 1650 kunne Frankrig imidlertid selv, og landet blev mere og mere forbilledet for de andre europæiske fyrsters hovedstæder, f.eks. Wien, Dresden og Berlin, ligesom også København og Stockholm blev stærkt påvirkede deraf. Ja, selv oprindelseslandet Italien blev efter ca. 1700 inspireret af den franske arkitektur og kunst.

København bliver Danmarks hovedstad

København var som allerede nævnt helt op mod år 1600 slet ikke en hovedstad i europæisk forstand, omend enkelte tendenser i byggeri og bildende kunst efterhånden havde fundet vej til Danmark. Ser vi på byen København omkring år 1600, var den stadig en middelalderby, hvis hovedbestanddel var købmands- og handelsbyen. Ude i vandet foran byen lå et isoleret middelalderpræget Københavns Slot, der stykkevist var blevet til- og ombygget i senmiddelalderen og i Christian III's tid. Datidens beskedne regeringskontorer og administration havde en lille fløj i det forvoksede slotskompleks, og en uanseelig bygning mellem slot og by rummede finansforvaltningen, Rentekammeret. Med Christian IV's tiltræden 1596 ændredes disse forhold ganske betydeligt. Sammenlignet med det øvrige Europa var København – efter den unge konges og hans rådgiveres opfattelse – sakket agterud. Mens det øvrige Vesteuropa var i en rivende økonomisk og militær udvikling, henlå København som i en Tornerosesøvn. Byens finanser og sikkerhed skulle forbedres, og byen udvides fysisk og stimuleres økonomisk. Det borgerlige Nederlandene var Christian IV's store forbillede, og en aktiv immigrationspolitik sattes i gang for at få hollandske specialister til landet.

I de næste årtier udvidedes København mod syd og sydøst: Slotsholmen fik stort set den form vi kender i dag – inklusive Tøjhuskomplekset med den

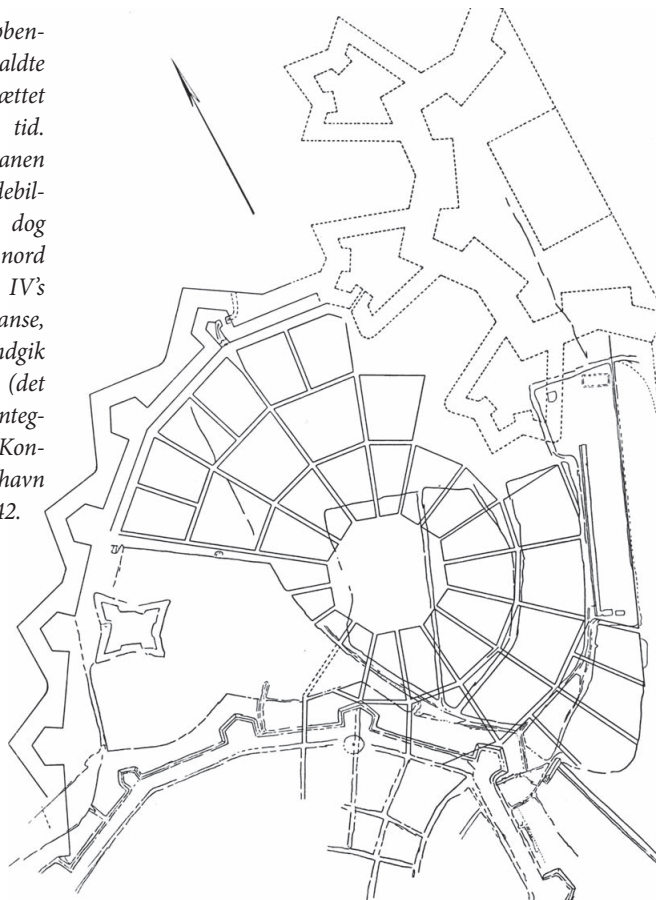

Slotsholmen efter stik fra 1693, hvor brandinspektør Gottfried Fuchs demonstrerer sin nye brandsprøjte, der kunne nå helt op til spiret på Blåtårn. Til venstre ses Børsen, og til højre det gamle, uregelmæssige og forbyggede Københavns Slot, der domineres af Blåtårn. Kobberstik af Friedrich Ernst Wedell i Det Kongelige Biblioteks Billedsamling.

store flådehavn og Børsen – og hertil kom anlægget af den nye bydel Christianshavn på nordsiden af Amager, alt i moderne hollandsk stil.

Efter 1630, da tiderne var blevet dårligere, sattes der – tøvende – gang i en enorm ekspansion mod nord, snart kaldet Ny-København, der rakte frem til den nyanlagte Sankt Annæ Skanse, hvor det nuværende Kastel ligger. Mellem den aldrig fuldførte Sankt Annæ Skanse og den gamle by arbejdedes der med forskellige byplaner til en kæmpeudvidelse af byens bebyggede areal. Alene bådsmandsbyen Nyboder blev nogenlunde fuldent, mens en planlagt stor rundkirke, Sankt Annæ Rotunda, ikke blev færdig. En egentlig sammenhængende og fastholdt plan kom imidlertid aldrig rigtig på tale. Det moderne lyst- eller sommerslot Rosenborg, der var fra for 1630, kom således uhensigtsmæssigt til at ligge indeklemmt mellem det gamle og det nye København.

Planskitse over Ny-København ca. 1630. Den såkaldte oktagon var på tegnebrættet i Christian IV's sidste tid. Enkelte gadeforløb fra planen kan endnu spores i gadebilledet, men planen blev dog snart efter opgivet. Mod nord (for oven) ses Christian IV's kastei, Sankt Annæ Skanse, hvis jordværker siden indgik i Frederik III's Citadel (det nuværende Kastellet). Rentegning efter original på Det Kongelige Bibliotek i København fra boplads til Storby, 1942.

På trods af at København i Christian IV's tid blev den vigtigste og største danske by, fik byen ikke status som residensstad. Som de danske konger i middelalderen var Christian IV på evig rejse rundt mellem Kronens vidtstrakte besiddelser – fra Elben til Nordkap – og havde flere andre kongelige residenser. Som Birgitte Bøggild Johannsen påviser i nærværende årbog, var byen dog blevet politisk mere og mere central, og man kan bestemt hævde, at grunden var lagt for de næste års afgørende politiske begivenheder, der for alvor bragte København i centrum. Da riget kom ud i en virkelig eksistens-kamp i 1650'erne under de to Karl Gustav Krige 1657-60, greb Frederik III muligheden og fik med Enevældens indførelse i 1660 skabt den politiske basis for etableringen af en hovedstad.¹⁰

Og nu kunne det kun gå én vej. København blev med majestætens egne ord “vor kongelige residens- og hovedstad“. Frederik III’s vigtigste indsats i den forbindelse var skabelsen af Citadellet Frederikshavn, vore dages Kastellet, der blev opbygget på Christian IV’s Sankt Annæ Skanse og stod færdigt i 1665. Her viser bevarede udkast fra samtiden, at der også var planer om et nyt residensslot, endog i italiensk stil, inden for citadellets volde. Det blev dog aldrig en realitet. Men det var første gang det gamle Københavns Slot overhovedet tænktes erstattet af et mere moderne slotsbyggeri.

Frederik III’s resterende tid, han døde i 1670, tillod i øvrigt ikke mange bygningsaktiviteter på grund af de dårlige finanser efter Karl Gustav Krigenes hærgninger. Men et kardinalpunkt for kongen var det dog muligt at realisere, nemlig at få skaffet en ordentlig bygning til sit bibliotek og sin kunstkammersamling. Samling og bibliotek blev placeret i en nyopført fløj af Tøjhuskomplekset og stod via en løngang i direkte forbindelse med det gamle slot. Den store bygning, Kunstkammerbygningen – som står der endnu, skønt voldsomt ombygget – var til dels inspireret af kardinal Mazarins biblioteksbygning i Paris. Endelig fik dronning Sophie Amalie i det halvøde Ny-København, nord for den nyanlagte Nyhavn, anlagt lystslottet Sophie Amalienborg, et casino i bedste italienske stil med foranliggende parkanlæg.

Den næste enevoldskonge Christian V (1670-1699) fortsatte med iver opbygningen af den kongelige residens- og hovedstad og lod udarbejde flere udkast til et nyt residensslot – dels et, der skulle have været opført på Slotsholmen og et andet planlagt til Ny-København. Det lykkedes ham imidlertid ikke at slippe af med det gamle skrummel af et slot, der allerede i samtiden, ikke mindst fra udenlandsk hold, betragtedes som helt uværdigt for et enevældigt monarki. Den nye hovedstad voksede i befolkningstal til hen ved det dobbelte i hans regeringstid, og bebyggelsen i Ny-København tog fart. Der fremkom adskillige helhedsplaner for byens fremtidige struktur og udviklingslinjer, bl.a. andet en plan, der opererede med opbygningen af en kæmpebydel nord for Christianshavn, således at bydelen på Amagersiden blev en slags tvillingeby til det eksisterende København. Den stærkt voksende by blev reguleret, og der kom byggevedtægter, trafikregler og en lang række andre tiltag for at styre den voldsomt ekspanderende by. Af enkelte realiserede projekter kan man nævne det hollandsk prægede Frederiksholms kvarter vest for Slotsholmen, færdiggørelsen af Nyhavn og vigtigst: anlægget af den nye plads mellem Gammel- og Ny-København, Kongens Nytorv. Denne plads blev den første rigtige moderne paradeplads i København, der fik en tilstræbt symmetrisk

Fugleperspektivisk tegning af Københavns Slot 1727. Frederik IV lod i 1720'erne slottet ombygge radikalt i barokkens ånd, således at det gamle uregelmæssige slot nu fik ensartet etagedeling og vinduer i alle fløje. En ny hovedindgang blev brudt igennem Blåtårns tykke mure for symmetriens skyld. Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet.

udformning med midtpunkt i den nye rytterstatue af kongen som romersk imperator. Symmetrien understregedes yderligere af en akse, der endte i det nye Gyldenløves Palæ, senere Charlottenborgs portåbning.

Frederik IV (1699-1730) var en af de største danske byggekonger, og i hans regeringstid blev den italienske paladsstil for første gang i større omfang introduceret i Danmark. Med et kongeligt casino på Frederiksberg Bakke med foranliggende reguleret park slog han tidligt i sin karriere for første gang tonen an for et byggeri i europæisk stil. En fornem ny centraladministrationsbygning, Den røde Bygning, med direkte forbindelse til Slottet via en løngang blev efter 1720 en realitet. Også en stor kongelig operabygning lod han opføre langt ude i Ny-København, den nuværende Østre Landsrets bygning.

Selve Københavns Slot blev nu kort efter tronskiftet ombygget og forsynet med facader i barokstil, og symmetrien og monumentaliteten bedre understreget. Efter en anden endnu mere omfattende ombygning af slottet i slutningen af 1720'erne fremstod Københavns Slot nu omsider som en ganske vist lille, men dog tålelig og rimelig residens. Det gamle slot fik tilføjet et par nye fløje, og de sidste skæve vinkler og andre uregelmæssigheder blev fjernet. Også i det indre blev de sidste middelalderrester fjernet og afløst af elegante repræsentationslokaler, herunder en ny slotskirke, en elegant festsal og et egentligt hofteater i moderne klassicerende barokstil.¹¹

Christian VI (1730-46) blev imidlertid den konge, der – på trods af faderens knap færdige nybygning af Københavns Slot – fik taget den definitive beslutning om at rive hele det gamle slot ned, at fjerne alt privat byggeri på Slotsholmen og at rydde grunden helt til fordel for et moderne paladskompleks. Hvad hans tre forgængere havde drømt om, lykkedes nu med opførelsen af Christiansborg med en tilhørende indre og en udstrakt ydre forgård, Ridebanen. Derved fremkom der pludselig en ny orientering af slottet i vestlig retning. De store akser og en ny regularitet kom til at præge såvel selve det nye slot som hele Slotsholmsområdet. Hermed var et virkeligt højt niveau omsider nået.

Når dertil endelig lægges indsatsen under Frederik V (1746-1766), under hvem der i anledning af det oldenborgske kongehus' 300 års jubilæum indledtes den hidtil største samlede by- og kvartersplanlægning herhjemme, nemlig anlæggelsen af Frederiksstaden i Ny-København som et fornemt planlagt residenskvarter med den ottekantede Amalienborg Plads og statuen af Frederik V som romersk imperator i midten. De to lange akser, der krydses midt på pladsen, understreges af vest-øst-aksens store barokke centralkirke,

Frederikskirken, i dag Marmorkirken, og gør, at det for første gang er berettiget at tale om dansk byplanlægning på europæisk niveau.

Hermed havde Enevældens præg på byen som hoved- og residensstad for den danske kongemagt nået sin kulmination, og hvad der siden føjedes til, ændrede lidet på det faktum, at byen nu definitivt var blevet "Kongens København."

Residensstaden København

Hvis vi skal gøre status ved midten af 1700-tallet, må man sige, at alle fyrstebyens konstituerende elementer, der fra det italienske oprindelsesland havde bevæget sig nordover, havde fundet det definitive fodfæste i Danmark. Af alle de ovenfor udskilte elementer, der indgik i vort teoretiske hovedstads-koncept, kan der kun peges på én mangel, nemlig fraværet af en kongelig gravkirke i byen. Tilsyneladende har altså den på det tidspunkt næsten 200 år gamle tradition fra Christian III's tid med kongelige gravkapeller i Roskilde Domkirke været så stærk, at en slægtsgravkirke i København kun én enkelt gang har været på tale, nemlig Nicolai Kirke ved Frederik III's død i 1670.¹² Ellers er samtlige andre synlige elementer fra den italienske fyrstehovedstad repræsenteret i byen.

Hvad der her har været foretaget, har alene været et forsøg på i essay-form at vise, hvordan de italienske idealer med hensyn til den værdige fyrstehovedstad var blevet realiseret, ganske vist over et længere tidsrum.

Man kan konstatere, at den stærke franske kulturelle dominans fra 1600- og 1700-tallet har skygget for, at der bag den franske enevældes bygnings- og byplanrealisationer lå et originalt italiensk koncept.

Det er således kun en teoretisk opgørelse, og det er derfor naturligvis en mangel, at alle mellemregningerne for overskuelighedens skyld er udeladt. Ud over den klare franske påvirkning og indflydelse var der også inspiration fra store europæiske hovedstæder, f.eks. Habsburgernes Wien, kurfyrsten af Sachsens Dresden, det kurfyrstelige Brandenburg og Preussens hovedstad Berlin – men det er en helt anden historie.

1. Denne artikel er en videreudbygning af min artikel "Den europæiske hovedstad og dens italienske oprindelse. Et essay, i: *Krig fra først til sidst. Festskrift til Knud J. V. Jespersen*. Red. af Lars Bisgaard m. fl. 2006, 273-285. Heri findes yderligere henvisninger til den udenlandske litteratur.
2. G. Eimer: *Die Stadtplanung im schwedischen Ostseereich 1600-1715*. Mit Beiträgen zur Geschichte der Idealstadt. Lund 1961, 57-73. H. Bauer: *Kunst und Utopie. Studien über das Kunst- und Staatsdenken in der Renaissance*. Berlin 1965, passim. Thomas Hall: *Planung europäischer Hauptstädte. Zur Entwicklung des Städtebaus im 19. Jahrhundert*. Stockholm 1986, 14.
3. H. Gamrath: *Farnese. Pomp, Power and Politics in Renaissance Italy* (Analecta Romana Instituti Danici. Supplementum vol. 38). Rom 2007, 15-21 og 187 med videre henvisninger.
4. Lise Bek: *Urbinstudier*. 1998, 22-31.
5. H. Gamrath: The Herculean Addition to Old Ferrara. The Birth of Modern European Townplanning, i: *La Corte di Ferrara e il suo mecenatismo 1441-1598*. Ed. M. Pade et alii. 1990, 151-157.
6. Som note 3, 131-148.
7. T. Magnuson: *Studies in Roman quattrocento Architecture*. Stockholm 1958, 65-97. Et kort resumé findes hos H. Gamrath: *Roma Sancta Renovata* (Analecta Romana Instituti Danici. Supplementum 12). Rom 1987, 13-14.
8. K. W. Forster: From Rocca to Civitas. Urban Planning at Sabbioneta, i: *L'Arte* 5, 1969, 5-40. H.-W. Krufft: *Städte in Utopia. Die Idealstadt vom 15. bis zum 18. Jahrhundert zwischen Staatsutopie und Wirklichkeit*. München 1989, passim.
9. Om de ydre, synlige hovedstads-elementer henvises til H. Gamrath: *Farnese* 2007, 183f. Hele den indre udsmykning samt maleri og skulptursamlinger, biblioteker, musik, teater og andet hofceremoniel er kun sporadisk omtalt i det foregående, men Urbino, Mantova, Ferrara og Rom var i den henseende alle betydelige centre, se anførte værk: Passim.
10. H. Gamrath: Residens- og hovedstad, i: *Københavns historie*. Bind 2: 1600-1728. 1980, 11-130 med henvisning til speciallitteraturen.
11. H. Gamrath: Residens- og hovedstad, i: *Københavns historie*. Bind 2: 1600-1728. 1980, 167-303. Birgitte Bøggild Johannsen: Christiansborg Slotskirke og kirkerne på Københavns Slot, i: *Danmarks Kirker*. København. 5. bind. 1983, 67-81.
12. Birgitte Bøggild Johannsen: Til Evig Ære Minde. Studier i enevældens kongelige castrum doloris, i: *Kirkens bygning og brug*. Studier tilegnede Elna Møller. H. Johannsen ed. 1983, 160.

Til minde om et statskup

– om den visuelle iscenesættelse af Statsomvæltningen 1660

■ Af Birgitte Bøggild Johannsen

Arvehyldningen den 18. oktober 1660 var den første offentlige iscenesættelse af det politiske systemskifte, der knap tre måneder senere, i januar 1661, skulle kulminere med Enevældens officielle proklamering. Betragtet i bagklogskabens klarsyn havde hyldningsritualet en både konsensusstiftende og pacificerende funktion på et tidspunkt, da langt fra alle brikker var faldet på plads i det spegede spil om magten. Men også i sam- og eftertidens mindekultur kom hyldningen og begivenhederne i de foregående dage visuelt til at tegne selve Enevældens fødsel – i virkeligheden måske netop et vidnesbyrd om, at den overordnede dagsorden allerede fra første færd indgik i det strategisk velorganiserede statskup.¹

Historiske jubilæer er kommet til at fylde stadig mere inden for moderne kulturproduktion. Det gælder ikke mindst for selve denne ærværdige årbog, der senest i 2007 og 2009 benyttede anledningen til at udsende særlige temanumre til markering af 200-året for hovedstadens bombardement i 1807 og 350-året, både for stormen på København i 1659 og den svenske belejring 1658-60.² Nærværende årgang, som retter fokus mod et tilsvarende betydningsfuldt jubilæum, nemlig 350-året for Statsomvæltningen og Enevældens indførelse i 1660, følger da også lige i slipstrømmen heraf.

Det skal ikke være nogen hemmelighed, at enhver mindefejring – det være sig af diverse konger, krige eller katastrofer, fremtrædende personligheder eller skelsættende begivenheder af politisk, religiøs eller kulturel art – får en særlig magi, når markeringen tælles i store, runde tal som 50- eller 100-år. Samtidig fungerer jubilæerne som bekvemme trædesten i tidens malstrøm – eller med et gængs udtryk fra nutidens kulturvidenskaber som mentale *erindringssteder*,³ der frembyder en oplagt anledning til at standse op og reflektere over udgangspunktet, betragtet i et både tilbageskuende, nutidigt og fremadrettet perspektiv ud fra de basale spørgsmål: Hvad var

det, der skete dengang, hvem var egentlig den jubilerende person, hvad betyder det for os i dag, og hvad kan vi for fremtiden lære af begivenheden? Navnlig kan det være relevant at undersøge, hvordan disse fortidsglimt, hvis betydning siden deres oprindelse bestandig har været genforhandlet og nyfortolket, løbende er blevet udnyttet som argumenter, ikke mindst i forbindelse med diskussioner om national identitet, værdier og symboler. I disse sammenhænge har historien og kulturhistorien netop i stigende omfang fået en konstruktiv funktion som en form for kritisk strategi.⁴

Med hensyn til jubilæet for Statsomvæltningen 1660 eller rettere for Enevældens fødsel kan det i øvrigt være fristende at betegne hele debatten om dette radikale systemskifte som et erindringssted i sig selv inden for dansk historieskrivning: Næppe nogen anden historisk begivenhed har – som en veritabel kamparena for skiftende synspunkter – opflammet fagfolk til diskussion af de helt centrale spørgsmål om begivenhedens hovedaktører og forløb, idet de bestemmende argumenter i større eller mindre grad har været dikteret af fortolkernes egne kulturelle positioner. Var der, som det i de senere år har været en fremherskende forklaringsmodel, tale om kulminationen af en længerevarende politisk proces, bestemt af gradvist ændrede økonomiske, sociale og politiske strukturer, der i sidste instans promoveredes af kredse uden for magtens centrum? Var der med andre ord tale om en revolution eller et opgør nedefra? Eller bør man i højere grad fokusere på det spegede spil inden for magtens inderste cirkler, hvor en snæver kreds omkring kongen og dronningen – uden at vi i denne forbindelse skal nævne navne og helteskikkelser – iværksatte det pludselige magtskifte, der i politisk terminologi også er betegnet et statskup eller et oprør ovenfra?⁵

Som det også fremgår af andre af årbogens artikler, kan der næppe opereres med én entydig udlægning af forløbet. Snarere skal det betragtes som et komplekst – og stadig på væsentlige punkter uoplyst – sammenfald af forskelligartede faktorer, dikteret af kræfter, behov, interessegrupper og enkeltindivider både fra samfundets traditionelle politiske centrum og fra dets periferi. I det følgende skal 'statskupteorien' dog forfølges nærmere, navnlig med fokus på de visuelle vidnesbyrd, der var knyttet til de bevægede oktoberdage, da magtskiftet gradvis synliggjordes.⁶ Præsentationen gør langt fra krav på at være altomfattende, men sigter i første række mod at anslå et tema, der nok kunne fortjene en mere grundig belysning.

Vejen frem mod det politiske klimaks havde forskellige skarpe hjørner, som det også udførligt beskrives af Sebastian Olden-Jørgensen andetsteds

i denne årbog. Processen indledtes 13. oktober 1660 på Københavns Slot, i Drabantsalsfløjens store forgemak, oftest betegnet Det Grønne Gemak. Tilstedede var Rigsrådet og stændernes repræsentanter, der under akklamation gav deres enstemmige tilslutning til en ny forfatning, som forandrede Danmark fra valgkongedømme til arvestyre, og anbefalede den kongelige håndfæstning, som Frederik III havde underskrevet ved tronskiftet 1648, kasseret.

Dette effektueredes 16. oktober, og dagen efter blev den kasserede håndfæstning overdraget til kongen. Siden bevægede processen sig fra det lukkede til det åbne rum med den offentlige iscenesættelse af et arvehyldningsritual på Københavns Slotsplads 18. oktober. Edsaflæggelsen repeteredes 15. november på Københavns Slot, dog nu som en lukket forestilling og med vigtige forskydninger i ceremoniellet.

Hyldningsritualet på Slotspladsen markerede i første række arvestyrets indførelse, men der var mere på spil, selvom det udadtil blev sløret ganske effektivt – endda så vellykket, at også en senere historisk tradition har været tilbøjelig til at betragte det som kun et første skridt på vejen hen imod endemålet: den suveræne Enevælde, der tidligst blev officielt proklameret tre måneder senere, 10. januar 1661 med Enevoldsarveregeringsakten og endegyldigt stadfæstet med Kongeloven 14. november 1665.⁷

Der er i nyere tid rejst væsentlige indvendinger mod denne ‘procesmodel’ med henvisning til en række samtidige skriftlige ytringer,⁸ og det er just hensigten med disse linjer at støtte denne tolkning, om end det som sagt sker ud fra en nylæsning af de *visuelle* udsagn. Således vil arvehyldningsritualet netop blive tolket som et veltilrettelagt mediestunt, der gennem ritualets regulerende og traditionsbaserede struktur gav en ydre lovlighed til en radikal forfatningsændring, som kun delvis blev åbenbaret den pågældende dag – og kun for de få uden for inderkredsen, som havde øjne og ører til at fatte, hvad der egentlig var på færde.

Ganske i tråd hermed gik man også på listesko i den umiddelbare samtid med hensyn til selve erindringsmarkeringen af ‘Enevældens fødselsdag’ eller det magiske tidspunkt for den ublodige erobring af den suveræne politiske magt. Faktisk kom denne sag tilsyneladende til at stå i skyggen af mindefesterne for de to afgørende militærsejre i 1659, Stormen på København og Slaget ved Nyborg. Begge begivenheder var indiskutable successtunder, der i realiteten udgjorde de uomgængelige forudsætninger for statskuppet det følgende år. Datoerne for disse to højdepunkter, 11. februar og 14. november,

blev således allerede 1660-61 ophøjet til særlige mærkedage.⁹ Imidlertid så tidens professionelle kommentatorer af begivenhederne mere skarpt. Blandt andet fremhævede den engelske gesandt Robert Molesworth i 1692 netop 18. oktober 1660 og de umiddelbart foregående dage som afgørende momenter i den politiske proces, “when Denmark in four Days time changed from an Estate little differing from Aristocracy to as absolute a Monarchy as any is present in the World (Da Danmark på blot fire dage forandrede sig fra en tilstand, lidet forskelligt fra et aristokrati, til så enevældigt et monarki som noget i denne verden)”. Selve hyldningen markerede for Molesworth simpelthen “the fatal hour, wherein they were to make a formal surrender of their Liberty (det skæbnsvangre tidspunkt, hvor de skulle foretage en formel overdragelse af deres frihed)”.¹⁰

Just det samme budskab formidledes af en række samtidige og senere billeder, som det skal fortælles nedenfor. Alligevel må man helt frem til 100-års jubilæet i 1760, før ‘Oktoberrevolutionen’¹¹ omsider fik sin store officielle jubelfest, der netop blev fastlagt til dagene 16.-18. oktober og ikke f.eks. til 10. januar året efter – hundredåret for udstedelsen af Enevoldsarveregeringsakten 1661. Det er da også det førnævnte tidspunkt, der siden med regelmæssige 50-års intervaller er blevet aktiveret i eftertidens erindringsdannelse, sidst som nævnt i efteråret 2010, hvilket – heldigvis – viste sig at demtere en bekymring for, at jubilæet skulle blive helt glemt.¹²

På den anden side skal der ikke lægges skjul på, at begivenheden fra det officielle Danmarks side siden demokratiets og folkestyrets sejr i 1849 – af umiddelbart indlysende årsager – har været genstand for en sigende tavshed eller strategisk glemsel.

Om synlighed, ritualer og billeder – Magtens medier og mediernes magt

I sine indsigtfulde og perspektivrige kommentarer til de dramatiske begivenheder under Karl Gustav Krigene, Københavns belejring og den efterfølgende fredsslutning, ikke at forglemme de to arvehyldninger i København i oktober og november 1660 filosoferer Vartovpræsten Anders Matthiesen Hjørring i 1661 over de mange, i sandhed usædvanlige, tildragelser. De måtte i bagklogskabens klarsyn uvægerligt animere de “eftertænkende enfoldige” til kontemplation og overvejelse. Det gjaldt ikke mindst, “Naar de seer noget

skeer uformodenlig oc hastig, da kommer det dem i Tancke, saa som de der slig Forandring vederfaris, skulle grandgifvelig haffve Øye oc Ørne at see oc acte paa saadan Forandring”.¹³

Alle sanser – og da navnlig synssansen – var i højeste grad blevet bombarderet med indtryk i de aktuelle år. Det var allerede dengang en velkendt erfaring, at visuelle fremstillinger og synsindtryk, f.eks. gennem rituelle handlinger og billeder, i højere grad påvirkede og prægede den offentlige opinion end de talte ord eller tekster. Denne banale erkendelse, der naturligvis er lige så relevant i en religiøs som i en politisk sammenhæng, er gennem tiden jævnlige blevet strategisk udnyttet, ikke mindst når det har handlet om en målrettet formidling af et væsentligt budskab om magtforhold. Den kyn-dige historiker og jurist, Johann Christian Lünig (1662-1740), stadsskriver i Leipzig, havde da også en klar opfattelse af den sag. I sit hovedværk, *Theatrum Ceremoniale* (1719-20), en af datidens vigtigste håndbøger om statsritualer og ceremonier, fastslog han netop, hvordan sansebetingsede udsagn havde større overbevisningskraft end vid og forstand, når det brede publikum skulle belæres om det politiske overhoveds magt og betydning eller vækkes til lydighed og underdanighed.¹⁴ Derfor var disse handlinger af helt central vigtighed, ganske svarende til andre former for ydre iscenesættelse af magthaverens ophøjede status.

En tilsvarende opfattelse af betydningen af at aktivere alle sanser gennem forskellige medier i en magtorienteret kontekst kom til udtryk hos en forfatter, der netop i denne sammenhæng turde have en særlig relevans. Det drejer sig om den franske læge, bibliotekar og politolog, Gabriel Naudé (1600-1653), der som led i sine statsvidenskabelige studier særligt havde kastet sig over en analyse af selve statskuppets anatomi i værket *Considérations politiques sur les coups d'Etat* (1639). Heri fastslog han nøgternt, hvordan flere virkemidler, herunder de visuelle, burde tages i anvendelse, når det gjaldt den pludselige og ekstraordinære erobring af magten ved et statskup.¹⁵ Hvorvidt disse strengt taget var ulovlige eller brød med gældende moralske regelsæt, var mindre relevant, så længe det handlede om et nyttigt forsvar for samfundets ve og vel.¹⁶

De seneste årtiers forskning inden for politisk kultur har netop været præget af en åbenhed over for nødvendigheden af at inddrage flere sansebetingsede udsagn eller medier udover de skriftlige, hvilket – ikke så mærkeligt – følger et parallelløb i forhold til moderne kommunikations- og medievidenskab. Etableringen af magtforhold eller i bredeste forstand ethvert

historisk-politisk fænomen kan i sig selv betragtes som elementer i en formidlingshandling eller kommunikationsproces. Disse er indlejret i en konkret social kontekst og udvikles i en vekselvirkning mellem på forhånd givne konventioner og en fleksibel praksis, der bestemmes af den individuelle situation og de involverede aktører eller virkemidler som tid, rum, billeder og ritualrequisitter.¹⁷ Inden for den forståelsesramme kan en abstrakt institution som en statsforfatning netop legemliggøres og få reel eksistens gennem et ritual som f.eks. en hyldning, der af den førende kender af hyldningens grammatik og historie, den schweiziske historiker, André Holenstein, ligefrem er blevet karakteriseret som en forfatning i sig selv, "eine Verfassung in actu".¹⁸

Ritualer skal derfor på ingen måde opfattes som stivnede og rigide forskrifter. De er stadig foranderlige handlingskomplekser med deres eget dynamiske potentiale, ganske på samme måde som de billeder, der enten giver de respektive ritualer, indgår i ritualets gennemførelse eller ligefrem på forhånd medvirker til at diktere, hvordan den rituelle akt iscenesættes.¹⁹ Nutidens samfunds- og kulturvidenskaber er derfor naturligt blevet fascineret af billedernes selvstændige værdi, deres sprog og særlige eksistentielle status, der rækker langt ud over passive og værdineutrale repræsentationer eller illustrationer af handlinger, individer og lokaliteter, fjernt fra kunstnerens og beskuerens aktuelle virkelighed. I videreførelse af den såkaldte 'sproglige vending', "The Linguistic Turn", har mange forskere netop i stigende grad fordybet sig i billedernes iboende liv og nærvær, deres funktion og selvstændige magt til at styre reception og anvendelse i skiftende sociale og politiske processer, ikke mindst i forbindelse med etablering af forestillinger om kollektiv identitet og erindring. Billeder af enhver art, ydre såvel som indre, er derfor blevet fornyede genstande for udforskning inden for kredse, der ikke kun tilhører den traditionelle kunsthistorie. Ja, man opererer ligefrem med en decideret teoretisk 'vending mod billedet', den såkaldte "Pictorial/ Iconic Turn".²⁰

I særlig grad synes interessen for billeder, billedsprog og vekselvirkningen mellem de forskellige medier at have fænet blandt forskere, der beskæftiger sig med den tidlige moderne tid, dvs. tidsrummet fra ca. 1500-1800, selvom temaet selvfølgelig er lige relevant for fænomener til alle tider. Netop denne epoke var så rig på nye medier og billedformer, f.eks. trykgrafik, medaljer og portrætter, festdekorationer, emblemer og allegorier, ligesom man gjorde sig adskillige teoretiske overvejelser om forholdet mellem billeder og litteratur, om billedernes symbolbetydning og grundlæggende om billeders værdi – som tegn eller som virkelighedstro fremstillinger af omverdenen.²¹

Derfor skal arvehyldningsritualet sammen med de efterfølgende afbildninger og mindehandlinger ikke kun betragtes som neutrale fremstillinger af en fortidig begivenhed. Tværtimod er disse selvstændige præsentationer af eller forestillinger om en konkret historisk begivenhed. Og de indgår i en social-kulturel virkelighed som elementer, der ikke bare i samtiden og den nærmeste eftertid har styret og bestemt en særlig 'læsning' hos afsender og modtager. I øvrigt påvirker billederne fortsat den nutidige beskuer og vil også i fremtiden fremkalde nye fortællinger og analysemetoder, der uden tvivl vil være radikalt forskellige fra de nærværende.²²

Mellem statskup og magt ritual

Allerede i indledningen af Johann Christian Lünigs 'ceremonialbibel' fastslås statsritualerne og ceremoniernes centrale formål og begrundelse: De er til for at etablere en vis nødvendig orden, uden hvilken samfundet ikke kan bestå.²³ Handlinger som disse medvirker således til at synliggøre og dermed konsolidere eller legitimere magtforholdet mellem herskeren og dennes undersåtter. Budskabet om krav, forventninger og accept går dog begge veje og implicerer samtlige aktører, dvs. magthaveren og budskabets afsender på den ene side over for den tilstedeværende, modtagende offentlighed på den anden. Navnlig i politiske krisestunder er behovet for at gyde olie på de oprørte vande og iscenesætte orden og enighed af altafgørende betydning. Det gælder f.eks. i forbindelse med et statsoverhoveds død, hvor de respektive ritualer fra dødstunden til begravelsen sammen med de forskellige mindehandlinger medvirker til at skabe en meningsfuld overgang fra kaos til katarsis – en forventning om, at ro og orden atter vil blive genoprettet, således at det svækkede samfundslegeme i sidste instans fremstår som helbredt eller genfødt.²⁴ En helt tilsvarende dagsorden gælder for krisehåndtering og pacificering i forbindelse med et politisk systemskifte – og da ikke mindst, når det som i 1660 blev tilvejebragt gennem et statskup.

I virkeligheden kan man betegne et statskup som ritualets diametrale modsætning – et lovløst kaos, hvor alle hidtidige regler og magtstrukturer er nulstillet.²⁵ Ja, faktisk er statskuppet rammende blevet sammenlignet med et pludseligt lynglimt, et apokalyptisk øjeblik, der på én gang åbenbarer og manifesterer den primitive, rå magt, tilkæmpet på voldelig vis.²⁶ En nærmere udredning af vejen hen imod det dramatiske klimaks falder ofte uhyre

vanskelig, hvilket jo i allerhøjeste grad gjaldt for begivenhederne i oktober 1660. Tilsløring, forstillelse, hemmelighedskræmmeri og lukkethed omkring beslutningstagere og -processer tegnede allerede i samtiden billedet af Statsomvæltningen.²⁷ Og det gør det for øvrigt stadig i flere henseender – til stor frustration for faghistorikerne.

Synlighed og orden var derfor af allerstørste værdi inden for dette uafklarede magttomrum, præget af hemmelige møder, pludselige og uventede handlinger og en fremtrædende repræsentation af militær og borgervæbning, der bidrog til bevogtningen, ikke bare af København, men af en række fæstninger rundt om i landet.²⁸ Kort sagt: Magten og dens erobring måtte visualiseres og gøres sanselig konkret for at blive anerkendt som legitim.²⁹

I den indledende fase, før arvehyldningen, kom Frederik III's håndfæstning af 6. juli 1648 derfor til at indtage en central rolle som synlig talisman for forfatningsændringen. Den sjællandske præst, Lauritz Jørgensen Hammer skrev i en beretning af 13. oktober om mødet i Det Grønne Gemak, hvor Rigsrådet sammen med stændernes repræsentanter gav deres samtykke til arvekongedømmets indførelse, at biskop Hans Svane som en logisk følgeslutning påpegede, at de gamle håndfæstninger nu måtte kasseres.³⁰ Og som anført i rigsråd Oluf Parsbergs kalenderoptegnelser indkaldtes allerede samme aften til et møde mellem kongen og Rigsrådet, "af aarsag at *Kongen wilde see Haandfestningen* [min fremhævelse]".³¹ Et særligt nedsat udvalg formulerede den følgende dag en indstilling til kongen om dennes løsning fra sin ed og håndfæstningens overdragelse, ledsaget af en opfordring om at udarbejde en ny reces i stedet for Recessen af 1643, det kompleks af love og aftaler, hvorefter regeringen skulle føres.³² 16. oktober blev håndfæstningen erklæret for "annulleret, till intett giort, dödit och macteslös holdett", hvilket fysisk markeredes med en ud- eller gennemskæring af monarkens underskrift og en fjernelse af kongeseglet fra dokumentet (Ill. s. 32).³³ Denne suggestive handling var i sig selv som en rituel iscenesættelse af kroningsedens annullering. Eller sagt med andre ord: Det var en åbenbar demonstration af den hidtidige forfatning – og dermed det fiktive statslegemes – død.³⁴

Afslutningen på det afgørende vigtige, indledende forløb var det kasserede dokumentets overdragelse til Frederik III. Det skete den følgende dag, idet rigsråd Peder Reedtz, atter i Det Grønne Gemak, på vegne af samtlige implicerede overrakte dette til kongen, der nu både i overført forstand og rent bogstaveligt havde magten i sin hule hånd – og det endog med selveste

Kobberstik efter tegning af Peter Cramer, udført som illustration af Caspar Peter Rothes udgave af Kongeloven fra 1756. Det magiske øjeblik, der markerede Enevældens fødsel, er her illustreret med gengivelsen af den annullerede håndfæstnings overdragelse den 17. oktober 1660.

Rigsrådets velsignelse. Som det er velbekendt, var dokumentet ganske vist ikke rådets rette eksemplar, der var at betragte som den egentlige original, men en genpart, muligvis hidrørende fra Sjællands Stifts landekiste.³⁵ Faktisk kendes endnu en genpart i det kongelige arkiv, vel kongens private, der også efterfølgende blev bearbejdet på samme måde som det overtagne, dvs. med udkæring af den kongelige signatur og fjernelse af segl, men af gode grunde savnede dette eksemplar den centrale annulleringspåtegning fra Rigsrådets og stændernes repræsentanter.

Hvor de hidtidige forhandlinger var foregået i lukket afsondring fra offentligheden, skulle

magtskiftet nu løftes ud i åbenhedens klare lys – og det kunne kun gå for langsomt! 14. oktober holdtes gudstjenester overalt i København og på Christianshavn i taknemmelighed over, at “den grundgode Gud” havde lyksaliggjort det kongelige hus med stændernes samdrægtighed i beslutningen om arvestyret, samt i forventning om yderligere velsignelser for kongehuset og rigerens velstand “i god enighed og hjertens samdrægtighed”.³⁶ Og straks efter, 15. oktober, dvs. endnu to dage før håndfæstningen befandt sig trygt i kongens varetægt, fik byfogeden ordre på at låne stole og lysestager hos borgereskabet til et planlagt gæstebud i forbindelse med arvehyldningen, mens byens tømmermænd gik i gang med at rejse festtribunen på Slotspladsen, hvor handlingen skulle foregå.³⁷ Endelig 17. oktober, altså blot dagen forinden, blev selve dagsordenen for festligheden officielt varslet, hvilket lydligt forkyndtes i København med pauker og trommer.³⁸

Valget af den traditionelle hyldningsakt med tilhørende aflæggelse af en troskabsed af de tilstedeværende mødedeltagere som en rituel konsolidering af forfatningsændringen og samtidig en iscenesættelse af den offentlige opbakning til hvad end der måtte komme, var et geniale træk, der næsten kunne have været udtænkt af statskupeksperten Gabriel Naudé selv. Siden middelalderen havde undersåtternes hyldning fungeret som et centralt led i styrkelsen af et magtforhold. Kernen i den rituelle handling var selve eden, ifølge den tyske sociolog Max Weber en af de mest universelle former for forbrødringspagter (“Verbrüderungsverträge”), hvad enten den var indgået mellem ligestillede eller hierarkisk forbundne parter. Edsaflæggelsen implicerede en respekt for gensidige løfter og pligter eller – med hensyn til forholdet mellem hersker og undersætter – en forventning om beskyttelse og respekt for loven over for troskab og lydighed.³⁹ I den valgforfatning, som siden middelalderen havde haft gyldighed for det danske monarki, indgik undersåtternes hyldning og edsaflæggelse som en festlig og traditionsbunden indramning af de kongelige forpligtelseshandlinger, tronfølgerens eller den udvalgte konges underskrift af håndfæstningen, hvis sidste afsnit netop havde karakter af en forpligtende ed, og selve kroningseden.⁴⁰

Den centrale loyalitetskontrakt mellem konge, tronfølger og folk udtryktes visuelt ved hyldningen med oplæsning og aflæggelse af eden samt håndtryk, knælen og håndkys som understregning af de gensidige forpligtelser. Det var i sagens natur alfa og omega, at handlingen var offentlig, ligesom de vigtigste aktører skulle være til stede, dvs. kongen og tronfølgeren sammen

med repræsentanter for Rigsråd og stænder. Derfor måtte handlingen logisk set gentages i de enkelte landsdele og riger (Norge og Slesvig inkluderet). Det skete normalt på landstingene, men proceduren kunne varieres eller forenkles, som det f.eks. var tilfældet i 1610, da København ved den udvalgte prins' hyldning erstattede Ringsted. På samme måde opgav man i 1648 landsdelshyldningerne af Frederik III, fordi "det ville falde alt for langsomt" efter tronfølgeren, prins Christian og Christian IV's nyligt indtrufne dødsfald.⁴¹ I øvrigt havde Københavns Slot såvel i 1648 som 1655 dannet den trygge og traditionssikrende baggrund for handlingen i stedet for 'byens plads', dvs. foran Rådhuset på Gammeltorv som i 1610. Hovedaktørerne var – ud over Rigsrådet, de lokale stænderrepræsentanter og det menige folk – naturligvis den regerende konge og den udvalgte tronfølger, hvorimod dronningen kun undtagelsesvis bivånede akten. I 1610 var hele to dronninger med som tilskuere, både Christian IV's mor, enkedronning Sophie og hans gemalinde, dronning Anna Cathrine. Ingen af dem var dog placeret på selve festtribunen, men sad i et vindue på Rådhuset. Et særligt københavnsk indslag var regalieprocessionen, dvs. den festlige frembæring af Rigets magtinsignier fra blodfanen til kronen, der legemliggjorde Rigets enhed ved kroningerne og siden 1588 ved kongelige begravelser.⁴² Og så blev festen i øvrigt indrammet af en eksplosion af sanseindtryk med trompeter og pauker, kanon- og gevær-salver, fyrværkeri og festspisning. Til slut blev tribunen og det klæde, der havde dækket både denne og processionsruten ofret eller 'givet til pris' til tilskuerne som en slags ritualrelikvier. I øvrigt fik selve den kongelige dragt fra hyldningen i 1660 en tilsvarende ophøjet status som minderelikt, der endnu kan ses på Rosenborg.

Arvehyldningen i 1660

Vender vi tilbage til udgangspunktet, hyldningen i 1660, kunne man nøgternt hævde, at det i grunden var overflødig med en ekstra hyldning i anledning af den ændrede arveforfatning, for arvefølgen var jo i praksis på plads, eftersom kongens ældste søn allerede 1655 var udvalgt som kommende konge efter alle kunstens regler.⁴³ Men noget måtte der ske for at markere den ny begyndelse, som netop udadtil skulle demonstrere, at selve magten eller statslegemet nu ikke længere repræsenteredes af kongen og den udvalgte prins alene, men af hele det kongelige hus.⁴⁴ Derfor var dronning Sophie

Amalie, prins Jørgen og de fire prinsesser med både i det store optog og på tribunen.

Processionen indledtes af pauker og trommer, ridderskab og adel, anført af de to landmarskaller, Jørgen Kruse og Henrik Lindenov. Herpå byggedes der gradvist op mod det rituelle klimaks, indledende med de to ‘ceremoni-mestre’, hofmarskal Johan Christoph von Körbitz og kongens overskænk, Christoffer Sehested med tilhørende stave. Siden fulgte rigets vigtigste symboler, dvs. rigsvåbnet, broderet på de to herolders dragter, og de fem regalier: *blod- eller majestætsfanen*, båret – efter rigsmarsk Anders Billes død i 1657 – af den skånske adels leder, generalmajor Iver Krabbe, *rigsæblet*, holdt af rigsråd Henrik Rantzau, tidligere medlem af krigsrådet, *sværdet*, båret af Niels Trolle, Norges statholder, *sceptret*, som rigsråd Oluf Parsberg havde, og endelig *kronen*, båret af rigskansler Christoffer Urne. Det var ham, der personligt havde overbragt adelens privilegiekrav til kongen dagen før – om end uden effekt. Umiddelbart efter hyldningen trådte han da også tilbage.

Optogets øvrige sammensætning skal ikke optage os nærmere i denne forbindelse. Dog skal det noteres, at æreshimlen eller baldakinen over kongefamilien blev båret af 16 adelspersoner, nemlig otte gamle ‘landsåtter’, dvs. undersåtter, der alle havde besiddet høje embeder, og tilsvarende otte krigsøverst, altså en sigende markant militær betoning af det nye regimes paladiner, der ifølge navnelisten hos Nyborgrådmanden Knud Wolf netop talte krigshelte fra både Københavns belejring og slaget om Fyn.⁴⁵ Til sidst – til dels ledsagende kongehusets medlemmer – kom resten af Rigsrådet, afsluttende med hærens stærke mand, feltherren Hans Schack.

Selve hyldningsakten udspillede sig fysisk og visuelt fremhævet på en ophøjet ritualtribune, “et Theatrum”, “Pallatz” eller “Schafott” foran Børsen.⁴⁶ Troskabseden over for kongefamilien blev aflagt efter tur af Rigsrådets medlemmer og de udvalgte repræsentanter for de respektive stænder – med den sygdomsplagede rigshofmester Joachim Gersdorff som førstemand. Forinden havde kanslervikaren Peder Reedtz oplæst selve edsteksten med kongens venlige, men ukonkrete forsikring om en kristelig og mild regering. Under hyldningen var Rigsrådet markant placeret ved kongens højre side sammen med regalierne. Til gengæld glimrede som bekendt en særlig magtfuld person ved sit fravær, Christian IV’s svigersøn, den otte dage senere nyudnævnte skatmester, Hannibal Sehested, der ifølge et samtidsvidne var forblevet på kongens gemak, “fordi han havde ingen session iblandt rigens raad”.⁴⁷

Under “den fredelige” hyldningsakt sikrede militæret, repræsenteret af Kongens Livregiment til Fods, Borgervæbningen og kavaleri samt infanteri fra byens garnison, at der blev lagt en effektiv dæmper på eventuelt urolige gemytter. Senere samme aften festede udvalgte gæster i Riddersalen på Københavns Slot.

Rituelle efterdønninger

Ifølge den hidtidige praksis skulle hyldningen som nævnt have været gentaget i de forskellige landsdele, men også på dette punkt fraveg man reglerne. Ganske vist blev der allerede to dage efter, 20. oktober 1660, proklameret en ekstra arvehyldning den 14. november for de stændermænd, der ikke havde været til stede ved den første handling, men dette gjaldt alene i København. Hovedstaden blev dermed nok engang – og det ganske uhørt – skueplads for denne handling, hvilket “mand aldrig vide tilforn at være skeedt at Kongen udi Kiøbenhaffn tvende gange er hyldet”, som Anders Matthiesen Hjørring noterede sig.⁴⁸ Det var, som han manende tilføjede, endnu ét blandt utallige beviser på Guds nåde og miskundhed. Men dette var aldrig sket, hvis ikke fjenden var kommet til København og havde holdt byen belejret, således at man “rettelig saae og fornåm” hvem der var de tro undersåtter, og hvem der uforsagt vovede sig “for Danmarckis Crone med Ljff oc Gods”, kæmpende med livet som indsats for Frederik III. I modsat fald havde det, som han tilføjede, været “Svensken”, dvs. Karl X Gustav, der havde modtaget en hyldning for Danmarks Krone (!).

Den anden arvehyldning, der blev flyttet en dag frem til 15. november af hensyn til den ovennævnte mindededag for sejren i Nyborg, blev imidlertid en reduceret gentagelse af ritualet på Københavns Slotsplads. Denne gang var det en lukket forestilling i slottets Riddersal. Ganske vist gennemførtes den i hovedtræk med de samme ceremonier, men dog med den væsentlige forskel, at regalieprocessionens aktører altovervejende var det nye styres mænd med de tre nyudnævnte ministre i kongens nye Statskollegium i spidsen: Rigens drost og Statskollegiets præsident Joachim Gersdorff med kronen, Rigens skatmester Hannibal Sehested med sceptret og Peder Reedtz, nybagt kongelig kansler, med sværdet. Oluf Parsberg, der sidste gang havde båret sceptret, bar denne gang rigsåblet, mens officeren Sten Bille, siden 1659 stadsmajor i København, holdt blodfanen. Der var intet kongeligt håndtryk,

som den århusianske stænderdeputerede Hans Rhuman bemærkede, og heller intet festtaffel bagefter.⁴⁹ Distancen til den ophøjede monark som parameter for kongens ændrede status var gradvist begyndt at manifestere sig. Ganske på samme måde, som det skete i den nye gemaksforordning, fremlagt 25. oktober, blot en uge efter den første hyldning. Heri var angivet de forandrede ceremonielle regler for den nu mere eksklusive adgang til monarkens person.⁵⁰ Efterfølgende gennemførtes arvehyldning 1661-62 i Norge, på Island og Færøerne samt på Bornholm, om end tilsvarende gradueret, dvs. hverken med tilstedeværelse af regalierne eller af kongen selv.⁵¹

Ligesom håndfæstningens kassation kunne opfattes som den hidtidige forfatnings død, var det også nærliggende at betragte selve Statsomvæltningen som den gamle adels begravelse eller rituelle sortie. Det var i hvert fald et synspunkt, som dagbogsskriveren, Aalborgbiskoppen Jens Bircherod gav udtryk for i sin kommentar til statsbegravelsen for rigens marsk, Anders Bille, gennemført i Odense 7. november 1660, næsten tre år efter hans død ved Frederiksodde, det nuværende Fredericia. Om det store adelige opbud refererede Bircherod, hvad han må have hørt i sin barndom i 1660'erne, nemlig hvordan "mange Godtfolk" filosoferede over den netop overståede, unyttige og for "den Danske Noblesse" allermest skadelige krig: at det nok ikke var så "ilde betænkt", at begravelsen var blevet udsat, "indtil den Tragoedie var spillet", idet "I (altså adelen) nu kan begrave, tilligemed hannem, Eders forrige splendeur og pouvoir (dvs. pragt og magt)".⁵²

At selve statslegemet, i første række inkarneret i kongens egen person, opfattedes som afgørende forandret efter begivenhederne i oktober, synes i øvrigt afspejlet i et tankevækkende rygte, formidlet af den svenske resident i Danmark, Gustav Duvall den selvsamme dag, 7. november 1660, som Anders Bille stedtes til hvile i Odense. Fra sin observationspost i Helsingør kolporterede Duvall et forlydende om, at kongen inden kort tid skulle krones "med Solennitet" i Vor Frue Kirke i København.⁵³ Samtidig er det blevet bemærket, at der i materialregnskabet fra fæstningen i Nakskov optræder en post på 39 pund krudt, beregnet til en nifoldig salut med tre ottepundige kanoner i anledning af kongens kroning som arvekonge.⁵⁴ Disse to kildeudsagn synes at stå isoleret, men turde alligevel opfattes som vidnesbyrd om en planlagt dagsorden, der dog af ubekendte årsager ikke førtes ud i livet. Det er fristende her – om end totalt ubevisligt – at pege på den latente konflikt i forbindelse med den traditionelle kroningsed og selve kroningen, eftersom

kongen på dette tidspunkt i givet fald ville have været tvunget til åbenlyst at bekende kulør omkring sin magtsuverænit.⁵⁵

Til gengæld demonstrerer senere magt ritualer under den tidlige Enevælde åbenlyst, at der *var* foregået en radikal forandring. Det gælder ikke mindst i forbindelse med Frederik III's død i 1670 og ved Christian V's salving i 1671, ligesom det også – blandt meget andet – manifesterede sig i en fornyelse af selve magtens insignier: kongetronen fra 1664, den nye enevoldskrone, udført o. 1670 af Poul Kurtz, og de ændrede ordenstegn, vigtigst Dannebrogordenen, indstiftet 1671 med tilhørende kæde fra 1693 – ikke at forglemme selve Kongeloven, Enevældens grundlov af 14. november 1665, der første gang oplæstes for en sluttet kreds ved salvingen i 1671.⁵⁶ De ændrede ritualer udspillede sig dog fortsat i en vekselvirkning mellem offentligt nærvær og eksklusiv distance.

Karakteristisk nok kendetegnede offentlighed stadig kongebegravelsen, den mest kriseprægede begivenhed i statens liv, og netop ved Frederik III's død på Københavns Slot i februar 1670 indførtes en ny rituel iscenesættelse af denne akt. Efter forbillede i flere europæiske lande og umiddelbart i kølvandet på det svenske eksempel ved Karl X Gustavs begravelse i 1660 introduceredes et såkaldt *castrum doloris*, en monumental billedsmykket og lyspyrdet baldakin rejst over kongens regalieprydede kiste. Denne var på én gang centrum for den offentlige sorgytring og for den liturgiske mindehøjtidelighed umiddelbart før begravelsen. Til gengæld opgav man – om end kun ved denne begravelse og tilsyneladende efter kongens eget ønske – den traditionelle, talstærke ligprocession gennem residensstadens gader mod gravkirken, Roskilde Domkirke. Denne praksis, der i Sverige siden 1693 var udeladt ved de kongelige begravelser, genoptoges dog i Danmark fra og med enkedronning Sophie Amalies begravelse i 1685, i øvrigt ét blandt flere vidnesbyrd om, at de enevældige dronninger nu både rituel og monumental sideordnedes med monarkerne som centrale led i det suveræne, arvelige kongehus – i modsætning til ældre praksis ved dronningebegravelser.

Alligevel foregik der fremdeles en vis kønsmæssig graduering på dette område ligesom ved salvingerne, der nu gennemførtes for en lukket kreds som private andagts- og lydighedshandlinger over for Gud i Frederiksborg Slotskirke. Første gang som nævnt i 1671, idet dronningerne efter Enevælden dog tidligst salvedes fra 1700.⁵⁷

Fra ritualakt til billede

Overfor den righoldige skriftlige formidling af arvehyldningen og de foregående dages begivenheder i samtidige trykte eller håndskrevne tekster må det fastslås, at billedformidlingen var langt mere begrænset og eksklusiv. De kendte fremstillinger af arvehyldningen tæller alene fire oliemalerier, hvoraf ét sidenhen synes forsvundet. Hertil kommer en lille håndfuld mindemedaljer og mønter. Til disse billeder føjer sig et særpræget materiale i form af collager, fantasifuldt sammensat af udklip fra diverse kobberstik eller træsnit, oprindelig fremstillet til en anden kontekst, men siden reaktiveret som illustrationer i en række håndskrifter, der blandt andet rummer afskrifter af den officielle beretning om arvehyldningen, *Relation aff Kiøbenhaffn*, eller knytter sig til Anders Matthiesen Hjørnings vigtige beretninger om residensstadens belejring og den umiddelbart efterfølgende tid. Til gengæld savnes en mere målrettet visuel massekommunikation gennem de grafiske medier. Midtvejs mellem billede og skrift skal dog her for en god ordens skyld omtales Petri Kirkes sognepræst Daniel Pfeiff, der lod sit blomstrende ordmaleri, et hyldestdigt på latin fra selve hyldningsdagen 18. oktober 1660, gengive på facaden af sin præstegård – et politisk manifest, der klartskuede lovpriste Frederik III, ikke bare som enevældig monark og eneherker, men endog som de romerske kejseres overmand i magtfuldkommenhed.⁵⁸

Af de fire samtidige malerier lader den oprindelige placering og funktion sig uden videre rekonstruere for det nok mest kendte, den oldenborgske maler Wolfgang Heimbachs store billede af arvehyldningen på Københavns Slotsplads, signeret og dateret 1666. Dette har fra første færd været beregnet til offentlig fremvisning – endog i Rigets dengang fornemmeste paradestal, Riddersalen på Københavns Slot. Her opregnes det for første gang i 1673 i slottets inventarium: “1 støck Arvehyldingen, contrafeyd af den Dowe [døve] Contrafeyr Wulfgang Heimbach”, endda som det andet nummer på listen umiddelbart efter Karel van Manders monumentale rytterbillede af Christian IV fra 1642-43 og før tilsvarende legemsstore portrætpar af Frederik II og Frederik III med deres dronninger.⁵⁹ Siden fik det en omskiftelig skæbne, tidligst registreret 1718 på Rosenborg, tilsyneladende dog på en mere sekundær placering, før det 1732-1812 indgik i Kunstammeret og omsider, 1836, efter midlertidig opbevaring på Frederiksborg, kom tilbage til Rosenborg, hvor det nu befinder sig i forgemakket lige til venstre for indgangen.⁶⁰

Et mindre, usigneret og udateret oliemaleri, ligeledes siden 1700-tallet

tilhørende Rosenborg, er med vægtige argumenter tilskrevet den norskfødte maler, Michael van Haven, storebror til Christian V's generalbygmester Lambert van Haven (ill. s. 35). Billedet er overbevisende identificeret med det billede af hyldningen, som erhvervedes af kongen 1696 fra den førstnævntes søn, Odensepræsten Frederik van Haven, sammen med to andre malerier af "salvingen og kroningen".⁶¹ De to sidstnævnte er formentlig identiske med Rosenborgsamlingens malerier af Christian V's salving 1671, signeret af Michael van Haven, og billedet af den kronede Christian V. Dersom de tre repræsentationsbilleder er udført samtidig som en trilogi, antyder det en mulig datering af samtlige til tiden efter 1671.⁶² Om deres oprindelige placering og bestemmelse vides dog intet nærmere,⁶³ med mindre de skal betragtes som gentagelser i lille format af en række større billeder. Dette synes i hvert fald at være tilfældet med hyldningsbilledet, der ifølge en omtale fra 1756 fandtes i en mere monumental udgave, ca. 125 x 188 cm. Billedet viste hele optøget fra den i 1660 gennemførte "Suveränitetshandlung" med mere end 100 ansigter, levende skildret med alle mulige ansigtsudtryk. Maleriet, der betegnedes som et hovedværk af Michael van Haven, ejedes af grev Christian Rantzau,⁶⁴ stiftamtmand på Fyn. Måske har billedet ligefrem tilhørt hans ældre slægtning af samme navn, selveste Frederik III's overstatholder fra januar 1661. Denne havde i lige så høj grad som kongen god grund til at minde den særlige successtund. Dog fortaber det store maleris videre skæbne sig i uvishedens tåger.

Det tredje bevarede eksempel synes ligeledes knyttet til en af Statsmæltningens centrale aktører, kansler Peder Reedtz. Det drejer sig om et tilsvarende usigneret og udateret maleri på Gavnø. Selvom proveniensen heller ikke her er så veldokumenteret som Heimbachs maleri, er det nærliggende at knytte det til gehejmestatsminister Otto Thott, der havde hovedæren af at etablere Gavnøs store malerisamling.⁶⁵ Hans mor, Petra Sophie Reedtz var en datter af samme Peder Reedtz, og maleriet kan som et familieklenodie have fulgt denne. Kunstneren, der ikke hæver sig meget over amatørernes rækker, er imidlertid ukendt.

Selvom de bevarede billeder viser forskellige momenter af arvehyldningen fra den kongelige procession og Peder Reedtz' oplæsning af edsteksten til Joachim Gersdorffs sortie, siddende i en bærestol, efter at han som den første havde aflagt eden – og de i øvrigt kunstnerisk er af skiftende kvalitet – har de et iøjnefaldende fællestræk, hvad angår selve kompositionen. Samtlige er panoramabilleder, der med større eller mindre beherskelse af perspektivets

Wolfgang Heimbach: Arvehyldningen på Københavns Slotsplads den 18. oktober 1660. Maleriet, der viser kunstnerens selvportræt i nedre venstre hjørne, er forsynet med malerens signatur og årstallet 1666. Billedet var oprindeligt ophængt i Riddersalen på Københavns Slot. Fotografi: De Danske Kongers Kronologiske Samling på Rosenborg Slot.

Ukendt maler: Arvehyldningen på Københavns Slotplads den 18. oktober 1660, vist fra samme synsvinkel som Michael van Havens maleri med samme motiv (s. 35). Maleriet, der befinder sig på Gavnø Slot, hidrører antagelig fra Otto Thotts samling og kan tidligere have været i hans morfader, Peder Reedtz' eje. Fotografi: Baron Otto Reedtz-Thott, Gavnø.

love præsenterer et udstrakt billedrum, betragtet fra henholdsvis vest og nord, med størrelsesforskel mellem figurerne i forgrund og baggrund. Det betyder, at kongefamilien på hyldningstribunen ikke er specielt fremhævet, lige så lidt som de i den overordnede komposition har fået en central placering. Til gengæld ledes blikket umisforståeligt hen imod dem ved hjælp af maleriets særlige virkemidler – farve og billedlys. Det gælder for den røde farve, repræsenteret af festpodiets og -løberens visuelle ledetråde, ikke at forglemme Dannebrogslagenes signaleffekt, som det navnlig ses på van Havens billede. På samme måde spiller lyset en vigtig rolle som iscenesætter. Både i dennes og Heimbachs gengivelser vises en himmelsk lyskegle, der er brudt

gennem skyerne og som en teaterprojektør rettes mod aktens hovedpersoner. Selvom det angiveligt var “et smuckt Veyer” på hyldningsdagen, som fremhævet af den århusianske præst Hans Rhuman,⁶⁶ lægges der henover den realistiske skildring endnu et betydningslag, hvor lyset i bedste tradition fra middelalderen – og videreudviklet i renæssancen og barokken – får en særlig helliggørende dimension. Det får status som sakrallys, som en understregning af det guddommelige nærvær og velsignelse af handlingen.⁶⁷ Den nye samfundspagt var så at sige guddommeligt sanktioneret som en naturlig del af den kosmologiske orden. Som nævnt blev taknemmeligheden over for Gud da også iscenesat med lovord og takkegudstjenester allerede

14. november, ligesom det blandt andet udtryktes med ord af Hjørring: “Kiøbenhaffn er aff Gud brugt til at holde Kongen og det Kongelige Huss ved sin Crone”, ligesom “Gud [vilde] bruge Kiøbenhaffn til at bringe Kongen oc det Kongelige Huss til største Værdighed og Herlighed, som ingen Potentat i Verden hafver større”.⁶⁸ Kort sagt: Gud var Statsomvæltningens ophav og København hans villige redskab.

Sidst, men ikke mindst er der grund til at fæstne sig ved de tre bevarede billeders menneskemylder uden fremhævet kongeligt fokus, hvilket strengt taget var i modstrid med gængse regler for repræsentationsbilleder af magtens indehaver. Hermed kunne lige så bevidst være udnyttet en særlig billedform til at visualisere ‘folket’ eller samfundets kollektive enhed, om end med den særlige dobbelthed, at billederne på én gang viser både det menige folk og dets overhoved, monarken. Som fremhævet finder denne type kompositte eller sammensatte billeder flere paralleller i 1500- og 1600-tallet, for ikke at tale om, at formelen stadig benyttes i vor egen tid. Særligt suggestivt blev dobbeltheden beskrevet i den engelske filosof, Thomas Hobbes afhandling om statsmonstret *Leviathan* fra 1651, hvis titelbladet formentligt er udført af den franske kobberstikker, Abraham Bosse. Det illustrerer netop malende afhandlingens tese om det gammeltestamentlige monster som en allegori på naturretens tanke om en social kontrakt mellem folket og dets overhoved. Som dette billede af samfundslegemet demonstrerer, er det sammensat af talrige enkeltindivider, der alle vender sig mod overhovedet. Denne er udstyret med kongekrone, sværd og bispestav og har den landsfordrevne engelske konge, Charles II’s ansigtstræk. Det var således et manende billedudsagn om, at monarkiet trods alt var det bedste og fornuftigste svar på anarki og borgerkrig.⁶⁹

På samme måde er dobbeltheden udtrykt i arvehyldningsbillederne. Her er på den ene side illustreret den folkelige enhed, harmoni og fællesskab, trods mylderet af forskellige bevægelser og ansigtsudtryk, og på den anden side den overordnede kontrol og styring under den dominerende – og som det skulle vise sig – suveræne kongemagt. Utvivlsomt har det været et yderst tilfredsstillende billede at dvæle ved, både visuelt og mentalt, da kabalen omsider var gået op, såvel for den enevældige konge som for hans trofaste politiske støtter.

Selve arvehyldningen fik ikke i den umiddelbare samtid nogen specifik mindemedalje. Til gengæld fremhæves dagens betydning både direkte og indirekte i forskellige sammenhænge. Til erindring om en række mindeværdige

Titelblad fra Thomas Hobbes' *Leviathan, Or the Matter, Forme and Power of A Common-Wealth Ecclesiasticall and civil*, London 1651. Kobberstik, tilskrevet Abraham Bosse. Billedet af samfundsløget eller 'statsmonstret' Leviathan er ligesom arvehyldningsbillederne dobbelt eller komposit og viser på én gang både det menige folk og dets kronede overhoved.

dage i årene 1658-60, blev slået en fornem medalje (Ill. s. 38): Denne mindede om følgende højdepunkter: I 1658 Amagers befrielse 10. oktober og Københavns undsætning 30. oktober, i 1659 Stormen på København 11. februar og Fyns generobring 14. november, og i 1660 fredsslutningen 27. maj 1660 samt sidst, men ikke mindst arvehyldningen.⁷⁰ Initiativet kom fra ærkebiskop Hans Svane, en af Statsomvæltningens vigtigste bagmænd, og medaljen blev i et særligt eksemplar i guld overrakt til kongefamilien i november 1666 – man kan gætte på 14. november, kongens navnedag og mindedagen for Nyborg.⁷¹ Forsiden viser de laurbærkransede portrætter af samtlige medlemmer af det kongelige arvehus med et manende skriftsted fra Salme 91: “Jeg vil være hos ham i nød, og jeg vil fri ham og herliggøre ham”.

Suverænitetemedaljen, antagelig udført af Jeremias Herclus o. 1664. På forsiden er Frederik III vist i romersk imperatorkostume med sit valgsprog og en lovprisning af kongen, den ottende valgkonge og den første arvekonge. På bagsiden ses de syv forgængere fra det oldenborgske dynasti. Gengivet efter Holger Jacobæus.

På bagsiden opremses som nævnt de vigtige datoer eller erindringssteder, afsluttende med arvehyldningsdatoen i oktober 1660, den dag, da der i København for kongen og hans hus blev aflagt den hylndning, “som tilkommer en arvelig og enevældig (haereditario et absoluto) monark (...)”⁷² Medaljen er tilskrevet den kongelige møntmester, Jeremias Herclus (Hercules), der blandt andet var ophavsmand til Frederik III’s store majestætssegl til Kongeloven, ligeledes præget som medalje.⁷³ Herpå var ifølge den kyndige Holger Jacobæus, forfatter til storværket om den kongelige kunstsamling, *Museum Regium* (1699), netop vist den tronende konge således som han havde modtaget sin hyldest, første gang ved kongevalget og kroningen 1648 og siden 19. (!) oktober 1660 efter enigt samtykke fra undersåtterne.⁷⁴

Uden direkte at referere til arvehyldningen visualiseredes selve overgangen fra valg- til arveforfatning i en anden smuk medalje, måske ligeledes fra Herclus’ hånd. Her ses på forsiden den laurbærkransede Frederik III i romersk imperatorkostume, en billedformel, som netop fik stor popularitet blandt de enevældige konger, selvom den dog også var foregrebet før 1660 af både Christian IV og Frederik III selv.⁷⁵ Medaljen priser kongen som “den

Medalje, slået af Anton Meybusch til minde om Frederik III's død. På bagsiden ses billedet af en obelisk, rejst til minde om 'den bedste fyrste'. Foran hviler den sørgende danske løve, mens en nedgående sol er vist i baggrunden. Rundt om er markeret fire succesdage i kongens regering, fra 1658-1660, afsluttende med den 27. oktober, da eneherredømmet blev overdraget, dvs. en hentydning til etableringen af kongens enevældige regering. Gengivet efter Holger Jacobæus.

ottende valgkonge og den første arvekonge”, sekunderet af bagsidens billede af hans syv forgængere af det oldenborgske hus. Som et løfte for fremtiden ledsages billedet af et skriftsted fra Salmernes bog (Sal. 112, 2): “De gudfrygtiges sæd skal være mægtig på jord”⁷⁶

Endnu en fødselsdagsgave til kongen var en firkantet medalje, åbenbart skænket af en lydige undersåt. Også her vises monarken i profilportræt i antik dragt, mens indskriften priser ham som Danmarks og Norges eneherker og samtidig tilføjer et fromt ønske om fortsat guddommelig bevågenhed til sikring af “en heldig hær, et trofast folk og år af vore”.⁷⁷ I øvrigt skal det nævnes, at nok en dato ‘markedsførtes’ som Enevældens ophøjede fødselsstund. Den fremgår af en medalje, slået i anledning af kongens død i 1670 “til evigt

minde om den bedste fyrste”.⁷⁸ Her opregnes i alt fire særlige succesdage i kongens regering: Søslaget 29. oktober 1658 ved den hollandske flådes undsætning af København, hovedstadens forsvar 11. februar 1659, Fyns generobring 14. november 1659 og endelig “Eneherredømmet overdraget (emin(ens) impe(rium) obl(atum))”, en handling, der dog tidsfæstes til 27. oktober, sandsynligvis en hentydning til etableringen dagen forinden af kongens nye, enevældige regering.⁷⁹

Over for disse mere prestigefyldte visuelle ytringer skal som en kuriositet nævnes en række uofficielle billeder, anvendt som illustrationer i forskellige håndskrifter fra 1600-tallets anden halvdel med afskrifter, blandt andet af kilder om Karl Gustav Krigene, Københavns belejring og om selve arvehyldningen efter den officielle beretning, den ovennævnte *Relation*.⁸⁰ Materialet, der i sig selv udgør et interessant vidnesbyrd om alternativ billeddannelse og -brug, er af ubekendte billedmagere sammenklippet til collager, hvor udklip fra allerede eksisterende grafiske blade genaktiveredes som meningsfulde ytringer i en ny sammenhæng. En minutios udredning af bladenes respektive komponenter venter stadig.⁸¹ Blandt illustrationer med byprospekter, herunder stik af Københavns belejring, gengivelser af soldater, allegoriske figurer og først og fremmest portrætter af dramaets hovedpersoner – Karl X Gustav, Frederik III, dronning Sophie Amalie og kronprins Christian (V), skal et enkelt eksempel særligt nævnes. Bladet, der er indsat ved beskrivelsen af arvehyldningen 1660,⁸² er sammensat af mindst tre forskellige stik: I centrum ses et cirkulært brystbillede, formentlig udført af Johann Andreas Greyss, af Frederik III, vist i stråleglans og flankeret af de respektive regalia. Billedet er

Collage, sammensat af udklippede kobberstik og indsat i et håndskrift som illustration af den officielle beretning (“Relation”) om arvehyldningen. Frederik III’s brystportræt er vist i stråleglorie, omgivet af de kongelige regalia og med kongens valg-sprog. Kobberstik, tilskrevet Johann Andreas Greyss fra Thomas Bang, Phosphorus Inscriptionis ... (1657). Den dekorative indramning hidrører fra et andet, ikke identificeret portrætstik, mens musketererne, vist forneden, udgør et fragment af et kobberstik af stor lighed med tilsvarende stik af Jacques de Gheyn II. Fotografi: Det Kongelige Biblioteks Håndskriftafdeling, Gammel Kongelig Samling 898 fol.

Kobberstik af Jonas Haas, udført som illustration af Caspar Peter Rothes udgave af Kongeloven fra 1756. Billedet viser Frederik III med højre hånd på lovbogen, Enevældens officielle 'grundlov', mens han med venstre sigende peger mod en gengivelse af arvehyldningen foran Børsen. Fotografi: Det Kongelige Biblioteks Billedsamling.

klippet ud af andenudgaven af Thomas Bangs værk om rebusindskriften på Rundetårn (1657).⁸³ Kongen, som ifølge rammeteksten "stråler over hele Jorden gennem disse [dvs. regalerne]", har her fået en allegorisk og dekorativ ramme med suggestive indslag af de mindeaktive personifikationer af Berømmelsen og Erindringeren, mens brølende løvehoveder yderligere slår tonen an. Alt er lånt fra et andet portrætstik, der dog endnu ikke er identificeret. En manende kommentar til magtens iscenesættelse i forbindelse med

den ledsagende beretning om statskuppet 1660 er dog den nederste frise med fire musketerer, alle klippet ud af en serie, nært beslægtet med, om end ikke helt svarende til den nederlandske kobberstikker, Jacques de Gheyn II's omfangsrige præsentation af våbenbrug, tidligst publiceret 1607 og siden flittigt kopieret.⁸⁴ Den pågældende serie er for øvrigt flittigt brugt gennem hele det nævnte manuskript.

De første 100 år

Den historiske udforskning af begivenhederne omkring Statsomvæltningen og den tidlige Enevælde intensiveredes gradvis og da navnlig efter 1700, hvor man både herhjemme og i udlandet publicerede centrale kildekrifter og forskellige analyser af forløbet. Af skelsættende betydning var offentliggørelsen af Kongeloven – Enevældens grundlov – der første gang blev trykt i 1709. Fra Caspar Peter Rothes udgivelse, trykt 1756, stammer Jonas Haas' kobberstik, der tankevækkende kombinerer et officielt portræt af den stående Frederik III med højre hånd på Kongeloven, mens han sigende peger mod baggrunden, hvor et prospekt af arvehyldningen foran Børsrampen er gengivet. De to begivenheder var ubrydeligt knyttet sammen eller så godt som synonyme. Fra samme udgave kommer Peter Cramers stukne vignet, udført efter et lidt ældre maleri, nu på Jægerspris. Hans gengivelse af kongen i hermelinsbræmmed kongekåbe og med bredskygget, fjerbesat hat svarer til det førnævnte, men det magiske moment i Enevældens tilblivelseshistorie er her skruet tilbage til den foregående dag, da håndfæstningen blev overdraget.

Spørger man til erindringsmarkeringer af oktoberdagene i 1660, synes der dog ikke i 50-året, dvs. i 1710, at være kippet specielt med flaget. Men det kan næppe undre: Store Nordiske Krig rasede, og Frederik IV var i bogstaveligste forstand optaget af andre, mere presserende sager. På selve arvehyldningsdagen, 18. oktober 1710, udstedte han et dekret til Iver Rosenkrantz og alle amtmænd på Sjælland, Møn, Falster og Lolland, hvori han indskærpede, at disse øjeblikkelig skulle hidsende alle breve, ankommet med fregat, til kongen. På samme måde havde de takkegudstjenester, der organiseredes i juli, september og december dette år ganske andre adresser. Det drejede sig dels om taksigelser til Gud for "Kongens lykkelige deroute" fra Skåne efter det mislykkede erobringsforsøg tidligere på året, dels om lovprisninger i anledning af den russiske zar Peter den Stores heldige fremstød i Riga, Reval

og det finske Vyborg. Dertil kom en særlig bededag, anordnet 13. december 1710, i anledning af krigen mod Sverige.⁸⁵

Krigsafslutningen i 1720 blev indledningen til en langvarig fredsperiode, hvor der i høj grad var overskud til kulturel mobilisering, herunder til fejring af diverse historiske mindefester ud over de sædvanlige markeringer i forbindelse med kongelige højtidsdage og andre politiske begivenheder. De følgende årtier danner således ramme om tre store jubelfester: 1736, 1749 og 1760 for Reformationen, det oldenborgske kongedynasti og Enevælden, alle centrale momenter og løfterige begyndelser. Hver på sin måde havde de sat skel i historien og besad samtidig som ægte erindringssteder et dynamisk potentiale, der kunne aktiveres i forbindelse med systembevarede oprustninger for både konge, kirke og folk. 1736 var 200-året for Reformationens officielle indførelse med recessen af 30. oktober 1536, vedtaget under Herredagen i København. Jubilæet fejredes i tidsrummet 30. oktober til 6. november både i kirkeligt og verdsligt regi med festgudstjenester, musik, kanontorden, latinske taler, gallatafler og diverse promotioner på Universitetet. En særlig mindemedalje savnes heller ikke.⁸⁶ Dertil kom, at man som et monumentalt arkitektonisk minde synes at have planlagt opførelsen af en stor rundkirke i Københavns nordlige periferi.⁸⁷ 300-års jubilæet for det oldenborgske dynasti i oktober 1749 fik et lignende forløb med tilsvarende indslag. Her var omdrejningspunktet Christian I's kroning og bryllup i Vor Frue Kirke den 28. oktober 1449, der fejredes med tre dages festligheder over hele riget – og da navnlig i København, hvor blandt andet grundstenen til kongens nye tempel, Frederiks Kirke (Marmorkirken) i Frederiksstaden blev lagt.

Blandt de talrige festdekorationer i hovedstaden skyldtes den flotteste – naturligvis – byens magistrat, der havde ladet oprejse en vældig rundbygning på Gammeltorv, smykket med den oldenborgske kongerække og forskellige billeder, der knyttede sig til højdepunkter i de respektive monarkers regering. Det kom næppe bag på nogen, at Frederik III's to 'signaturbilleder' viste henholdsvis arvehyldningen og Enevældens indførelse, med indskriften: "Imperium absolutvm et haereditarivm restitvtvm – Enevolds- og Arve-Regieringen indført igien", og hovedstadens oprejsning med teksten: "Hafnia obsidione liberata et privilegiis nobilitata – Kiøbenhavn frelst fra Beleyrningen, og begavet med Adelige Privilegier".⁸⁸

Festdekoration, projekteret og tegnet i anledning af enevoldsjubilæet 16.-18. oktober 1760 af Johann Christoph Holtzbecher og stukket af W. A. Müller. Den ottekantede pavillon, der gentog opbygningen fra Københavns Magistrats ærespavillon ved 300-års jubilæet for det oldenborgske dynasti 1749, blev så vidt vides aldrig rejst.

Mindefesten i 1760 og den senere billedtradition

Der var derfor varmet godt op til Enevældens 100-års jubilæumsfest i 1760, som allerede 7. juni samme år officielt berammedes til dagene fra 16.-18. oktober “til Erindring af den udi Kgl. May. Riger og Lande for 100 Aar siden indførte Enevolds Magt og Herredømme”.⁸⁹ Førstedagen var helliget taknemlighedsyttringer over for Gud for hans beskærmelse over og fortsatte velsignelse af “Vor kongelige Arverige og Regering til Verdens Ende”. Dette foregik i kirkeligt regi med prædikener, gudstjenester, klokkeringning og musik overalt i riget. Siden skulle i de næste to dage følge diverse jubelovationer på Københavns Universitet og de latinske skoler. Det var heller ikke, fordi man savnede opbakning hos det loyale folk til festen, hvilket blandt andet fremgår

PROSPECT vom Aufzuge
 zu
 Der Souveraine Huldigungs-Act den 1sten Octobr. 1660.

A. Pauker und Trompeten. B. Herolden. C. Der Adel. D. Die Blut-Bahn, geführt vom General-Major Iver Krabbe. E. Rigssæblet. F. Das Schwert. G. Das Scepter. H. Die Kron getragen von 4 Reichs-Nichte. I. Ein roth gememter Himmel, getragen von 4 Herren über K. Hans Majestæt, Kongen. L. Hende Majestæt, Dronningen. M. Hans Majestæt, Kronprinsen. N. Prins Jørgen, filiedt af O. Den ældste Prinsesse. P. Q. R. De øvrige Prinsesser, ledsaget af tre rigsrådsmedlemmer. S. De øvrige følge, bestående af hofdamer og rigsråder, medlemmer af borgerskabet og købstædernes repræsentanter samt gesandterne. T. Slottet. U. Den gamle Kancelli (bygning) eller Rigsrådets forsamlingssal (dvs. Rådstuefløjen). V. Løngangen. X. Børsen. Y. Tronpodiet med sæder, beregnet til de kongelige herskaber samt til stændernes edsafleggelse. Z. Borgerskabet og Æ. Det paraderende Militær. Ø. Tøjhuset, Biblioteket og Kunstammeret.

Træsnit, svarende til det, der var indsat i bogbinder Jacob Wilhelm Boppenhausens genoptryk fra 1760 af afsnittet om enevoldsregeringens indførelse efter Ludvig Holbergs Danmarks Riges Historie. Den ret primitive gengivelse, der hos Boppenhausen illustrerede "Den Souveraine Hylding-Act", havde en forklarende tekst på dansk. Her er gengivet en version med tysk tekst, et ældre enkeltbladstryk, som genaktiveredes i værket fra 1760. Billedet viser den kongelige procession på vej mod festtribunen foran Børsen. Under billedet er anført en forklarende tekst, der dog rummer forskellige unøjagtigheder. Den gengives nedenfor i en oversættelse: A. Pauker og trompeter. – B. Herolder. – C. Adel. – D. Blodfjænen, båret af generalmajor Iver Krabbe. – E. Rigssæblet. – F. Sværdet. – G. Sceptret. – H. Kronen, båret af fire rigsrådsmedlemmer. – I. En rød fløjls-himmel, båret af fire adelsmænd over K. Hans Majestæt, Kongen. – L. Hendes Majestæt, Dronningen, ledsaget af M. Hans Kongelige Højhed, Kronprinsen. – N. Prins Jørgen, der ledsager O. Den ældste Prinsesse. – P. Q. R. De øvrige prinsesser, ledsaget af tre rigsrådsmedlemmer. – S. De øvrige følge, bestående af hofdamer og rigsråder, medlemmer af borgerskabet og købstædernes repræsentanter samt gesandterne. – T. Slottet. – U. Den gamle Kancelli (bygning) eller Rigsrådets forsamlingssal (dvs. Rådstuefløjen). – V. Løngangen. – X. Børsen. – Y. Tronpodiet med sæder, beregnet til de kongelige herskaber samt til stændernes edsafleggelse. – Z. Borgerskabet og Æ. Det paraderende Militær. – Ø. Tøjhuset, Biblioteket og Kunstammeret. Fotografi: Det Kongelige Biblioteks Billedsamling.

aftalrige hyldestskrifter i poesi og prosa, heriblandt bogbinder Jacob Wilhelm Boppenhausens genoptryk af det relevante afsnit om Enevoldsregeringens indførelse efter Ludvig Holbergs Danmarks Riges Historie. Heri var indsat et ret primitivt træsnit, efter et ældre forlæg, af “Den Souveraine Hyldings-Act” med den indledende procession, anført af kongen, mod festtribunen foran Børsen, og med forklarende tekst på dansk.⁹⁰

Langt mere prestigefyldt var historikeren Jacob Langebeks, desværre kuldsejlede, projekt til en omfattende enevoldshistorie, der skulle have været illustreret med et kobberstik efter Wolfgang Heimbachs berømte ikon, iilderne tilsvarende betegnet som “den Kongl. Souverainitets Hyldings-Act”. Maleriet blev lånt fra Kunstkammeret og siden samvittighedsfuldt aftegnet og kobberstukket af henholdsvis W. A. Müller og J. M. Preisler, hvoraf sidstnævnte udbad sig ikke mindre end 500 rigsdaler for sin møje og mindst to år – regnet fra 1761 – til arbejdets gennemførelse. Müller måtte nøjes med 50 rigsdaler.⁹¹ Alt blev dog efterfølgende arkiveret af uvisse årsager.

Samme skæbne fik efter alt at dømme et projekt til en storslået københavnsk festdekoration, et ærestempel, tegnet af Johann Christoph Holtzbecher, der også havde projekteret magistratens bygning på Gammeltorv ved 1749-jubilæet og denne gang næsten havde overgået sit tidligere mesterværk.⁹² Bygningen synes dog ikke realiseret, men blev forevigt i et kobberstik af W. A. Müller. Til gengæld gennemførtes andre festligheder rundt om i tvillingriget, som *Københavns Danske Post-Tidender* kan fortælle om.⁹³

I København blev ovationerne noget af et antiklimaks. Naturligvis holdt man de behørigte gudstjenester og festtaler, ligesom overhofmarskal A. G. Moltke på arvehyldningsdagen den 18. oktober på vegne af Ostindisk Kompagni lagde sokkelstenen til Kongens nye rytterstatue på Amalienborg Plads, hvori blev deponeret forskellige medaljer og mønter. Andre medaljer, blandt andet fra Københavns Magistrat, Videnskabernes Selskab, den danske og norske gejstlighed samt Kongsberg Sølvværk lovpriste Frederik V som Københavns anden grundlægger med ordene: “Vrbis melioris origo (den bedre stads ophav)”. Man glemte selvfølgelig heller ikke hentydninger til de vigtige mindestunder 16. oktober 1660: “Per obsol[utum]domin[ium] asserta (da friheden blev sikret ved det absolutte herredømme)” – eller generelt de tre mindedage 16.-18. oktober 1760, hvor den regerende konge kunne fejre erindringen om lyksaligheden, da “Monarchiam providentia divina oblatum abavo (...) (Kongedømmet ... ved guddommeligt forsyn blev skænket hans tipoldefar)”, dvs. Frederik III.⁹⁴

Nicolai Abildgaard: Frederik III, der modtager den kaserede håndfæstning. Skitse fra 1783 til den monumentale udsmykning af Christiansborgs Riddersal, brændt 1794. Tilhører Statens Museum for Kunst. Copyright: SMK Foto.

Imidlertid slog det ubodeligt skår i glæden, at kongen og hans familie slet ikke deltog i de københavnske festligheder. Selv nøjedes Frederik V med på Fredensborg at bekræfte “sin pagt med Gud” ved at modtage nadverens sakramente. Men som det skuffet understregedes af en samtidig anonym forfatter, glemtes det aldrig “saalænge Kiøbenhavn staaer, at Kongen denne Gang ikke vilde fornøie os her med sin Nærværelse, som det var den første Jubelfest for Souverainiteten”.⁹⁵ Det skulle som bekendt også blive den sidste.⁹⁶ Det antydes, at de virkelige skurke bag den triste fest var adelen, der i modsætning til byens borgerskab og gejstlighed ingen ære havde af “den velsignede Fest”.

Nicolai Abildgaard: Arvehyldningen. Ubenyttet udkast, udført 1806-09, til udsmykningen af Tronsalen på Christiansborg. Tilhører Statens Museum for Kunst. Copyright: SMK Foto.

Man bemærker da også en tydelig antiaristokratisk brod i visse af de – efter omstændighederne – fåtallige festdekorationer, som blev præsenteret. Heller ikke vejrguderne var på festarrangørernes side. Som et dårligt varsel for Enevældens videre skæbne var festdagene præget af elendigt vejr med regn og stærk storm samt adskillige skibbrud og drukneulykker i kølvandet.

I 1760 glimrede enevoldskongen således ved sit fravær, om end dette i et vist omfang søgtes erstattet af virtuelle gengivelser gennem forskellige billedmedier. På ganske samme måde skulle den suveræne monarks karismatiske personlige lederskab sigende nok i de efterfølgende årtier vige for afmatning,

en øget bureaukratisering og lige gyldighed eller direkte kritik af det politiske system. Enevælden var gradvist ved at miste sin eksistensberettigelse eller legitimitet.⁹⁷ Alligevel fastholdt man hårdnakket myten om de skelsættende oktoberdage som Enevældens fødselsstund, mens fokuseringen på kongens – og ikke som i de ældste eksempler på folkets eller undersåtternes – centrale placering nu ligefrem cementeredes i de officielle billedfortællinger. Det er netop denne version, der gentagne gange aktiveres i monumentalt format i forskellige af den yngre enevældes paradestykker, udført til Rigets fortsat vigtigste magtsæde, Christiansborg Slot. Til Riddersalen på Christian VI og Frederik V's slot udførte Nicolai Abildgaard 1778-91 en nationalhistorisk cyklus med i alt ti store vægmalerier, der viste udvalgte motiver fra de oldenborgske kongers regeringstid. Alt blev flammernes bytte ved den store slotsbrand i 1794, men af en skitse, dateret 1783, og samtidige beskrivelser fremgår, at Abildgaard netop – ligesom Peter Cramer i 1756 – havde udvalgt Frederik III's modtagelse af den annullerede håndfæstning den 17. oktober som systemskiftet og dermed magtoverdragelsens vigtigste moment. I nærbilledet af de implicerede aktører er kongen sigende isoleret og særligt belyst i maleriets venstre side, i rank og myndig værdighed modstillet den mere ydmygt bøjede repræsentant for Rigsråd og stænder, Peder Reedtz.⁹⁸ Maleriet havde sin centrale plads midt for salens ene langside, sammen med billedet af den første af de fødte arvekonger, Christian V, afbildet som udsteder af Danske Lov.

Godt 10 år senere, fra 1805, skulle historien genfortælles, nu til Tronsalen på C. F. Hansens nybyggede Christiansborg. Denne gang udvalgte kun fire motiver til at dække hele forløbet: To fra Christian I's og to fra Frederik III's regering. Heraf udgjorde Arvehyldningen i 1660 netop det ene. I Abildgaards skitse (1806-09), der dog ikke blev anvendt, troner kongen på festtribunen, klart belyst og i "ophøjet utilnærmelighed, som en stivnet ikon".⁹⁹ I forgrunden, der henligger i skygge, knæler folkets repræsentanter ydmygt over for deres almægtige hersker. C.W. Eckersberg, som i 1817 overtog den ansvarsfulde bestilling, gentog 1825-28 samvittighedsfuldt det fastlagte koncept, idet han yderligere betonedede distancen mellem den suveræne, tronende kongefamilie og de lydige, udvalgte undersåtter, nu vist i forstenet ro – næsten som figurer i et vokskabinet.¹⁰⁰ Et par blafrende Dannebrogssflag i billedets mellemgrund giver dog lidt bevægelse og slår samtidig effektivt de nationalistiske toner an i sceneriet, der henligger klart oplyst under en lysende oktoberhimmel. Den nøgterne realisme havde sejret over enhver antydning af guddommelig belysning eller himmelske lyskegler.

C.W. Eckersberg: *De tre stænder aflægger troskabsed til Frederik III i 1660*. Maleri, udført 1825-28 til Tronsalen på Christiansborg Slot. Fotografi: Slots- og Ejendomsstyrelsen ved Roberto Fortuna.

Grundlovsfester, glemsel og genaktivering

Det siger sig selv, at Junigrundloven 1849 måtte diktere et afgørende brud med Enevældens erindringsiscenesættelse. Desuden fik folkestyret snart *sin* særlige billedikon. Det er Constantin Hansens store billede af Den Grund-

lovgivende Rigsforsamling (1860-64), der siden fik plads i nationalhistoriens nye mindetempel, det genopførte Frederiksborg Slot. Interessant nok repræsenterer også dette et dobbeltbillede ligesom eksemplerne fra 1600-tallet. Midt i den talstærke forsamling af grundlovsfædre og tilskuere har N. F. S. Grundtvig – i stedet for Frederik VII som oprindeligt planlagt – fået plads i den perspektiviske kompositions hovedpunkt. Som overbevisende påpeget af Povl Eller har Grundtvig her overtaget kongens symbolfunktion som selve legemliggørelsen af folket og fællesskabet.¹⁰¹

På samme måde blev selve Grundlovsdagen, den 5. juni 1849, det nye nationale erindringssted, der ikke blot aktiveredes ved runde fødselsdage, men regelmæssigt fejredes på årsdagen, første gang ved en større offentlig fest i 1853. Eftertiden skulle flittigt udnytte denne mindededag som en platform for politiske budskaber, hvor man ikke mindst i de første årtier efter Enevældens afskaffelse repeterede fortællingen om det fredelige systemskifte og den ublodige revolution, gennemført i bedste forståelse mellem konge og folk. Alligevel kunne kritiske Venstrefolk stadig i 1880'erne harcelere over, at der "holdtes ublandede absolutistiske Fester med ren enevældig Halm i Støvlerne".¹⁰² Forståeligt nok blev Enevældens 200-års jubilæum derfor heller ikke markeret på nogen måde i 1860, selvom *Illustreret Tidende* under "Mærkværdige Datoer" for tidsrummet 14.-20. oktober noterede den 17. oktober som den dag, da man "indførte Souverainiteten i Danmark".¹⁰³ For kongefamilien udvalgte dog den 19. oktober 1860 – bevidst eller tilfældigt? – til prins Christian Frederiks (Frederik VIII) og prinsesse Alexandras konfirmation. Højtideligheden var henlagt til Christiansborg Slotskirke og overværedes ikke blot af kongefamilien og hoffet, men også af de to første rangklasser og flere autoriteter, kort sagt blev det til "en Galaforestilling", der dog hellere burde have været gennemført "uden al overflødig Pomp" hvis det havde stået til den nationalliberale avis, *Fædrelandet*.¹⁰⁴ Prinsen udnævntes samme dag til sekondløjtnant, hvilket mindedes 50 år efter, i 1910, med stort festtaffel på Fredensborg. Derimod blev det aktuelle 250-år for Enevælden heller ikke omtalt med et ord ved denne lejlighed.¹⁰⁵

Til gengæld ristede faghistorikere både i 1910 og ved 300-året i 1960 adskillige minderuner over begivenheden, heriblandt rådstuearkivar Villads Christensen, der indsigtfuldt beskrev Københavns belejring 1658-60 og hovedstadens privilegier, blandt andet med en fyndig karakteristik af det politiske systemskifte, da middelalderens styresæt med håndfæstninger og stændermøder var skrinlagt: "Nu sejlede Nytiden frem under Absolutismens Tegn".¹⁰⁶

Selvom Enevældens fødselsdag således syntes udskrevet af den officielle, politiske mindekultur, blev stunden fortsat genaktiveret. Dette skete ikke blot som tidligere nævnt inden for den historiske forskning, men genspejles også i billedkunsten. Da Frederiksborg Slot skulle genopbygges efter den altødelæggende brand i 1859, udvalgte temaet efter forslag fra brygger J.C. Jacobsen, en af de drivende kræfter bag slottets rekonstruktion til museum. I samlingerne skulle blandt andet efter Jacobsens ønske vises “vækkende og omfattende Fremstillinger af det danske Folks historiske Minder”. Netop Arvehyldningen, malet af Heinrich Hansen 1879-80, blev et af museets allerførste historiebilleder, ganske i tråd med, at bryggeren betragtede denne begivenhed, “Suverænitets indførelse”, som en af de vigtigste i Danmarks-historien.¹⁰⁷ Med sin afklarede ro, detailrealismen og den markante fokusering på kongefamilien viderefører maleriet traditionen fra Eckersberg, selv om det udvalgte moment nu er fremrykket til hyldningsaktens afslutning: processionen efter højtideligheden. Maleriet repræsenterer en effektiv kontrast til de øvrige billeder i museets Frederik III-sal, blandt andet med dramatiske episoder fra Karl Gustav Krigene og Stændermødet i København. Frederik III, der her bevidst er fremrykket til forgrunden, skrider nu sejrssikker tilbage til slottet – krisen var overvundet og det fredelige statskup kronet med succes i den bedste forståelse mellem regenten og de fornuftige, lydige undersåtter. Alt i alt et forspil til den lige så udramatiske forfatningsændring i 1848-49 og samtidig et sigende budskab om “det ublodige systemskifte som udtryk for en særlig dansk konsensustradition”.¹⁰⁸

Fortællingen skal rundes af med en nutidig vision af Enevældens statskup, Bjørn Nørgaards gobelin af Ældre Enevælde fra 1998, udført til serien af historiske billedtæpper i Christiansborgs Riddersal, oprindeligt skænket til dronning Margrethe af en række danske erhvervsorganisationer i anledning af monarkens 50-års fødselsdag. Fremstillingen bryder tankevækkende med traditionen fra 1700- og 1800-tallet. Over for den nøgterne realisme og bestræbelsen på ‘historisk korrekthed’ er Enevældens indførelse indsat i en fri poetisk gendigtning af begivenhederne. Ved udgangen af det 20. århundrede er der ikke længere nogen berøringsangst over for betoningen af de enevældige kongers karisma og guddommeligt ophøjede stilling. Frederik III er ligesom efterfølgerne frem til Christian VI løftet op i et højere luftlag over prospektet af det belejrede København. I stedet for den kroning, der som nævnt i samtiden syntes planlagt, modtager han her en virtuel kroning af en

Heinrich Hansen: Arvehyldningen på pladsen foran Københavns slot den 18. oktober 1660, malet 1879-80. Billedet var et af de første, der udførtes til det nyetablerede Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg. Selve begivenheden blev af en af museets stiftere, brygger J. C. Jacobsen betegnet som et af de vigtigste momenter i Danmarkshistorien. Fotografi: Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot.

engel, samtidig med, at han holder et fiktivt besejlet dokument som “beviset på Enevældens indførelse” med Danmark og Norges dobbeltsegl. Endelig overrækkes rigsæblet og sejrskransen fra den knælende Mor Danmark, mens statskuppets fire bagmænd (den gustenblege Hannibal Sehested, Hans Svane, Hans Nansen og Christoffer Gabel) fra kulissen bivåner sceneriet.¹⁰⁹ Med gobelinen fik Enevældens glorificering atter plads i rigets fornemmeste sal som et vigtigt, omend i en nutidig politisk kontekst ganske ufarligt, moment i Danmarkshistorien.

På tilsvarende måde tilhører mindet om Enevældens fødsel og statskuppet i 1660 nu altovervejende fortidsdyrkerne inden for kulturvidenskaberne og museumsverdenen. Som man vil have i frisk erindring, gav begivenheden i efteråret 2010 da heller ingen konkret anledning til officielle markeringer, hverken fra staten eller Københavns Kommunes side; sidstnævnte var netop 18. oktober 2010 vært for en konference om “Trafficking”. Dette står i modsætning til forskellige politiske fejring, både af 11. februar og 14. november 2009. Men hvor man således fra politisk hold fravalgte at udnytte erindringsstedet, f.eks. til en mulig revurdering af den århundredlange, velfungerende Enevældes betydning for landet og folkets demokratiske udvikling,¹¹⁰ så er oktoberdagene 1660 blevet flittigt fremhævet i en kulturhistorisk mobilisering gennem bogudgivelser, foredrag og udstillinger bl.a. på Frederiksborg Slot, Rosenborg Slot og Rigsarkivet. Her er forløbet blevet genaktiveret i en – stadig højaktuel og relevant – debat om aktører og processer i det politiske spil omkring et dramatisk statskup. For en nutidig “eftertænkning” blev mindefejringen i 2010 på sigende vis særligt koncentreret omkring det visuelt spektakulære, dvs. symbiosen mellem magten og pragten, pompen og ceremonierne eller den strategiske udnyttelse af medierne og kommunikationen. Alt i alt naturligvis med fortsat fokus på monarken, der endnu i dag legemliggør nationens enhed som landets formelle overhoved og vigtigste varetager af statens ceremonielle og symbolske opgaver.

Det skal blive spændende for årbogens yngste læsere at erfare, hvordan 400-året for statskuppet vil blive iscenesat i 2060!

Bjørn Nørgaard: Frederik III's fiktive kroning som enevoldskonge. Udsnit af gobelinen, Ældre Enevælde, udført 1998 til Riddersalen på Christiansborg Slot. Fremstillingen indgår i serien af historiske billedtæpper, skænket til dronning Margrethe af danske erhvervsvirksomheder i anledning af hendes 50-års fødselsdag. Udsmykningen var fuldført i 2000. Gengivet med tilladelse fra Hofmarskallatet.

1. Artiklen er en udvidet bearbejdning af forfatterens redegørelse, der blev fremlagt ved et internationalt symposium i Münster, 10.-12. oktober 2007, arrangeret af SFB 496, "Symbolische Kommunikation und gesellschaftliche Wertesysteme vom Mittelalter bis zur Französischen Revolution"; se Birgitte Bøggild Johannsen: Visual Strategies for Staging a *coup d'état*. Ritual and Pictorial Communication of the Absolutist Revolution in Denmark 1660, i Barbara Stollberg-Rilinger og Thomas Weissbrich (red.): *Die Bildlichkeit symbolischer Akte (Symbolische Kommunikation und gesellschaftliche Wertesysteme. Schriftenreihe des Sonderforschungsbereichs 496, 28)*, Münster 2010, 313-350.
2. *Historiske Meddelelser om København, 2007; København. Kultur og Historie, 1, 2009.*
3. Som fortolkningsværktøj har begrebet 'erindringssted' (fra fransk 'lieu de mémoire', introduceret af den franske historiker Pierre Nora i firebindsværket, *Les Lieux de Mémoires*, Paris 1984-92) i de senere år gået sin sejrsgang inden for de postmoderne kulturvidenskaber, nationalt såvel som internationalt; for en generel introduktion til begrebet og dets anvendelse i en hjemlig sammenhæng, jf. Inge Adriansen: *Erindringssteder i Danmark. Monumenter, mindesmærker og mødesteder (Etnologiske studier. Skrifter fra Museum Sønderjylland, 14,4)*, 2010, og senest Sebastian Olden-Jørgensens: *Stormen på København. Et københavnsk og nationalt erindringssted gennem 350 år*. 2011, navnlig 11-16. Sidstnævnte perspektivrige og rigt illustrerede redegørelse forelå dog først efter afslutningen af denne artikel, men forfatteren takker Sebastian Olden-Jørgensen for at have overladt hende en tidligere udgave af selve teksten. Om erindringsstedets modsætning, 'glemselssted', der refererer til den bevidst eller ubevidst fortrængte, oversete eller ødelagte fortid, jf. bl.a. Paul Connerton: Seven Types of Forgetting, i *Memory Studies*, 2008:1, 59-71.
4. Jf. Tine Damsholt: Til kulturhistoriens genealogi. En diskussion af kulturhistoriens genstande og strategier, i *Kulturstudier* (<http://tidsskriftetkulturstudier.dk>) 2010:1, 7-23.
5. Enevældens historiografi er bl. a. opsummeret af Knud J. V. Jespersen: Tiden 1648-1730, i Søren Mørch (ed.), *Danmarks historie*, 3, 1989, 171-173; Sebastian Olden-Jørgensen: Den ældre danske Enevælde 1660-1730. Et historigrafisk essay, i *Historie*, 1998:2, 291-319; Om statskuppets væsen, jf. ndf. note 25 og Birgitte Bøggild Johannsen: Visual Strategies for Staging a *coup d'état*. Ritual and Pictorial Communication of the Absolutist Revolution in Denmark 1660, i Barbara Stollberg-Rilinger og Thomas Weissbrich (red.): *Die Bildlichkeit symbolischer Akte (Symbolische Kommunikation und gesellschaftliche Wertesysteme. Schriftenreihe des Sonderforschungsbereichs 496, 28)*, Münster 2010, 313-314.
6. Begivenhedsforløbet er gentagne gange resumeret ud fra de samtidige beretninger, jf. bl.a. Svend Ellehøj: Forfatningsspørgsmålet i Danmark fra oktober 1660 til januar 1661, i *Historiallinen Arkisto*, 63, 1968, 175-184; Sebastian Olden-Jørgensen: Den politiske proces på stændermødet 1660, i *Historie*, 20, 1993, 44-71; samme: Ind i Enevælden, i Thomas Lyngby, Søren Mentz og Sebastian Olden-Jørgensen (red.), *Magt og pragt. Enevælde 1660-1848*, 2010, 45-52 og Olden-Jørgensens artikel i herværende årbog.
7. Karakteristikken af Enevældens indførelse som en proces i to tempi, findes endnu i Tønnes Bekker-Nielsen et al. (red.), *Gads historieleksikon*, 4. udg., 2009, 135-136 (artiklen: Enevælde, den danske).

8. Jf. for de skriftlige vidnesbyrd, Sebastian Olden-Jørgensen: Enevoldsarvegeringsakten og Kongeloven. Forfatnings-spørgsmålet i Danmark fra oktober 1660 til november 1665, i *Historisk Tidsskrift* 93,1, 1993, 295-321; samme: *Poesi og politik. Lejlighedsdigtningen ved Enevældens indførelse 1660*, 1996.
9. Jf. Sebastian Olden-Jørgensen: *Stormen på København. Et københavnsk og nationalt erindringssted gennem 350 år*, 2011; Michael Bregnsbo: Slaget ved Nyborg i eftertidens erindring – om fejringen af Slaget ved Nyborg 1659 ved senere jubilæer, i *Nyborg – før og nu* 2008, 7-23 og samme: Fra propaganda for Enevælden til markedsføring af Nyborg. Slaget ved Nyborg den 14. november 1659 i eftertidens erindring, i Janus Møller Jensen (red.), *Slaget ved Nyborg 1659. Historie, arkæologi og erindring*, Nyborg 2009, 110-111. Se også note 2.
10. Jf. Robert Molesworth: *An Account of Denmark as it was in the Year 1692*, London 1694 (fot. repr. 1976), 49, 70.
11. Jf. Sebastian Olden-Jørgensen: Ind i Enevælden, i Thomas Lyngby, Søren Mentz og Sebastian Olden-Jørgensen (red.): *Magt og pragt. Enevælde 1660-1848*, 2010, 13.
12. Leon Jespersen: Det 'glemte' jubilæum. 350-året for Enevældens indførelse i Danmark, i *Siden Saxo*, 2010:3, 14-23.
13. *Leyers Politie*, 1661, 142a-b.
14. *Theatrum Ceremoniale Historico-Politicum* (...), Leipzig 1719-20, I, 5.
15. Gabriel Naudé: *Considérations politiques sur les coups d'Etat* (1639), udg. af Francoise Charles-Daubert, Hildesheim o.a. 1993, 158. Heri omtales, hvorledes fyrsterne og deres ministre bør studere, hvordan de kan overbevise offentligheden med smukke ord, forføre og bedrage med ydre (eller falske) tilsynskomster ("apparences"), samt vinde og vende (den) for deres planer gennem præster og gennem mirakler under foregiven af hellighed eller ved hjælp af gode penne som redskaber, hemmelige bøger, manifeste, forsvarsskrifter og deklamationer, alt sammen kunstigt konstrueret for at gøre indtryk på folket.
16. På latin udtrykt med vendinger eller begreber som "necessitas ((non) habet legem)", "utilitas publica" og "bonum politicum". Om disse begreber, jf. Otto Brunner et al. (red.): *Geschichtliche Grundbegriffe*, 1-9, Stuttgart 1972-97, her specielt 1, 343-350; 2, 1059; 4, 424-425, 823-824.
17. Jf. Barbara Stollberg-Rilinger: The Impact of Communication Theory on the Analysis of the Early Modern Statebuilding Processes, i Wim Blockmans, André Holenstein og Jon Mathieu (red.): *Empowering Interactions. Political Cultures and the Emergence of the State in Europe 1300-1900*, Farnham, Surrey 2009, 313-318.
18. André Holenstein: *Die Huldigung der Untertanen. Rechtskultur und Herrschaftsordnung 800-1800 (Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte, 36)*, Stuttgart og New York 1991, 12, 512-514; Jf. også Jan Andres: "Auf Poesie ist die Sicherheit der Throne gegründet". *Huldigungsrituale und Gelegenheitslyrik im 19. Jahrhundert*, Frankfurt/New York 2005, 30-43.
19. Generelt, jf. Barbara Stollberg-Rilinger: Einleitung, i Stollberg-Rilinger og Weissbrich 2010 (se note 1), 9-21; Petra H. Rösch: Einleitung: "Bild und Ritual": Bildlichkeit und visuelle Kultur in Ritualen, i Claus Ambos, Petra Rösch, Bernd Schneidmüller og Stefan Weinfurter (red.): *Bild und Ritual. Visuelle Kulturen in historischer Perspektive*, Darmstadt 2010, 1-5.
20. Oversigtslitteraturen vedr. 'vendingen mod billedet' er allerede omfattende, jf. for en dansk introduktion, Frank Beck Lassen: *Vendingen mod billedet – eller hvad der gemmer sig bag The Iconic*

- Turn, i *Slagmark – Tidsskrift for idéhistorie*, 54, 2009, 161-173; se også Birgit Emich: Bildlichkeit und Intermedialität in der frühen Neuzeit. Eine interdisziplinäre Spurensuche, i *Zeitschrift für Historische Forschung*, 35, 2008, 31-56; Keith Moxey: Visual Studies and the Iconic Turn, i *Journal of Visual Culture*, 7, 2, 2008, 131-146. Beslægtet hermed er tilsvarende 'vendinger' mod det visuelle, det performative eller det sanselige stemningsbetingede (The Visual, The Performative eller The Sensual Turn), jf. Emich o.vf., 31 med referencer samt Thomas Lyngby: Stemninger og historie: at fremstille kulturhistorie med et sensual turn, i *Historie*, 2009:2, 62-72.
21. Emich, 50-56.
 22. Jf. Keith Moxey: Visual Studies and the Iconic Turn, i *Journal of Visual Culture*, 7, 2, 2008, 143.
 23. Johann Christoph Lünig: *Theatrum Cereimoniale Historico-Politicum (...)*, Leipzig 1719-20, I, 2.
 24. Se grundlæggende om overgangsritualer og deres iboende struktur, Arnold van Gennep: *Les rites de passage: étude systématique des rites (...)*, Paris 1909. Om Genneps forklaringsmodel i relation til den franske republikks statsbegrovelser eller til danske kongebegrovelser, jf. Avner Ben-Amos: *Funerals, Politics, and Memory in Modern France, 1789-1996*, Oxford 2000, specielt 259-352; Birgitte Bøggild Johannsen: Kongebegrovelsernes ideologi og kultur. Problemer og perspektiver, i Yvonne Maria Werner (udg.): *Döden som katharsis. Nordiska perspektiv på dödens kultur- och mentalitetshistoria* (Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in History, 71), Stockholm 2004, 89-121.
 25. Om definitionen af et statskup som et forfatningsstridigt kortvarigt og ofte ublodigt regeringsskifte, i modsætning til revolutioner gennemført af personer eller grupper inden for det eksisterende magtcentrum, jf. bl.a. *Ordbog over Det danske Sprog*, 21, (1943) 1977, 1028; *Den Store Danske Encyklopædi*, 18, 2000, 38. Om begrebets historiografi, se også Jens Bartelson: Making Exceptions. Some Remarks on the Concept of Coup d'état and its History, i *Political Theory*, 25, 1997, 323-346.
 26. Jf. Gabriel Naudé: *Considerations politiques sur les coups d'Etat* (1639), fot. repr. med forord og kommentarer af Francoise Charles-Daubert, Hildesheim o.a. 1993, 66; Louis Marin: Pour une théorie baroque de l'action politique. Les consideration politiques sur les coups d'état de Gabriel Naudé, i Louis Marin: *Politiques de la représentation*, udg. Alain Cantillon et al., Paris 2005, 202-05.
 27. Om vigtigheden af simulering eller sløringsmanøvrer for et statskup, jf. Gabriel Naudé: *Considerations politiques sur les coups d'Etat* (1639), fot. repr. med forord og kommentarer af Francoise Charles-Daubert, Hildesheim o.a. 1993, 34-35.
 28. Jf. J. A. Fridericia: Frederik III og Enevældens Indførelse, i *Historisk Tidsskrift*, 5, VI, 1886-87, 750-751.
 29. Jf. også Jan Andres, Alexa Geisthövel og Matthias Schwengelbeck: Einleitung, i Jan Andres et al. (red.): *Die Sinnlichkeit der Macht. Herrschaft und Repräsentation seit der Frühen Neuzeit, Frankfurt am Main* 2005, 4-15.
 30. Jf. Ernst Larsen (udg.): En Beretning fra Stændermødet 1660, i *Historisk Tidsskrift*, 9, III, 1925, 392; om forløbet, jf. Svend Ellehøj: Forfatningsspørgsmålet i Danmark fra oktober 1660 til januar 1661, i *Historiallinen Arkisto*, 63, 1968, 176-178.
 31. Chr. Bruun (udg.): Dagbogsoptegnelser fra Rigsdagen 1660. I. Extrakt af Rogens Raad Oluf Parsbergs Kalender for Aar 1660, i *Danske Samlinger*, 2, II, 1872-73, 93-94.

32. Jf. Svend Ellehøj: Forfatningsspørgsmålet i Danmark fra oktober 1660 til januar 1661, i *Historiallinen Arkisto*, 63, 1968, 180 med henvisning til Ribelægen og kapitularen Ludvig Pouchs mødenotater, gengivet i Knud Fabricius: *Kongeloven. Dens Tilblivelse og Plads i Samtidens natur- og arveretlige Udvikling*, (1920) 1971, her spec. 170.
33. C. F. Wegener (udg.): *Aarsberetninger fra Det Kongelige Geheimearchiv*, 2, 1856-60, 122. Håndfæstningen er aftrykt 120-123 efter de to bevarede eksemplarer eller genpartier i Rigsarkivet (omtalt som "B" og "C"). Det er dog alene "C", der rummer den underskrevne kassation, jf. 122-123.
34. I omgangen med segl var der allerede i middelalderen en god tradition for at markere både et dokument, en juridisk aftale eller en myndighedspersons død ved at fjerne eller bryde de respektive seglaftryk og -stamper, jf. bl.a. John Cherry: *The Breaking of Seals*, i Michael Andersen og Göran Tegnér (red.): *Middelalderlige seglstamper i Norden*, Viborg 2002, 81-96; Michael Andersen: *Medieval Seal Matrices found at Castles and Castle Mounds in Denmark – What does Archaeology tell us about their use?*, i Noël Adams et al. (red.); *Good Impressions: Image and Authority in Medieval Seals*, London 2008, 71-76.
35. C. F. Wegener (udg.): *Aarsberetninger fra Det Kongelige Geheimearchiv*, 2, 1856-60, 122 note 1. Som nævnt af Henning Matzen: *Danske Kongers Haandfæstninger. Indledende Undersøgelser* (Indbydelsesskrift til Københavns Universitets Aarsskrift til Erindring om Kirkens Reformation), 1889, 76, fandtes de respektive håndfæstninger almindeligvis i en række eksemplarer, jf. også Wegener 46, 56, 65, 82, 94, 102, 111.
36. *Kancelliets Brevbøger*, 1660, 2005, 413.
37. *Kancelliets Brevbøger*, 1660, 2005, 415; Anders Matthiesen Hjørring: *Leyers Politie*, 1661, 131b. Jf. også den sjællandske sognepræst Lauritz Jørgensen Hammer, der angiver den 16. oktober som begyndelsestidspunktet for arbejdet med tribunen, jf. Ernst Larsen (udg.): *En Beretning fra Stændermødet 1660*, i *Historisk Tidsskrift*, 9, III, 1925, 392.
38. *Kancelliets Brevbøger*, 1660, 2005, 416; om den lydige proklamering, jf. bl.a. Hans Rhumans beretning i Chr. Bruun (udg.): *Dagbogsoptegnelser fra Rigsdagen 1660*. III. Den Deputerede fra Aarhus Kapitel Hans Rhumans Dagbog, i *Danske Samlinger* 2, II, 1872-73, 120.
39. Jf. Max Weber: *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen 1972, 402; se også generelt André Hohenstein: *Die Huldigung der Untertanen. Rechtskultur und Herrschaftsordnung 800-1800 (Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte*, 36), Stuttgart og New York 1991.
40. Om de danske kongehyldninger, jf. Gudmund Boesen: *Danmarks Riges Regalier*, 1986, 46-48; Leon Jespersen og Christian Larsen: *Det sidste tronfølgervalg, i Siden Saxo*, 2000: 17,1, 2-10. Med hensyn til kroningseden var denne siden 1596 blevet udvidet med en oplæsning af håndfæstningen, jf. Sebastian Olden-Jørgensen: *Historien om et ritual. De danske kongekroninger fra Christian III (1537) til Christian IV (1596)*, i *Transfiguration*, 2001:1, 86.
41. *Kancelliets Brevbøger*, 1648, 62. Jf. også Birgitte Bøggild Johannsen: *Visual Strategies for Staging a coup d'état. Ritual and Pictorial Communication of the Absolutist Revolution in Denmark 1660*, i Barbara Stollberg-Rilinger og Thomas Weissbrich (red.): *Die Bildlichkeit symbolischer Akte (Symbolische Kommunikation und gesellschaftliche Wertesysteme. Schriftenreihe des Sonderforschungsbereichs 496*, 28), Münster 2010, 326-330.
42. Jf. Gudmund Boesen: *Danmarks Riges Regalier*, 1986, specielt 38-46; Om

- Frederik II's begravelse, Birgitte Bøggild Johannsen: The Polish Paradigm. On the Heraldic Funeral of King Frederick II of Denmark and its European Context, i Jan Harasimowitz, Piotr Oszczanowski og Marcin Wislocki (red.): *On the Opposite Sides of the Baltic Sea. Relations between Scandinavian and Central European Countries*, 1, Wrocław 2006, 555-568.
43. De officielle samtidige trykte beretninger på tysk og dansk om Arvehyldningen, *Relation ausz (...) Kopenhagen, 1660 og Relation Aff Kiøbenhaffn*, 1660, kan suppleres med talrige beretninger, både fra sam- og eftertiden, jf. for en udførlig kildeoversigt, C. O. Bøggild-Andersen: *Statsomvæltningen i 1660. Kritiske Studier over Kilder og Tradition*, Århus (1936) 1971.
44. Visualiseringen af staten som et organisk hele eller et legeme (på engelsk og tysk: *body politic, Staatskörper*) har siden oldtiden været anvendt som et velegnet middel inden for statsvidenskabernes til at illustrere samfundets opbygning, ligesom det organologiske tankebillede ikke mindst er blevet aktiveret i forbindelse med forskellige magttraktater eller i relation til diskussioner om repræsentation af politiske institutioner. Litteraturen om emnet er særdeles omfangsrig; for nyere bidrag, jf. udover referencen i note 29, bl.a. Horst Bredekamp: *Thomas Hobbes Der Leviathan. Das Urbild des modernen Staats und seine Gegenbilder 1651-2001*, Berlin (1999) 2006; A. Koschorke et al. (red.): *Der fiktive Staat. Konstruktionen des politischen Körpers in der Geschichte Europas*, Frankfurt am Main 2007; Kristin Marek: *Die Körper des Königs. Effigies, Bildpolitik und Heiligkeit*, München 2009.
45. Jf. N. D. Riegels: *Forsøg til Femte Christians Historie*, Kbh 1792, 49 med omtale af obersterne (Ulrik Frederik) Gyldenløve, (Hans) Friis, (Mogens) Kruse og (Mogens) Krag, oberstløjtnant Brockenhuus (vel Ove Brockenhuus) samt landkommissærerne Oluf Brockenhuus, Ove Juel og Hans Oldeland.
46. Jf. for de førstnævnte udtryk bl.a. *Relation*, for det sidste Ernst Larsen (udg.): En Beretning fra Stændermødet 1660, i *Historisk Tidsskrift* 9, III, 1925, 392.
47. C. O. Bøggild-Andersen: *Statsomvæltningen i 1660. Kritiske Studier over Kilder og Tradition*, Århus (1936) 1971, 217.
48. Om proklameringen, jf. Rigsarkivet. C 8. Sjællandske tegnelser 1660-63, 2 r- 7 v.; trykt i Lauritz Fogtman: *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve (...)*, I, 1806, 1; jf. også Anders Matthiesen Hjørring: *Leyers Politie*, 1661, 141a-b.
49. Jf. Chr. Bruun (udg.): *Dagbogsoptegninger fra Rigsdagen 1660. III. Den Deputerede fra Aarhus Kapitel Hans Rhumans Dagbog*, i *Danske Samlinger* 2, II, 1872-73, 127-128.
50. Rigsarkivet. C 8. Sjællandske Tegnelser 1660-63, 10 r. Jf. også Lauritz Fogtman: *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve (...)*, I, 1806, 3-4; Birgitte Bøggild Johannsen og Hugo Johannsen: *Dresden og København. By og Hof. Kongelige residenser fra Christian 3. til Frederik 4.*, i Jutta Kappel og Claudia Brink (red.): *Tro. Styrke. Kærlighed. Danmark og Sachsen – ægteskaber, politiske og kulturelle forbindelser (1548-1709)*, 2010, 43-44.
51. I Norge gennemførtes akten af Kronprinsen, mens overstatholderen Christian Rantzau og rigsadmiral Henrik Bielke repræsenterede kongen henholdsvis på Bornholm og på Island og Færøerne.
52. Christian Molbech (udg.): *Uddrag af Biskop Jens Bircherods historisk-biografiske Dagbøger for Aarene 1658-1708*, 1846, 63.
53. P. W. Becker (udg.): *Samlinger til Dan-*

- marks Historie under Kong Frederik den Tredies Regiering af udenlandske Archiver, 1, 1847, 208.
54. Rigsarkivet. VII.1. Reviderede regnskaber. Militære regnskaber. Fæstningsregnskaber for Nakskov (1658-72), materialregnskab fra stykløjtnant Hans Gliwitzki juni 1660-oktober 1661, 1. november 1660. Jeg skylder Bjørn Westerbeek Dahl tak for denne henvisning. En tilsvarende post fra de samtidige bevarede fæstningsregnskaber for Nyborg ses dog ikke, jf. venlig meddelelse fra samme.
 55. Debatten netop omkring disse to punkter ved den svenske konge Karl XII's kroning i 1697 som rigets første suveræne monark demonstrerede, at spørgsmålet i hvert fald i Sverige endnu føltes kontroversielt, til trods for at Enevældens indførelse her allerede fra 1680 var en kendsgerning, jf. Märten Snickare: *Enväldets riter. Kungliga fester och ceremonier i gestaltning av Nicodemus Tessin den Yngre*, Stockholm 1999, 140-146. Se også Sebastian Olden-Jørgensen: Ceremonial Interaction across the Baltic around 1700, i *Scandinavian Journal of History*, 28, 2003, 243-52.
 56. Generelt om den tidlige Enevældes statsceremonier, Sebastian Olden-Jørgensen: Hofkultur, ritual og politik i Danmark 1536-1746, i Ulrik Langen (red.): *Ritualernes magt. Ritualer i europæisk historie 500-2000*, Roskilde 2002, 47-76. Om de kongelige begravelser, jf. Birgitte Bøggild Johannsen: "Til Evig Ære Minde". Studier i Enevældens kongelige castrum doloris, i Hugo Johannsen (red.): *Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller*, 1983, 155-180, samme: Ritual and Representational Aspects of the Royal Funeral Ceremonial in Early Modern Denmark, i Torsten Fischer og Thomas Riis (red.): *Tod und Trauer. Todeswahrnehmung und Traueritten in Nordeuropa*, Kiel 2006, 56-76, samt senest, med særligt henblik på den fortsatte ritualdiskurs med det svenske hof i det 16.-18. århundrede, samt om kongebegravelserne, betragtet i et specifikt kønsperspektiv, samme: Conflit, Concurrence et Coévolution. Pratiques autour de la mort des rois et reines suédois et danois à l'époque moderne, og samme: Mater Patriae in Memoriam: Différenciation entre les funérailles des rois et des reines dans le Danemark absolutiste, begge i M. Hengerer og G. Sabatier (red.): *Mémoire monarchique et la construction de l'Europe. Les stratégies funéraires des dynasties princières, 16e-18e siècle* (under udgivelse).
 57. Dronning Charlotte Amalie, der tilhørte den reformerte tro, var afskåret fra at modtage nadveren i luthersk skikkelse før salvingen og formentlig af den årsag forhindret i at blive salvet på lige fod med kongen i 1671, jf. herom bl.a. den brandenborgske gesandts melding i J. A. Fridericia (udg.): Uddrag af Relationer fra brandenburgske Afsendinge i Danmark i Aarene 1670-1671, i *Danske Magazin*, IV, 6, 1886, 94; Louis Bobé (udg.): Breve fra Dronning Charlotte Amalie, Prinsesse af Hessen-Cassel, til hendes Broder, Landgreve Carl af Hessen-Cassel og Præst ved den fransk Reformert Menighed i København Charles Hérault, i *Personalthistorisk Tidsskrift*, 11, 2, 1941, 4; Sebastian Olden Jørgensen: *Kun navnet er tilbage – En biografi om Peter Griffenfeld*, 1999, 162-164.
 58. Jf. Sebastian Olden-Jørgensen: *Poesi og Politik. Lejlighedsdigtningen ved Enevældens indførelse 1660 (Renæssancestudier)*, 8 1996, 51-58, 146-147. Bygningsindskriften er optegnet i P. J. Resen: *Inscriptiones Hafnienses Latinae*, 1668, 300-301.
 59. Rigsarkivet. Reviderede regnskaber. Kongelige slotte og haver 1666-1833. Christiansborg (Københavns Slot). Inventarregnskaber 1666-88, inventarium af 5. marts 1673. Jeg skylder Jørgen Hein tak for denne henvisning.

60. Rosenborg Slot, inv. nr. 7-100; jf. også Bente Gundestrup: *Det kongelige danske Kunstkammer 1737*, II, 1991, 398 (nr. 889/60).
61. Jf. E. Marquard (udg.): *Kongelige Kammerregnskaber fra Frederik III's og Christian V's Tid*, 1918, 475; N. L. Faaborg: Michael von Haven. Kunstneren der tegnede Københavns byvåben, i *Historiske Meddelelser om København*, 1977, 8-10, her dog med en datering af billedet til før 1669, tidspunktet for færdiggørelsen af Det Kongelige Biblioteks nye bygning. Herimod argumenterer dog Martin Djupdræt og Rasmus Windfeld: *Billeder og narrativitet i den kongelige iscenesættelse 1588-1760*, upubliceret speciale og prisopgave, Københavns Universitet 1999, 126, jf. også ndf.
62. Jf. Birgitte Bøggild Johannsen og Hugo Johannsen: *Kongens Kunst* (Peter Michael Hornung (red.): *Ny Dansk Kunst-historie*, 2), 1993, 151, 170, 179.
63. En interessant, men ubevislig teori knytter både hyldnings- og salvingsbilledet til Frederik III's naturlige søn, Ulrik Frederik Gyldenløve, der netop havde kommandoen over København den 18. oktober 1660 og måske kan identificeres med den centralt placerede rød- og hvidklædte rytter på en hvid hest, der er vist midt på Holmens Bro, jf. Martin Djupdræt og Rasmus Windfeld: *Billeder og narrativitet i den kongelige iscenesættelse 1588-1760*, upubliceret speciale og prisopgave, Københavns Universitet 1999, 127-128. Tesen svækkes dog, som også vedgæet her, af det uforklarlige i billedernes afhændelse før 1696 fra Gyldenløve til van Havens søn, sognepræst i Odense Vor Frue, Frederik van Haven.
64. A. F. Büsching: *Nachrichten von dem Zustande der Wissenschaften und Künste in den Königlichen Dänischen Reichen und Ländern*, II, Kbh. og Leipzig 1756, 176. Rosenborgbilledet (inv. nr. 7-104) måler 84,8 x 99,6 cm.
65. Otto Andrup: *Fortegnelse over to hundrede af Baroniet Gaunøs Malerier (...)*, 1914, 175 (nr. 753).
66. Chr. Bruun (udg.): Dagbogsoptegnelser fra Rigsdagen 1660. III. Den Deputerede fra Aarhus Kapitel Hans Rhumans Dagbog, i *Danske Samlinger* 2,II, 1872-73, 122.
67. Effekten ses ikke blot i de to førnævnte malerier, tilskrevet Michael van Haven, af Christian V's salving og hans tronbillede, men indgår også i Heimbachs billede af Frederik III, der knæler før slaget ved Nyborg 1. november 1659 (Rosenborg) eller Greyss' kobberstik af den nykronede konge i Jesper Brochmand: *Den Stormectige ... Her Friderich dend Tredies... Kongelige Kronings ... Korte Beskriffuelse*, 1650, i begge tilfælde visualiseret med en engel eller 'skyhænder', der overrækker kongen regalierne. Om sakralt lys generelt, jf. Wolfgang Schöne: *Über das Licht in der Malerei*, Berlin 1954.
68. Anders Matthiesen Hjørring: *Leyers Politie*, 1661, 142a.
69. Hovedværket om Leviathanbilledet er Horst Bredekamp: *Thomas Hobbes Der Leviathan. Das Urbild des modernen Staats und seine Gegenbilder 1651-2001*, Berlin (1999) 2006; jf. også Dario Gamboni: *Composing the Body Politic. Composite Images and Political Representation, 1651-2004*, i Bruno Latour og Peter Weibel (red.): *Making Things Public. Atmospheres of Democracy*, Cambridge, Mass. og London, 2005, 162-195.
70. For andre medaljer, slået i anledning af kongelige hyldninger, jf. Georg Galster: *Danske og norske Medailler og Jetons ca. 1533 - ca. 1788*, 1936, 59-60, 368.
71. Galster, 66-68.
72. Når arvehyldningsdagen er anført som den 19. og ikke 18. oktober, kunne dette muligvis hentyde til selve den dag, da kongens egentlige transformation fra udvalgt og kåret til arvelig og enevældig var fuldendt. Med mindre, at der – mere

- prosaisk - blot er tale om en afskriverfejl (!). Se dog også ndf. og note 74.
73. Galster, 66-67.
 74. Holger Jacobæus: *Museum Regium seu catalogus* (...), 1699, 90 ("absolute vero hæreditarium anno 1660 19. Octobbris consensu communi subditis præstitum").
 75. Vigtigst François Dieussarts buster fra 1643-44, jf. Birgitte Bøggild Johannsen og Hugo Johannsen: *Kongens Kunst* (Peter Michael Hornung (red.): *Ny Dansk Kunsthistorie*, 2), 1993, 124, 150.
 76. Om medaljens bestemmelse som erindringsstegn "for Arvevoldsregieringen, som 1660 blev overdraget Frederik III", jf. *Beskrivelse over Danske Monter og Medailler* i Den kongelige Samling, II, 1791, 475. Om medaljen, betegnet: "Souveranitetetsmedaljen", se også Georg Galster: *Danske og norske Medailler og Jetons ca. 1533 - ca. 1788*, 1936, 63-64. Som anført, er medaljen dog tidligst udført efter Herclus' genansættelse som møntmester 1664.
 77. Galster, 370. Suhm, II, 479, nævner endnu en udateret mindemønt med et tilsvarende brystbillede af kongen og knytter også denne til "den store Forandring i Regieringen, da Thronen var bleven arvelig, Magten uindskrænket og det uden Blodsudgydelse".
 78. Galster, 109-110, der dog understøtter, at medaljen næppe var samtidig, men snarere repræsenterede en forbedret udgave af de skuepenge, der uddeltes ved kongens død.
 79. C. O. Bøggild-Andersen: *Hannibal Sehested*, I, 1946, 298-300, 315.
 80. Her skal særligt fremhæves følgende i Det Kongelige Bibliotek: Thott, 847, fol.; Gl. Kgl. Sml. 898, fol.; Ny kgl. Sml. 643, fol., jf. Emil Gigas: *Katalog over Det store Kongelige Bibliotheks Haandskrifter*, III, 1911, 132, 152, 155.
 81. Jeg takker Bjørn Westerbeek Dahl for værdifulde diskussioner om de respektive blade.
 82. Det Kongelige Bibliotek. Gl. Kgl. Sml. 898, fol. *Kiøbenhavnvs Stads Leyerkrands* (...), fol. 111b.
 83. *Phosphorus Inscriptionis* (...), 1657, titelblad.
 84. Jf. Ger Luijten (red.): *The new Holstein. Dutch & Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts 1450-1700. The De Gheyn Family*. II. Rotterdam 2000, 159-207.
 85. Rigsarkivet. Danske Kancelli. D 20. Sjællandske tegnelser 1709-10. Dog fejredes i oktober-november 1717 200-året for den lutherske reformation, jf. Hans Olrik: *Reformationens 200-års Jubilæum i Danmark 1717*, i *Kirkehistoriske Samlinger*, 4, 1, 1889, 268-294.
 86. J. Oskar Andersen: Jubelfesten 1736 for den danske Kirkes Reformation, i *Dansk Kirkeliv*, 1935, 13-44.
 87. *Danmarks Kirker. København By*, 6, 1988, 284-286.
 88. E. H. Berling: *Kiøbenhavn i sin Jubel-Glands* (...), u.å. (1749), 17. Om 1749-jubilæet, jf. også Birgitte Bøggild Johannsen: *Felicitas Temporum. Studies in Temporary Decorations and Political Allegories from the Reign of Frederick V*, i *Hafnia. Copenhagen Papers in the History of Art*, 10, 1985, 105-127; *Danmarks Kirker. København By*, 5, 1983 (1987), 463-474.
 89. Rigsarkivet. Danske Kancelli. D 20. Sjællandske tegnelser 1760-61, nr. 310-14.
 90. *Fuldstændig Underretning* (...) om den Kongelige Danske Enevolds-Regierings Begyndelse (...), 1760. Træsnittet, der gentager en ældre version, dog med tysk tekst, viser Københavns Slot før Frederik IV's store ombygning i 1700-tallets første årtier.
 91. Jacob Langebek: Udkast til Souveranitetets Historien, i J. H. Bang (udg.): *Indbydelsesskrift til den offentlige Examen i Sorø Akademis Skole*, I-V, 1881-84. Jf. også Holger Fr. Rørdam (udg.): *Breve fra Jacob Langebek*, 1895, 288-290, 296, 304, 311-312, 315-316, 337 samt videre

- korrespondance i Det Kongelige Bibliotek, Ny Kgl. Sml. 906, fol. J. Langebek: *Udkast til Souverainitetens Historien*. Både tegning, kobberplade og -stik findes smst., Kort- og Billedsamlingen.
92. Birgitte Bøggild Johannsen: Felicitas Temporum. Studies in Temporary Decorations and Political Allegories from the Reign of Frederick V, i *Hafnia. Copenhagen Papers in the History of Art*, 10, 1985, 112-114.
 93. *De Kiøbenhavnske Danske Post-Tidender*, 83-84, 91 og 95, hhv. 17. og 20. oktober samt 14. og 28. november 1760.
 94. Om mindemedaljerne fra 1760, jf. Georg Galster: jf. note 70, 294-296, 334-336, 349-350.
 95. P. F. Suhm (udg.): Anmærkninger over Høitidelighederne ved Jubelfesten 1760, i *Nye Danske Samlinger til den danske Historie*, III, 1794, 65-71, specielt 66 - 67.
 96. Ved 150-året for Statsomvæltningen noterede *Danske Statstidende* (19. oktober 1810), at kongefamilien ganske vist afholdt festtaffel på Fredensborg den foregående dag, men dette skete dog i anledning af et besøg af den svenske kronprins (senere Karl XIV Johan).
 97. Jf. bl.a. Thomas Lyngby: Den dansk-norske solkonge, i Thomas Lyngby, Søren Mentz og Sebastian Olden-Jørgensen, note 6, 183.
 98. For en samlet redegørelse for udsmykningen, jf. Patrick Kragelund: *Abildgaard. Kunstneren mellem oprørerne*, 1, 1999, 225-302. Om fædrelandshistoriske billeder, dvs. både dette og artiklens øvrige eksempler, jf. generelt den vigtige oversigt af Mette Bligaard: *Fædrelandshistoriske billeder*. Udstillingskatalog, Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, 1978.
 99. Kragelund, II, 543.
 100. Karsten Ohrt: C. W. Eckersbergs nationalhistoriske Gemælde für Schloss Christiansborg, i *Hafnia. Copenhagen Papers in the History of Art*, 11, 1987, 93-132; Peter Michael Hornung og Kasper Monrad: C. W. Eckersberg – dansk malerkunsts fader, 2005, 179-183.
 101. Povl Eller: Grundtvig på Grundlovsbilledet, i *Kulturminster*, 1973, 117-131, spec. 129.
 102. Jf. *Morgenbladet*, 10. juni 1883, her refereret efter Anette Warring: *Historie, magt og identitet: Grundlovsfejring gennem 150 år*, 2004, 56.
 103. *Illustreret Tidende*, 56, 21. oktober 1860.
 104. *Fædrelandet*, 244, 18. oktober 1860.
 105. *Politiken*, 291, 18. oktober 1910; *Berlingske Tidende*, 245, 19. oktober 1910.
 106. Belejringen 1658-60 og Københavns Privilegier, i *Historiske Meddelelser om København*, I, II, 1909-10, 1-46.
 107. Povl Eller: Brygger J. C. Jacobsens plan over historiske fremstillinger til Frederiksborgmuseet, i *Danske Magazin*, 8, V, 1989, 309-336; Hanne Lopdrup: J.C. Jacobsen og historiemaleriet, i Mette Bligaard (red.): *J. C. Jacobsen og Frederiksborg*, 1997, 34-55; jf. også Søren Mentz: Stormen på København som kunstmotiv. Fra samtidens prospekter til eftertidens hyldest, i *København. Kultur og Historie*, 1, 2009, 196-201.
 108. Anette Warring: *Historie, magt og identitet: Grundlovsfejring gennem 150 år*, 2004, 228.
 109. Jf. Peter Michael Hornung: Beskrivelse af gobelinerne, i Peter Michael Hornung (red.): *Gobeliner til Danmarks Dronning. Bjørn Nørgaards Danmarkshistorie på Christiansborg (...)*, (2000) 2009, 48-49.
 110. Leon Jespersen: Det 'glemte' jubilæum. 350-året for Enevældens indførelse i Danmark, i *Siden Saxo*, 2010:3, 23.

Henrich Thomsen Gerners københavnsbeskrivelse fra 1689

■ Ved Kirsten Lindberg

Den fra svenskekrigene 1657-60 så velkendte præst i Birkerød Henrich Thomsen Gerner nærede en sand kærlighed til København. Denne fik ham til et par gange at udforme en beskrivelse af byen og dens historie på vers. Årsagen var angiveligt de mange forandringer, byen havde undergået siden ovennævnte krige. Den nyeste beskrivelse, som gengives nedenfor, rummede dog nok så meget andet end en egentlig byhistorie; der var således en god del moraliserende vers og adskilligt, som strengt taget i dag synes uvedkommende – i hvert fald når der snævert fokuseres på beskrivelsen af byens tilstand – men som på affattelsestidspunktet har haft betydning.

Henrich Thomsen Gerner var født i København 1629, blev student 1650 og dernæst hjælper for rektor på Herlufsholm, inden han i 1654 blev baccalaureus i Sorø. Herefter rejste han på studietur til Holland og England 1654-55 og blev kort efter udnævnt til kapellan og i 1657 til præst i Birkerød.

Han var under svenskekrigene med i en sammensværgelse, der ville befri Kronborg fra svenskernes okkupation, men han blev fanget, udsat for tortur og dødsdømt. Da man fra dansk side truede med at gøre gengæld, såfremt han henrettedes, benådedes han og blev i stedet sat i såkaldt strengt fængsel, altså lænket og isoleret i mørkt rum. Lænkerne findes i dag i Birkerød Kirke, hvor han efter frigivelsen ved fredsslutningen i 1660 lod dem hænge op. I 1690 blev han provst i Lyngø, og tre år senere biskop i Viborg, hvor han døde i 1700.¹

Han var i besiddelse af en stor begavelse og forfattede mangfoldige skrifter, deraf en del på vers. Hans interesser spændte fra historie og politik til økonomi og opdragelse, og han skrev om det hele som polyhistor. Med sine mange referencer til Bibelen og antikkens myter og lekturer viste han sin boglige ballast.

Skønt han i det meste af sin voksentilværelse levede uden for København, bankede hans hjerte altid varmt for staden, og han var velorienteret

Henrich Thomsen Gerner, 1629-1700. Portræt i Birkerød Kirke. Fotografi: Bjørn Westerbeek Dahl.

om, hvad der foregik. Sin første københavnsbeskrivelse lod han trykke i sin *Christian den Femtes Ilias* med titlen *Om Canalen eller dend Nyhaffn i Kalleboe kalded Frederichs-Haffn Vesten for Slotted saa oc Kiøbenhaffns Forbedring fra 1680 til 1685*.²

Den anden beskrivelse, *Kiøbenhavns Forbedring udi Bygning og Manufacturer paa 6 Aars Tiid*, som er den, der gengives i denne artikel, blev aldrig publiceret i sin helhed³, men findes i Håndskriftsamlingen på Det kongelige Bibliotek⁴. Den udfærdigedes i 1689 og refererede til den tidligere både i overskriften og i et af versene. Digtet var skrevet som én lang epistel uden skillelinier, men kan opdeles i 91 strofer af hver fire vers eller linier. Digtet er gengivet i det følgende i ordret transskription med efterfølgende forklaring strofe for strofe⁵.

Stroferne er indholdsmæssigt grupperet, men i håndskriftet findes ingen

mellemovekskrifter. Det er der gjort i det følgende i skarpkantede parente-
ser.

Der er flere steder, hvor versfødderne halter lidt – også selv om man tager datidens udtale i betragtning – og der er steder, hvor ortografien er lettere anstrengt. Gerner interesserede sig i høj grad for sproget og var ikke bange for at revse andre skribenter – eksempelvis polemiserede han mod Peder Syv og Erich Pontoppidan om sproget i sine to skrifter *Orthographica Dania* fra 1679 og *Epitome Philologiæ Danicæ* fra 1690⁶. Der var ingen retskrivning på den tid – en norm for skriftsproget blev først fastlagt efter midten af 1700-tallet – og Gerner ønskede datidens københavnske mål som skriftsprog. På den baggrund må man antage, at han ikke har færdigarbejdet de 91 strofer til trykning. Der må simpelt hen være tale om et foreløbigt manuskript. Det gør det dog ikke mindre interessant for nutiden – tværtimod måske, fordi det så er et vidnesbyrd om, hvad han umiddelbart har fundet værd at hæfte sig ved.

Analogt er hans omtale af København som “hun”. Det var dialekt, og han ønskede som nævnt at indføre hovedstadens sprog som skriftsprog⁷. Det er endnu et indicium for, at versene kun var en foreløbig udgave, som imidlertid aldrig blev færdig.

Kiøbenhavn's Forbedring udi Bÿgning og Manufacturer paa 6 Aars Tiid

[Kronologi]

1. Du Herrlig Kiøbenhavn, du har dig Vel forbedret,
Sidn du for alle var heel ringe og fornedret,
Du var et Fisker-Huus og kaldtis Stegelborg,
Du lefde Hver en Dag for Røwere i Sorg.
2. Men Axel Hvide lood en liden Festning sette,
Som kaldtis Axelhuus, mod dem som wille trette,
Med disse Fisker-Folk og røve deris Garn,
Hand gjorde förste Værn: og hand var icke Barn.

3. Hand Hefde Denne Stæd i Hævd og megen Ære,
De Roskild=Bisper lod sig angelegen Være,
At hielpe denne Torp for den beqvemme Havn,
Hvoraf nu Staden har sit rette Föde-Nafn.
4. Udi/Thi⁸ Kong Erichs Tiid mand hende aldrig nefnte,
Med andet Navn end Haffn; omsider de der stefnede,
Adskillig Kiöbmand Skib, fik den det sidste Nafn,
som Hun end bruger nu og Kaldis Kiöbenhaffn.
5. Hun voxte vældig til, og siuntis at faae Næring,
Den Stund hun saadan laae i Bispernis Begiering,
Bisp Jacob Erlandsøn först han til hende gaf,
En Kiöbstæds Rettighed, hvoraf Hun trevis braf.
6. De tog ved Konge-Low Kong Erich lod tilbÿde
En Lehns Mand hos dem hen, som de og skulde lÿde,
Hand skulde Kongens Told saa tage udi Act,
at ingen told-fri gik, som havde nogen Fragt.
7. Med Tiiden kom den hen fra Bisperne med alle,
Thi eftter Kongens Ord lod de sig det befalde,
Og siden har den voxt, som hver for Øyne seer,
At den nu dagligen tiltager meer og meer.

[Erhvervsforhold]

8. Eÿ bedre giöres Kand til det gemeene Beste,
End naar en Øfrighed Seer til, at hver Mands Næste
Forfremmis daglig kand: i Rigdom voxe til.
Der hawer Politie fuldkommen vundet Spill.
9. Men hwor en hver wil see paa faae Mænds egen Nÿtte,
Og Næringen til een fra alle andre flÿtte.
Der falder i en Hast ald Kiærlighed og Lÿst,
Thi hver Mand lide maae paa best Handtering Bröst,

J. Hofmans kort fra ca. 1702 er temmelig pålideligt; man skal dog være opmærksom på, at de med lysere tone angivne partier af Christianshavn kun var projekterede. Kortet er forsynet med vignetter med bygninger i randen, der er knapt så troværdige i detaljerne, men deres charme og det faktum, at de i mange tilfælde er ældste afbildninger af byen, gør dem til en helt speciel kilde til københavnske offentlige bygningers historie.

10. At Monopolier udi et Land oprettes,
Er störste Daarlighed; hvor Bÿrden burde lettis,
Til Folkets store Vext: Forpacter-Werk er Skarn,
Der fiskes Sielden vill udi et bruddet Garn.
11. Den, som Forpact vill, hand tænker til at Winde,
Hand eÿ Samvittighed sig giör i nogen Sinde.
Hvordan hand süer ud, kand hand kun naae sit Maal,
Hand haarder viiser sig end Kobber, Jern og Staal.
12. Her over ödis Slet, her een, der nu en anden,
Forpacteren tör Vell og self forandre Standen.
Og spille Banquerot, Hvad bliver da igien?
Bedrag og Skade stor; hvem er da trÿggest Ven.

[Sygdomme]

13. Blant andre Siuger, som Well mange med besværes,
Jeg finder een i Sær, som siunes vel at nævnes,
Men daglig tager af: Beenvræters er dens Nafn,
den uden till er Stoer, men inden spörgis Safn.
14. Paa Finger-Leed den mest sig vill hos Smaae Börn Sætte,
Hvor lidet trunder ud, som Silcke-Ormen nette,
Udi sit Orme-Huus, naar hand med Silke-Spind,
Har i sit eget Wærk sig svöbt og Vicklet ind.
15. Men samme Siugdøm sig indvortis saa udbreder,
At den udhuuler Slet, og Marv og Been op Æder,
Till lidet gaaer sin Kaas; da er der ingen Bod,
Det Skendt er som er Skendt, det Haanden eller Food.

[Næringsforhold og beskatning]

16. Saa Siunes det vell og at herved skulde trives,
Naar saa forpagted er, Men Borgeren aflives,
Til hand sig icke meer kand reyse af en Stæd.
Og da er al Profit med Tiden oppe med.
17. Det jo langt bedre er, at Undersaatte øje,
Som ere Vell ved Mact, end at een skal af meye,
Alt det, som andre saaer, vist burde hans at staa,
I Skatt for alle, som fra alle veed at faae.
18. Den alles Næring har, For alle bör at skattes,
Hvorfor skall alle for een Eenlig Mand udmattis.
Det altid bedre er, at Ti er vell ved Mact,
End Een alene staaer, og Ti er underlagt.
19. Jeg veed vel, hvad mig her af nogle kunde svaris.
Her Summen havis vist; Og sær Udgiffter sparis,
Men det et Paaskud er, her andit hænger ved,
Her Eegennyttighed har fundet vist et Stæd.
20. Derfor mand Fliiden gör i alle Republiquer,
At ingen sig med Svig i andris Gaffn indflicker,
Hver nærer sig, som hand best siunes, veed og kand
Og siden Tynngen bær, som ærlig Borger-Mand.

[Handelsforhold]

21. Der mand stoor Omhu har, hvorledis Folk kan nære
Sig af et Fremmed Land; at de kan konstig være,
Og det arbejde vell, som de kand före ud,
Til andre Lande hen, og vinde Gylde Bruud.

Rundetårn og Trinitatis Kirke var opført i Christian IV's tid ligesom mange andre bygninger i København. Bemærkelsesværdigt nok omtalte Gerner hverken nogle af disse eller den byggeglade konge. Det kan skyldes, at han allerede i sin forrige københavnsbeskrivelse havde ofret ord derpå. *Fotografi: Københavns Bymuseum.*

22. Mand först stor Omhu har, at mand skal ikke trænge
Till andre fremmed Folk, men hielpe sig saa længe,
Med eget Haand-Verks-Toÿ, indtill mand kand formaae,
At Skibe andenstæds det, som kand vindes paa.
23. Mand eÿ vil Pengis Mÿnt til fremmede udsende,
Men Vare före ud, og dem til Penge vende;
Derfor Manufactur mand setter udi Verk,
Og tænker til med tiid at blive Penge-Stærk.
24. Ved Sparsomhed og Fliid stor Rigdom kand indhentis,
Af andet Handverks-Toÿ, og mange Daler ventis.
Naar kun Manufactur forsigtig rettis ind
Og Eegen-Nÿttighed forderved giör eÿ blind.
25. Hvad Penge Stryger eÿ for Uld- og Silke-Stoffer,
Det rige Holland, som til Havet gir sit Offer,
Hvad eÿ for Krÿderi? Hvad eÿ for Salt og Wiin?
Som det tilföer os fra Spanien og Rhin.

26. Hand self eÿ Vare har, hvoraf hans Arbeÿd giöres,
 Det maae fra andre Land til hannem overföris,
 Hand Hverken Silke har, eÿ heller Hör og Uld,
 Dog har hand Pungen fuld af Penge, Sölf og Guld.
27. Hand saa arbeÿder det, at det for hver Mands Øÿe,
 Er heel behageligt: at mand eÿ kand fornöye,
 En Mand med mindre det fra Holland kommet er,
 Dertil har hidtil vært hver Damoisels begiær.
28. Men naar det er bestilt, hand först har Haved plöyet,
 Og med Materien fra fremmed Land fornöyet
 Sit eget Föde-Land, hand virker det saa ud,
 At det er skickeligt, end og den mindst Klud.
29. Der holdis Haandverks-Folk, som er i Konsten mächtig,
 Og derfor veed og kand en Gierning giöre prægtig,
 Som dog kun ringe er, og vinde Sölf og Guld.
 Paa een og anden Stæd, til hand faer Pungen fuld.
30. Vi Hænder har som de: Vi Hoved har og Hierne,
 Vi Skibe haver og saavel om de, og gierne
 Faar Næring, naar vi kun angriber Verket ret,
 Og alting faaes i Skik og Vel i Lave sett.

[Søværts handel]

31. Hvor mange Skibe er, der drives megen Handel,
 Der kan man hente Self, og holde herlig Vandel
 Naar alting vel gaaer til, og hver maae nyde sit,
 saa er der hver Mands Lÿst at vove stort og lidt.
32. Oprigtig handlis skal med dem, som mand besöger,
 Oprigtig handlis skal med Folket, som foröger
 Hvert Udlandsk Compagnie, Hvis det eÿ Fremgang faaer,
 Mand er ulÿkkelig, og alting Krebsgang gaaer.

33. Mand eÿ maae gaae paa Træk, og söge egen Nytte,
Hvad i et Compagnie forhvervis er et Bÿtte
Til hver participant hvor ringe hand og er,
Sin Deel hand have bør som Skaden ogsaa bær.
34. Saa kommer Flooden Hiem med Gods og gode Vare
Nu fra Ostindien, enddog med Störste Fare,
Nu fra den Islandisch Kaas, Nu fra den Vester Kant,
I Indien, hvor mand endnu et Bÿtte fandt.
35. Nu handler mand eÿ ret med Folk paa alle Stæder,
Er Commandeuren haard? og Rætten under træder?
Og Kiöbmanden er for Dÿr? og Varene for slett?
Hvo kand da vente sig meer end den samme Rett.

[Håndværk og fabrikation]

36. Her skal de Mestere, som ÿpperst er, forskaffis,
De gierningen giör best, og kand af ingen straffis,
De gir og lettest Kiöb, thi de med magsom Werk,
Det hastig giöre kand, som fiint er næt og stærk.
37. Men om mand tager en Bönhaser til Herrer
Som nok at prale veed, de Verket plat forværrer,
Thi de med Möye stor det icke giöre kand,
Som andre lettelig kand giöre med en Haand.
38. Saa er ret Halfmarks Kiöb omsider heel Marks Skade.
Thi ingen Kiöbe vil det som i Bönhas-Gade
Er giort, thi det er dÿrt, og dertil ilde giort,
det som skal være hviidt, det er i grunde sort.
39. Hvorfor kand vi eÿ her saa vel det Seÿl-Dug væve
Som de i Holland giör? Hvi skulde vi og kræve
Det fiine Klæde fra, en anden fremmed Muld ?
Naar vi self haver nok af Hör, af Hamp og Uld.

40. Det ey paa andet staaer, end gode Directeurer,
Som Sagen ret forstaaer, dernest paa de anfører,
Som Verkets Mester er, de vigtig Lönnis bör,
At de kand giöre Frugt, og leve, som dem bör.
41. For nogle faae Aars Tiid mand maatte Halland slette
For Sæbesyderi, hvormed man skulle tvette
Et Skidet Klædebon, men nu i Kiöbenhafn
Mand giör det vel saa godt, til en og hver Mands Gafn.
42. Vi Oli=Mölle har, Vi Sæben selver Kaager,
Vi har og bedre Kiöb thi borte er ald Aager,
Her seer mand hvad det er, at vide Konsten ret,
Det giver dog profit, og ey for høyt er sett.
43. Her er og Stivels-Verk, her Liim-Verk er paa Gænge,
Her er Glaspusteri, dog det har vædt her længe,
Det ey saa nödigt er; af Sölf det bedre Grud
End af det skiöre Glas mand drikke Skaalen ud.
44. Salpeter-Syderi er ogsaa her indrettet.
Jernverk ved Helsingör mand bringer paa Tapettet.
Mand finder herrlig Ertz, mand smidder strax derhos,
Adskillig Vaaben, som fortiener Lof og Roos.
45. I vore Fædris Tiid Vi Lybeck og besögte,
Om deris Cordevan, men ey vort Gods förögte,
Nu er det her i Brug, og meget andet meer,
Om Eegen-Nytte ey paa Nytten skelig seer.

[Om ildebrand]

46. End maae jeg legge til, hvad meer er inventered,
Til Byens nyttig Gaffn, og hvad der er spendered
Til alles Frelse, naar en Vaade-Ild opstaaer,
Hvordan den dæmpis kand, at den ey Fremgang faaer.

47. Det Paafund nyttigt er, det lader sig vel giöre,
Een mand det gandske Verk ved Ilden kand fuldföre
Thi med et eenist Rör hand kand i Huset gaae,
Hvor Ilden stærkest er, og Vandet stænke paa.
48. Og det med saadan force, at Ildens Magt maa falde,
Det samme nyttig Verk mand vil Vandslanger kalde,
De megtig lange er, og sluger meget Vand,
Af beegat lærred giort, og dæmper Ildens Brand.

[Forandringer på grund af krige]

49. Jeg har for sex Aars Tiid vor Kiöbenhaffns Forbedring
Beskrevet nogenleds, den maa eÿ see Fornedring,
Den daglig tager til, og sig udviider Smuct,
Og det er udi Fred, den beste Fredsens Frugt.
50. Beleÿring, Bÿgning, Brand kand snart en Stad forandre,
At den u-kiendelig for dem, som vide vandre
Kand blive, ja den kand vel blive snart u-kiendt,
ud af sit eget Folk, naar den er brændt og Skiendt.
51. Det Samus lære kand; Mand effter Samum sögte
I Samo, der ved Kriig mand ald ruin förögte,
Den var een Steen-Hob liig, hvo skulde have sagt?
At Samus hafde der sit Hoved-Sæde hafft.

[Forandringer i fredstid]

52. Som ved ruin en Sted kand snart til intet giöres,
At dens Hukommelse i Glemme-Bog maae föris,
Saa kand det ogsaa skee, at Bÿgning udi Bÿe,
Saa stor Forandring giör, som den var gandske nÿ.

53. Om Epimenide mand dette veed at skrive,
At hand i nogle Aar, men hand end var i Live
falddt hen i saadan Söffn, at han eÿ vogned op,
För Sÿv og Femti Aar: der var en hviled Krop,
54. Men der han waagned op, var alting saa forandred,
At hand blev underlig; ret som hand hafde vandret
I mange Lande bort; hvad ingen kiendtis ved
Hand ingen Kiendte selv, ja eÿ sin Föde-Stæd.
55. Hand gandske fremmed var: hand vilde vel tilegne
Sig meget her og hist; men alting alle vegne
Var hannem Slet forventd, hvorfor han plat af nÿe
Sig maatte giöre kiendt, som han kom nÿs til Bÿe.
56. Hvad om én vogned op, som var for faae Aar siden
Bortsoved, og nu saae hvor alting var ved tiiden,
Saa gandske plat omvendt, hand vilde undre sig,
Og tvile hvor hand var; hand icke kiendte dig.

[Om byens udvidelser]

57. Mand effter Kiöbenhaffn i Kiöbenhaffn maa leede,
Som eÿ i Kiöbenhaffn har længe vært til stæde.
Thi Kiöbenhaffn nu er saa stor som aldrig för,
Det förste Kiöbenhaffn os nepp' en Fierding giör,
58. Ansee kun Kallebo med sine Huus og Haver.
Som ved Canalen staaer, hvor mand sig flittig laver
Paa et og andet got, der er en Stabel-Stad
Der Tömmers-Last og Bood mand stabler op paa Rad,
59. See ud til Kongens Torff, hvor dig den Nÿhaffn möder,
Som er heel nyttelig, hvor alt det som os föder
Heel riglig skibes ud, her er en lekker bÿe.
Hvor alt er herligt bygd af Grunden op paa nÿe.

Charlottenborg (navngivet efter ejeren fra 1700: enkedronning Charlotte Amalie) på Kongens Nytorv var en af de bygninger, Gerner omtalte i stroferne 59-60. Torvet tog ganske langsomt form efter den gamle Østervolds nedrivning 1647, blev brolagt 1663 og fik 1668 navn. I 1688 opsattes Lamoureux' rytterstatue, og da var torvet bebygget hele vejen rundt. Charlottenborg var opført for Gyldenløve og karakteriseredes som "et meget smukt hus", færdigbygget 1677 formentlig med bygmester Ewert Jansen som arkitekt. Fotografi: Københavns Bymuseum.

60. Hvor nu er Kongens-Torff, der var för Grav og Volde
Om gammel Kiöbenhaffn, hvor för var Heste-Stolde
Morads og ringe Verk, der nu staaer Huus og Muur,
Opbygde Regel-rett, foruden Bod og Skur.

[Om operahusets brand og efterfølgende skrивerier]

61. Aprilis Gaf vel Sorg forleden Aar, som ragte
Til mangt et ærligt Huus, som matte sukke sagte
Midt i Ulykkens Tiid, man setter det til Gud,
der har i alle ting sit Raad og rette Bud.

62. Der mange om den Ild u-tidig vilde dömmе
Og saasom glæde sig, og wilde sig berömmе,
At de med giftig Pen opreev det spæde Saar
Som eÿ kand blive glemt saa hastig samme Aar.
63. Men hör! Pyracmon! Hör!, Hvo satte Dig til Dommer?
Og til en Criticum? Siig mig, hvorfra du kommer?
Tør du mod Herrens Bud forhaane deris Död,
Som du end aldrig saae, og dig eÿ Haanhed böd?
64. Tör du det Silo Folk fordömmе, som blef dræbte
Og Galilæerne, som blef til Döden slæbte
Ved sin Pilati Sverd? Neÿ, det er alt for hardt,
Du maatte her vel og din Gifft og Edder spart.
65. En Svend for Herren staaer: Nu for sin Herre falder
Hvad kommer det dig ved? Vil du og give Balder
Paa den, som du eÿ veed hvordan hans Hierte var,
Gud kand opreÿse ham til Ære aabenbar,
66. Du maatte skamme dig, at du det vilde tænke,
End sige, skrive om, og Dödis Ære Krænke.
Hvor du og hafde Sag, de veed eÿ hvo der skall
Optegne dig engang i de fortabtis tall.
67. Har du eÿ altiid hört, at mand skal altiid tale
Alt got om döde Folk, og levende afmale
Med Sandheds Skildre-Pen, thi hvosom andet giör
Hand vel med lige Vægt sin Skiæbne höre tör.
68. Dog det er her dit Spott, Dit Visse Tegn og Merke,
At du eÿ haver vært iblant de lærde Klerke,
Som Höflighed har lært, derfor er og dit Nafn
Bortraadnet for dit Skrift, dig til et ringe Gafn.

69. Det er det vise Tegn, at den sig ilde skikker
Og sin Samvittighed med Avinds Klude flicker,
Som ey tør være friit sit eget Nafn bekiendt,
Fordi hand uden sag sin Næste haver Skiendt.
70. Jeg dennem ynke vil, og saadan Opskriftt sette,
Gud Glæde deris Siæl, med Frjyd dem ævig mætte,
Som her lod deris Lif saa u-formodentlig,
Gud frelste sine Börn fra Ild og Vaade slig!
71. Hans höye Majestet sig lod det Folkets Skade
Heel nær til Hiertet gaae, hand kunde icke lade
At gremme sig derfor, hand heller hafde mist,
Det gandske Herre-Huus, for her den minste Qvist.

[Om genopbygningen af slottet Sophie Amalienborg]

72. Hvad Bygningen angaar, den snart igien skal byggis,
At ey Amalienborg for denne Brand skal ryggis,
Af sin Hukommelse, men vinde større Nafn,
Den Skade agtis ey af Kongen for en Afn.
73. Gud har de Dödis Nöd i Naade vel husvalet,
Og Kongen Bygningen paa Huset har befalet,
Saa lider begge vel, Een Deel i Himmelen,
En anden Deel i Floor paa Jorden staar igjen.

[Om residensslottet]

74. Mand taler og vell om et bedre Slott at bygge,
For Kongens Residentz, Enddog mand nok er trygge
Forinden dettes Muur som u-forfaldet staar
Med tiden mueligen mand meer for Øyne faaar.

Kongeslottet på Slotsholmen. Det fremgår tydeligt af de mange, forskelligartede bygninger, at en ny kongelig residens var påkrævet. Efter diverse om- og tilbygninger i årenes løb fattede Christian IV planer om at bygge nyt, men de strandede på grund af Kejserkrigen 1625-29 og den deraf følgende økonomiske deroute, så kun en nødtørftig istandsættelse i 1634 gennemførtes. I 1673 karakteriseredes det som "Meget uføreligt med en uanselig port". Gerner omtalte nybygningsplanerne i stroferne 74-76. Fotografi: Københavns Bymuseum.

75. Afridzningen er giort, og meget vel stafferet,
Men hvad det Koste vil Jeg eÿ har penetreret.
Vel mueligt det staaer hen en tidlang, og min Pen
Som med mig er forslidt, Eÿ röris da igjen.
76. Jeg det en anden Mand dets Roes vil overlade
at hand opskriver det paa Æres Gyldne Blade
Men om jeg leve maae, da giör jeg hvad jeg kand.
Og siden giver mig hen i en rolig Stand.
77. Dianæ Tempel vil jeg icke her opskrive.
Det eengang er forbrændt, for mig skal det wel blive,
Og var det end saa skiönt, saa er det dog foragt,
Fordi det Hedensk var, og til en Afgud lagt.

[Om kirkerne]

78. Vi haver Tempeler, som höyer bör at skattis,
Fordi Guds Helligdom i dennem aldrig fattis.
Udi Jerusalem var Herrens Helligdom
I vore Templer vi giver Herren Rom.
79. Her Hiertet Offer er; her Rögelsen er Bönner,
Her Stencke-Vandet, som blef brugt af Levi-Sønner
Ej er hos os i Brug, mens Daabens reene Flood,
Og Pactens Engel staaer med Christi Rosens Blood.
80. Af Klæderne jeg ej med rætte Manden skatter.
Af Gierning, Ord og Sind det beste Jeg nok fatter,
Af Tempelets Ziirat jeg icke dömmе kand,
Om Mand der dyrker ret den som er Gud og Mand.
81. Er Mand og Klæder eens, i Dyd, i Agt og Ære
Da maa mand billigen nok begge have kiære,
Er Tempelet og Folk i lige Hellighed,
Beprydede? Da er det og en Deylighed.

[Vor Frelses Kirke]

82. Paa Christianihaffn et helligt Huus oprettes,
En Kirke, som er skiön af Kamp og Muur opsettes,
Muurverket i sin Skik til Taget ferdigt er,
Paa Taarnet muuris stiftt, at det lidt fattis der.
83. Det var den höye Tiid, at den og bliver færdig,
Og til Guds Tieniste med Lüst indvies værdig,
Jeg haaber den at see i sin Fuldkommenhed,
Og höre Herrens Mund i hende præke Fred.

Vor Frelsers Kirke på Christianshavn blev først indviet 1696 og omtales af Gerner i stroferne 82-83. Dens opførelse havde været tiltænkt siden 1668, men først i 1682 godkendtes arkitekt Lambert van Havens projekt, og grundstenen nedlagdes på den sumpede grund i det endnu temmelig ubebyggede område på Christianshavn. Det berømte snegelegangsspir tilføjedes først i det følgende århundrede. Fotografi: Københavns Bymuseum.

[Om befæstning]

84. Til at forsvare Aldt Stad, Kircke, Folk, Formue
Det ganske Riges Gods, og hvad til Fred kand due,
Vor Kongen haver tænkt, næst Herrens Hielp at faae,
It stærkt og herligt Værn, som sig kand vel bestaae.
85. Nest Herrens stærke Arm, hand Flooden aarlig Styrker,
Og giör om Hende Vold mod Fiende-Vold og Tyrker,
At den ey Skade skeer, det alt er fört i Skik,
Og Volden færdig er, hvor Havet for dum gik.

Reformert Kirke var kun på planlægningsstadiet, da Gerner skrev, men blev opført umiddelbart efter af Hendrik Brokham, som også udførte billedhuggerarbejdet. Først så sent som 1685 havde de reformerte fået tilladelse til at dyrke deres tro i et par småkapper, dels i Frederiksholms Kanal, dels på Slottet, hvor dronning Charlotte Amalie og hendes stab mødtes. Det var i vid udstrækning hendes skyld, at de reformerte overhovedet anerkendtes som trossamfund. Gerner nævnte i strofe 90 jøderne og andre fremmedes trosdyrkelse. Fotografi: Københavns Bymuseum.

86. Jeg eÿ vil tale om de store Verdens Vunder,
 eÿ om Semiramis, som hafde gode Stunder,
 At bygge muure op paa Babÿlonis Jord,
 Hvor Grunden self var fast, hvor Festningen blev giort.
87. Men her var Hav og Ström, her maatte Dybet fyldis,
 For mand fick naaet sit Maal og kunde vel undskÿldis,
 Dog det blev med en Hast udvirket, at mand saae
 Det gandske store Verk i Færdighed at staae.
88. Det haver sine Skÿtt opført paa sine Volde.
 De bulder giver ud, som de var vredee Trolde.
 Hvo her vil tænke til at giöre Overlast,
 Hand vist og tænke maae at blive underkast.

89. Nu er Vor Kiöbenhaffn omcirkelet med Skandser,
At den for Hugg og Skudd er fri som i et Pandser,
Her Býggis skal endnu en liden lecker Stad.
Som Frihed have skall i nogle Aar paa Rad.

[*Om fremmede*]

90. Her Jöder bygge maae, og andre Giæster fleere,
De være hvo de vil, hvo Býen vil formeere,
Og søge hendes Gafn: Sit eget u-forgiæt,
Ham skal det ladis til at nýde Friheds Ræt.
91. Gud spar Hans Majestet til Landets Gafn og Nýtte,
Den Kongelige Sæd lad blive Rigets Stýtte,
Det gandske Konge-huus af begge Slegt og Kiön,
Beskiern O. Zebaoth! Du stærke Herrens Søn!

Kommentarer

Ad 1

Hovedformålet med digtet – at vise byens forandring og udbygning – angives straks i de første to linier med en hentydning til tilstanden efter den seneste krig med svenskernes belejring og attack på byen i slutningen af 1650'erne. Dernæst springes tilbage til byens opkomst, og i de følgende strofer følges byen i kronologisk udvikling.

At byen mentes grundlagt på sildefangsten i Øresund forklarer betegnelsen “fiskerhus”. “Stegelborg” derimod var en fri opfindelse, som havde sit udspring i Arild Huitfeldts omtale 1603 af borgen i Havn⁹. Navnet skulle markere, at de vendiske sørovere, der hjem søgte staden, blev hængt og derefter parteret og sat på hjul og stejle.

Ad 2-3

Axel Hvide var Absalon, biskop og byens officielle grundlægger. At den borg, han lod bygge, skulle have heddet “Axelhuus” har heller intet på sig, men stammer fra sorøabbeden Morten Pedersen, der i 1589 havde hævdet,

at Absalon selv skulle have kaldt borgen for “Axeluold”¹⁰. Sidste linie i strofe 2 viser, at Absalon var den første, som befæstede byen – et fortsat ikke ganske afklaret spørgsmål i befæstningshistorien. Med ordet “Barn” antydes, at Absalon lod befæstningen udføre fuldgodt efter tidens normer.

Strofe 3 tilskriver Absalon æren for at “Hefde” (hæve, fremme) byen, og også for de følgende roskildebisper var det magtpåliggende at fremme den lille by på grund af den velegnede havn. Nyere forskning peger på, at byen måske var anlagt som Roskildes udskibningshavn¹¹.

Ordet “Torp” kendes i dag fra svensk i betydningen husmandssted, men det var på Gerners tid endnu brugt hertillands som betegnelse for en mindre bydannelse¹². Med byens rette fødenavn mentes naturligvis købmændenes havn, dét der sprogligt er blevet forvansket til København.

Ad 4

Kong Erich var Erik Plovpenning (1216-1250, konge 1241), som var den, der inddrog byen fra de biskoppelige høvedsmænd og overgav den til en, der var kongelig udnævnt¹³, hvilket Erik af Pommern gentog efter 1417¹⁴.

I verset fabuleres over byens navnemæssige udvikling. Bynavnet “Haffn” (Havn) var endnu ved affattelsen af Stadsretten i 1294 det officielle¹⁵, men i årene umiddelbart derefter blev det ændret.

Ad 5

Roskildebisperne fik byen tilbage igen, da kong Erik blev dræbt i 1250, og efter dette og efter Lübeckernes erobring af byen i 1249 med efterfølgende tilbagetrækning året efter gik det atter frem for staden. Stadsretten af 1254 blev givet af biskop Jacob Erlandsen, og om end det ikke var formelle købstadsrettigheder, den indeholdt, var det dog en overenskomst mellem bispem og byens borgere, et biskoppeligt dekret med visse indrømmelser til borgerne for at sikre deres loyalitet¹⁶.

Ad 6

Strofen knytter an til den fjerde strofe, idet der her nævnes den kongelige høvidsmand eller lensmand, som skulle være kongens repræsentant i stedet for bispernes. At borgerne skulle svare afgifter – specielt benævnt som told – viser, at der var et økonomisk udkomme af en sådan størrelse, at det var attraktivt at være besidder af byen. Handelen var da også omfattende.

Ad 7

De mange stridigheder om byens ejerforhold, som forefaldt mellem kongemagt og bisperne, stod på i mangfoldige år, men omsider fra 1440 var det endegyldigt slut med bispestolens krav på København. Byen kom fremover til at tilhøre kongen, og Christoffer III af Bayern (1418-1448, konge 1440), befalede, at det skulle være således fremover ved at give en ny stadsret 1443¹⁷.

Om det kun var stridighedernes ophør, Gerner tilskrev byens vækst, eller om der også ligger en hentydning til opfyldningerne, kan diskuteres. Men de første planlagte opfyldninger langs stranden foregik inden 1530, dels i havneløbet over mod Slotsholmen, dels på østsiden af samme holm og nok så vigtigt på nordsiden af Bremerholm op mod byen, således at holmen blev landfast og befæstningen kunne føres videre til skansen på denne¹⁸.

Ad 8

Politi betød egentlig blot god ro og orden, og det er dette, Gerner giver udtryk for i sidste linie. Under Christian V (1646-1699, konge 1670), altså på den tid digtet er affattet, kom der en hidtil uset mængde af regulativer og forordninger, som skulle sikre byens og dens borgeres vel, men nok så meget også styrke øvrigheden. Dette priste digteren, der jo selv som præst var en del af øvrigheden.

Grundlaget for politi i vor tids forstand blev da også oprettet på denne tid, idet der etableredes et nyt vægterkorps i 1683, hvis primære opgaver var at føre tilsyn med den helt nyetablerede gadebelysning og med ildsvåde; dette korps blev i 1701 omdannet til et egentligt politikorps¹⁹.

Ad 9-12

Strofe 9 indeholder ingen konkrete hentydninger til København, blot en almindelig moralsk tilkendegivelse af egennyttens destruktive virkninger. I strofe 10 konkretiseres det, at de hidtidige monopoler til diverse fabrikationer og import var uheldsvangre. De mange privilegier medførte uundgåeligt højere priser, og det var ikke til gavn for staden og dens borgere. Med "Will" mentes fisken hvilling, som er en mager torskeart, der lever i stimer, og derfor under normale omstændigheder er forholdsvis let at fange.

I strofe 11 strammedes tonen med direkte anklage af forpagtere for at være ubarmhjertige for at kunne svare afgifterne til privilegieindehaverne. Der var dog håb for fremtiden i strofe 12, idet Gerner mente, at "Forpacteren" selv kunne forandre tingenes tilstand. Han appellerede altså til det bedre i menneskene; man ihukommer hans metier som præst.

Ad 13-15

Sygdom var også dengang en svøbe, og der var mange omfattende epidemier, som man ikke kunne gøre noget effektivt ved, men også mangelsygdomme som skørbug huserede ligesom tuberkulose. Og det var netop tuberkulose i leddene, altså betændelse i knoglevævet, man dengang benævnte benedder. Lægevidenskaben var endnu i sin vorden, og mangfoldige skrøner og tro på onde kræfters virkning fik skylden for dårligdommene.

Benedder ramte især småbørn, som vantrivedes. Helbredelse var dårligt muligt, idet kun operative indgreb kunne have en virkning, og bartskeererne (datidens kirurger) var ikke ferme nok, ligesom antiseptikken ikke var veludviklet; senere tiders middel (kemoterapi) eksisterede ikke.

Sammenligningen med silkeormen, som først folder sig synlig ud, når den har ædt alt op indefra, var et meget sigende billede på den håbløse sygdom, og når Gerner valgte dette sindbillede på, hvad han har fundet kritiserabelt i samtiden, skyldes det som indledningsvis nævnt hans interesse for sygdomme og deres mulige helbredelse.

“Kaas” er et gammelt udtryk med to betydninger; dels var det en primitiv bådehavn, opbygget af stensætninger, dels en retning/kurs. Hvad Gerner præcist har ment er lidt uklart; holder man sig til første betydning, kunne det være en omskrivning af, at hvad der drukner er fortabt for evigt; med den anden betydning mentes formentlig, at det var uigenkaldeligt, når kursen var afstukket – altså at det var umuligt at rette op på skete skader.

Ad 16-20

Her vendes tilbage til erhvervsforholdene. Strofe 16's synspunkt var, at selv om der godt kunne være umiddelbar profit og rentabilitet ved privilegie Lovgivningen, var den alligevel et tveægget sværd, for borgerne betoges muligheden for at købe med fordel, da der var tale om konkurrencesvækkende forhold.

Med “af meje” i strofe 17 mentes høste. Bedre var efter Gerners opfattelse det gamle beskatningsprincip om, at de stærkeste skuldre bærer byrderne også for de svageste. Det er altså det moralske aspekt, Gerner hylkede, at den, som tjente på andres indsats, også burde betale for dem alle.

Han så med stor velvilje på småkårsfolk og ønskede derfor det nævnte beskatningsprincip gennemført. Altså at den, der tjente på andres arbejde, også klarede beskatningen for dem. Med beskatning mentes de offentlige

byrder, der pålignedes, for ganske vist havde man ikke personbeskatning dengang, men der var til gengæld et righoldigt udvalg af andre beskatninger, som ramte de fleste.

Men han var i den svært forståelige strofe 19 helt på det rene med, at hans synspunkt ville falde nogle for brystet, og at de ville kræve besparelser som følge af det mindre skatteprovenu, når de arbejdende slap for betalingen. Det imødegik han ved at skose dem for egennyttighed.

Endelig plæderede han i strofe 20 for, at enhver skulle ernære sig efter evne og tilsvarende beskattes derefter. Han ønskede, at ingen lukrerede på andres indsats.

Ad 21-23

Ordet "Konstig" i strofe 21 skal forstås som dygtig og kundskabsrig. Eksport var ønskelig og kunne føre til "Gylden Bruud", dvs. velstand; for at eksportere måtte man udvise stor omhu, have gode kundskaber og arbejde godt – eller kort sagt: have en god lutheransk arbejdsmoral! Men først og fremmest gjaldt det dog ifølge strofe 22 om at fremme de indenlandske håndværk. Man skulle stræbe efter at udføre arbejdet så godt, at man ligefrem kunne eksportere produkterne.

Strofe 23 angav, at for at kunne eksportere og tjene derved skulle diverse manufakturer, dvs. fabrikker sættes i værk.

Ad 24-26

Dyderne sparsommelighed og flid pristest ligesom håndværket i strofe 24; derved kunne penge tjenes. Virksomhederne skulle tilpasse sig markedet, og egennyttighed skulle fordæves, dvs. forhindres. Man kunne bare se, hvor hollænderne var blevet rige ved at fremstille uld- og silkestoffer og sælge dem via søvejen, og tilsvarende gjaldt for Spanien og Rhinegnene, som ernærede sig af krydderier og salt fra ostindiehandelen henholdsvis vin. Det var ifølge strofe 26 ikke på grund af egne råstoffer, men ved bearbejdning og videre salg, at hollænderen opnåede rigdom.

Ad 27-28

Ordet "Damoisel" er ikke entydigt. Der er muligheden af, at han mente Damokles (ca. 400), som var hofmand hos en tyrant i Syrakus og priste sin herres lykke, men blev mindet om tilværelsens omskiftelighed ved, at denne lod ophænge et sværd i et hestehår over hans hoved. Der er også mulighed

for, at ordet skulle betyde demoiselles (tillempet fransk for kvinder). Begge dele giver mening.

Holland var på Gerners tid det sted, man så op til, thi her formåede man virkelig at fremstille og forhandle alskens varer, dels på grundlag af egne produkter, dels ved forarbejdning af importerede råstoffer. Det er dette Gerner konstaterede i vers 27, idet han angav, at hidtil havde man blot begæret varer fra Holland – ganske som Damokles søgte at tækkes sin herre, havde københavnernes søgt at tækkes hollænderne i stedet for at gøre forsøg på selv at fremstille tilsvarende. Eller også mente han, at kvinderne havde haft gode muligheder for at få galanterivarer i Holland.

Var der end vanskeligheder med at bringe råstofferne hjem fra fremmede lande, så sørgede den gode hollænder dog for, at det blev forarbejdet “skickeligt”, uanset om det var stort eller småt.

Ad 29-30

I Holland formåede man at have håndværkere, som var dygtige og kunne få meget ud af lidt, og det bragte velstand. Morale: Det er vigtigt at have dygtige håndværkere. Ganske parallelt kunne de danske forhold være, for danskerne var fra naturens side lige så veludstyrede og havde dertil handelsflåden, så det var blot om at komme i gang.

Ad 31-32

Med en stor handelsflåde som den danske kunne man importere råstofferne og forarbejde dem, og det var enkelt at få købmændene til at vove pelsen, når blot de fik ordentligt udbytte.

Handelsflåden var blandt andet knyttet til kompagnierne som nævnt i strofe 32. De så lyset i begyndelsen af 1600-tallet; det første var Ostindisk Kompagni fra 1616, det næste Islands Kompagni fra 1619, siden tilkom Vestindisk Kompagni i 1671, Det afrikanske Kompagni 1653 m. fl.²⁰ Det var nødvendigt at styrke kompagnierne, så de ikke skulle gå “Krebsgang”, altså gå tilbage.

Ad 33-35

Moraliserende angaves, at naturligvis skulle udbyttet deles mellem store og små investorer i kompagnierne. Derefter ville der være god gang i handelen. Men handelsfolkene var sommetider ude for urimelige vilkår, og da var det naturligt at give igen med samme mønt.

Ad 36-38

I strofe 36 prises – omend uden at nævne det direkte – lavsvæsenet med kontrollerede mestre, der angiveligt skulle udføre det bedste arbejde. I modsætning hertil skoses bønhaserne, det vil sige fuserne, som stod uden for lavene. Så selv om det var billigt, måtte man ikke forfalde til køb af bønhasernes arbejde.

Ad 39-40

Der importeredes i vid udstrækning sejldug fra Holland såvel som andre fine stoffer fra udlandet, men digteren plæderede i strofe 39 for, at man i stedet anvendte de indenlandske råstoffer. De nødvendige gode direktører (i praksis indehavere) og mestre fandtes allerede på de mange manufakturer i staden ifølge strofe 40.

Ad 41-42

I strofe 41 nævnes med stolthed de sæbefabrikker, der var i byen. Den første var begyndt i 1616, og fra 1660 var der også en på Christianshavn i Strandgade, matr.nr. 19-20. En halv snes år før Gerners beskrivelse var der anlagt endnu én mellem Magstræde og Stranden på matr. nr. 28, Snarens Kvarter. Olieudvinding var en forudsætning for fremstilling af sæbe.

Ad 43

Glasværksdrift krævede store forekomster af brændsel, derfor var det lidt af en præstation at have et glasværk i staden; det havde der været allerede fra 1649. Det lå først ved Rosenborg, men fra maj til august 1658 på Slotsholmen, hvorefter det ophørte. Med privilegium i 1688 etableredes et nyt før 1690; det fik dog ikke mange års virke.

De sidste linier sigter til skikken at smadre vinglasset, når man havde skålet, da ingen andre måtte drikke af glasset, alt for at understrege skålens betydning. Snusfornuftigt mente Gerner dog, at det var bedre at drikke af sølvbægre end af glas – uomtvisteligt var det i det lange løb billigere. “Grud” kan være en tillempning af tysk “grüss”, hilsen, men det er usikkert.

Ad 44

Salpetersyderi eller saltværk fandtes fra 1621 som et privat foretagende, et par år senere etableredes et egentligt saltværk på Christianshavn I 1649 og den følgende snes år gjordes flere forsøg. Sågar var et egentlig saltkompagni skabt i 1655, men det blev heller ikke noget heldigt foretagende. Så i grunden var det så som så med postulatet om eksisterende saltværk i byen.

Lysten til at berette om de mange initiativer tog da også overhånd, da Gerner forløb sig og pralede med jernværket ved Helsingør, hvilket jo slet ikke hørte hjemme i en københavnsbeskrivelser og viser, at Gerner ikke havde færdigbearbejdet sit digt.

Ad 45

Med “Cordevan” hentydedes til en slags fint læder til galanterivarer og lignende, tilberedt af bukke- og gedeskind med en stærk glans. Lübeck var kendt for fremstillingen heraf, hvilket man i øvrigt også var i Cordua i Spanien, og det har givet navn til skindet. Gerner skosede brugen af de mange luksusartikler, in casu det fine skind, i sidste linie.

Ad 46-48

Ildebrand var noget af det, man frygtede allermest, for der havde hidtil ikke været de store muligheder for at afhjælpe en sådan. Men der var gjort en “opfindelse” til slukning, og det var den, Gerner her hentydede til i strofe 46.

I strofe 47 afsløredes, at opfindelsen i al sin enkelthed var et rør eller en slange, som kunne føres ind i det antændte hus og sprøjte vand på ilden.

De første håndsprøjter havde vundet indpas omkring 1600, i lidt større udgave fandtes de hos brandvæsenet fra 1606. Stadens store sprøjte befandt sig i byens avlsgård eller materialgård i 1670 og var af kobber med fire hjul under samt et vandreservoir af bly. Derudover havde byen fra 1675 ti små håndsprøjter. Først i 1697 opfandt branddirektør Gotfried Fuchs en mere avanceret brandsprøjte.

Ad 49-51

I strofe 49 refererede Gerner direkte til sin tidligere beskrivelse. Han priste fredstiden som årsag til byens fremgang. København havde da heller ikke været involveret i krigshandlinger siden svenskekrigene i slutningen af 1650'erne. Alligevel var det påfaldende, at København forandrede sig så markant

i disse år, for ude omkring i landet var der økonomisk dårlige tider eller i det mindste stilstand i udviklingen, men det var altså anderledes her.

“Samus” var den frankiske købmand Samo, kendt som den første regent over et slavisk rige. Med hans død 658 gik riget til grunde. Som Gerner beskriver det i strofe 51, var det som følge af krigshandlinger.

Ad 52

I modsætning hertil kunne en by også forandre sig til ukendelighed i fredstid. Det var det, der synes at være sket med København i løbet af 1680'erne. En af årsagerne hertil var de forordninger, der udsendtes, og som regulerede byggeriet, så det blev langt mere regelret.

Ad 53-56

Epimenides var oldgræsk forfatter og filosof fra Kreta. Han var sendt ud efter et får og faldt i søvn i en hule. Efter 57 år vågnede han op igen. Naturligt nok genkendte han ikke omgivelserne efter det lange spand af år. Han måtte derfor så at sige begynde forfra på sin tilværelse – hvilket han gjorde med stort held, idet han var elsket af guderne, især Apollon i Delfi. Næsten som Epimenides måtte man føle sig i København.

Ad 57-58

Byen var vokset til den firedobbelte størrelse siden grundlæggelsen; specielt i 1600-tallet var byen vokset voldsomt ikke mindst på grund af udvidelserne Christianshavn og Ny-København. Som eksempel på byens udvidelse nævnes i strofe 58 Kallebo (nuværende Kalveboderne) ved Slotsholmen. I 1656 blev der givet den første ordre til at klargøre området til bebyggelse, men krigen standsede værket. Området, der siden kaldtes Frederiksholm, opfyldtes efter krigen, og i 1668 kunne en gadeplan udarbejdes.

Ad 59

Kongens Torv var det daværende navn for Kongens Nytorv. Pladsen henlå i mange år efter udvidelsen af byen med Ny-København og nedlæggelsen af den gamle Østervold i 1647 ufremkommelig, men i 1663 blev det beordret brolagt, og i 1668 fik det for første gang navn.

Nyhavn var udgravet i 1673 – ikke mindst til glæde for de handelsfolk, som i stort tal beboede kanalsiden i Ny-København.

Den ringe tilstand af torvet havde tidligere givet anledning til betegnelsen Hallandsås. Den i strofe 60 nævnte regelrette opbygning af husene skyldtes forordningerne fra 1680'erne, som klassificerede byens gader i tre afdelinger med hver sine krav.

Ad 61

Gerner sigtede her til den voldsomme brand i det nyopførte operahus ved Sophie Amalienborg 19. april 1689. Mellem 171 og 260 mennesker omkom, og mange blev svært forbrændte.²¹

Ad 62-63

Flere fremturede efter branden med tilkendegivelser om, at dette var Guds straf for syndigt levned; specielt en svensk poet var skarp i sin fordømmelse. Det var temmelig almindeligt i tiden at se ulykkelige hændelser som resultatet af menneskers dårskeer – også selv om man ikke var sig disse bevidst. Den fordømmende poet havde i aviserne fremsat sine betragtninger anonymt, og det faldt ikke i god jord.

Der var ikke så mange aviser at skrive i på denne tid, men dog et par muligheder: *Den Danske Mercurius*, udgivet af Ahasverus Bartholin, og *Maanedlig Relation*, udgivet af Johan Philip Bokenhoffer. Desuden var adskillige tysksprogede aviser til købs i byen²².

Strengt taget står der intet i selve digtet om, at smædeskriveriet var affattet i en avis; det gør der derimod i en tilføjelse til manuskriptet. Det kan altså ikke udelukkes, at det var en skillingsviser, der refereredes til.

Der er tale om en henvisning til Vergils Æneiden, hvor der i 8. sang, vers 538, forekommer en mytologisk person ved navn Pyracmon, der slog ild. I så fald mente Gerner altså, at den hånende poet opflammede snak eller sladder.

Ad 64-66

I disse tre strofer viste Gerner sig som teolog med referencer til Bibelen, hvilket i øvrigt var ret udbredt i datidens litteratur. I strofe 64 henviste "Silo Folk" til de 18 mennesker, som tårnet i Siloam faldt ned på og slog ihjel ifølge Lukasevangeliet, 13. kapitel, vers 4. Galilæerne er tilsvarende omtalt i vers 2-3. "Pilati Sverd" betød Pilatus' sværd – altså magthaverens våben. Gerner må have ment, at de i branden omkomne var uskyldige ofre for en overmagt, og derfor skulle de ikke forhånes; kun Gud burde dømme.

I strofe 65 refereres i de første linier til Paulus' brev til romerne, 14. kapitel, vers 4, i de sidste og i strofe 66 til Johannesevangelium, 21. kapitel, vers 22. Meningen var, at man ikke skal dømme efter egen overbevisning og krænke de døde, thi man ved ikke, hvem der siden skal dømme én selv.

Ad 67-69

Der fortsattes i samme moraliserende genre: tal godt om de døde, med mindre du vil høre din egen skæbne behandlet på tilsvarende måde. Dernæst skosede Gerner den dømmende poet for ikke at være lærd – i modsætning til ham selv, der som alle præster kunne slynge om sig med bibelhenvi-ninger og lignende – og gjorde det. At han optrådte anonymt var ham kun til gavn, mente Gerner med bidende ironi og fortsatte, at det var ganske typisk, for poeten kunne jo simpelt hen ikke være sine ytringer bekendt. Udtrykket “Avind” anvendtes her i betydningen fjendtligt sindelag.

Ad 70-71

Som en sand præst fortsatte Gerner, at de omkomne blev frelst ved døden fra både ild og anden ulykke – altså var de snarere Guds udvalgte end dadelværdige, som poeten åbenbart havde antydnet. Og som en sand embedsmand gav han dernæst monarken sin ros, idet denne angiveligt hellere havde mistet hele sit slot end den mindste “Qvist”, det vil sige barn. Der var ganske mange børn blandt de omkomne, idet forestillingen i Operahuset var en reprise for især hoffets ansattes børn med mødre og tjenestefolk.

Den opera, der opførtes, hed *Der Vereinigte Götterstreit* (Den forligte Gudestrød) og omhandlede de græske guder²³. Diana var jagtgudinden.

Ad 72-73

Det brændte Sophie Amalienborg, som var opført for Frederik III's kone, dronning Sophie Amalie, og som indtil branden ejedes af deres søn Christian V, agtedes genopført straks, så dets ry som et fornemt italiensk inspireret bygningsværk ikke blev glemt. Det ville være en smal sag at genopbygge for en enevældig monark som Christian V – mente Gerner. Endnu manglede dog bygningen at stå “i Floor”, altså genopbygget.

Ad 74-76

Det kunne umiddelbart virke, som om disse strofer handlede om genopbygningen af Sophie Amalienborg, men det var formentlig en ny residens i stedet

for Borgen på Slotsholmen, der mentes. Det fremgår af udtrykket “Kongens Residentz”, for Sophie Amalienborg havde aldrig været residensslot.

Der havde i umindelige tider været talt om at bygge et mere tidssvarende og prægtigt slot på Slotsholmen eller et andet sted, men der var aldrig for alvor taget skridt til andet end lapperier. Det var da også solidt nok, men en skønnere fremtoning var ønskelig. Selv om planerne var lagt, erkendte Gerner, at det nok kunne tage lang tid, inden det bekostelige slot ville være bygget, og til den tid ville han ikke udføre en ny beskrivelse, måske var han da død. Dog ville han håbe, at en anden ville rose det kommende slot efter fortjeneste.

Ad 77

Derimod ville Gerner ikke ofte Dianas tempel mange ord. Årsagen var, at det var hedensk, og det sømmede sig jo ikke for en præst at rose dette for meget, uanset at også skribenter fra præsternes skare ofte henviste til den græske mytologi. Tiden var på mange punkter puritansk, selv om det ofte for en eftertid ser anderledes ud, idet pietismen fra det følgende århundrede forstærkede puritanismen.

Udtrykket “Dianæ Tempel” refererede måske til det lyligt afbrændte operahus, måske til Dronninggård, som var Sophie Amalies jagtslot, og som også var brændt (i 1688). Det lå dog uden for København, så der er en vis usikkerhed herom.

Ad 78-81

Gerner priste kirkerne, som naturligt var hans metier taget i betragtning. I strofe 78 skal “Rom” forstås som “rum”. Lidt af gudstjenesten omtaltes i strofe 79 med fremdragelse af forskelle mellem den katolske form og den lutheranske. Med “Levi-Sønner” mentes i almindelighed præsterne, i bibelsk forstand dog hjælpepræster.

I strofe 80 og 81 sigtede Gerner formentlig til den katolske kirke, hvor pomp og pragt var i højsædet i modsætning til den lutheranske kirke, hvor han selv var præst. “Ziirat” var et tidens modeord for alt, hvad der var flot og til sir, dvs. pyrd, men det var tillige et udtryk for, hvad der i tiden ansås for passende.

Ad 82-83

Der havde været flere forsøg på at etablere kirke på Christianshavn, blandt

andet ved Grønnegårds Havn på Amagers nordside, men det var hidtil blot blevet til en ringe kirke i Sankt Annæ Gade. Men nu var Vor Frelzers Kirke under bygning, og den var imponerende i sin udstrækning og i sit ydre – faktisk alt for fin til omgivelserne. Kirken havde været under opbygning siden 1682, men blev først indviet i 1696. Dens berømte proptrækkerspir blev først påsat i 1700-tallet.

Ad 84-85

Selv om der ikke havde været krigshandlinger i København siden 1660, følte man bestandig nødvendigheden af at have et godt forsvar. Kongen lod ganske som sine forgængere byens befæstning modernisere og udbygge, og i 1675 ved indledningen af Skånske Krig var arbejderne tilendebragt. Der blev dog stedse udført forbedringer i befæstningsværket. Tilsvarende blev flåden forbedret af hensyn til det søværts forsvar. Sidste linie i strofe 85 hentydede til udvidelsen i vest langs Frederiksholm.

Ad 86

“Semiramis” var den af de assyriske dronninger, som lod de hængende haver anlægge – et af de syv vidundere i den antikke verden. Hun var ifølge myten en stor personlighed, som grundlagde al herlighed i sin by med hendes navn, senere kaldt Babylon.

Ad 87

I København var forholdene vanskelige, fordi der måtte fyldes op, før grunden var byggemoden. “Dybet” var det oprindelige løb mellem Bremerholm og Sjælland (hvor Dybenggade blev anlagt efter opfyldningen, der var afsluttet før 1586)²⁴. Udbygningen af befæstningen fandt bestandig sted, umiddelbart efter denne opfyldning med en “skanse” (dvs. vold med bastioner) ned over Bremerholm til tårnet (en del af den senere Holmens Kirke), idet det var kong Hans’ idé at lukke staden med befæstning i en ring²⁵.

Ad 88-89

Strofe 88 tenderede praleri, for hverken skytset eller voldanlægget kunne i sig selv forhindre et fjendtligt angreb, hertil krævedes også borgernes ildhu.

Befæstningsanlægget var i årene op til denne beskrivelse under kraftig udvidelse, idet det såkaldte Nyværk fra nutidens Toldbod og hele vejen rundt om Christianshavn var under opførelse; det var dog ikke færdigt, men der

var planer om at opfylde inden for Nyværk i tilknytning til Christianshavn – altså hvor vore dages Holmen findes.

Ad 90

Jøder havde traditionelt været et forfulgt folkefærd, og i København havde man langt op i tiden søgt at presse dem til at konvertere og indtil 1651 sågar udvist dem, hvis de ikke ville. Først med privilegier 1670 og 1684 fik de forhold, som var bedre end i mange andre lande, hvorfor en del søgte hertil. Det enkelte menneske fik en forholdsvis anstændig behandling af magthaverne, men som gruppe var de fortsat ildeset. Egen kirkegård fik de først i 1693, og den første synagoge fik de først i 1719.

En anden gruppe af fremmede var de reformerte, men de fik lidt bedre vilkår, idet Christian V's kone, dronning Caroline Amalie tilhørte denne trosretning, som derfor fik en positiv særbehandling. Katolikker så man helst ryggen af.

Ad 91

Helt i tidens ånd fik enevoldskongen den endelige opmærksomhed. Navnet "Zebaoth" stammer fra Gamle Testamente og benyttedes ofte på Gerners tid for Vorherre.

-
1. Biografiske oplysninger hentet hovedsagelig fra Thisted Museum (som har en omfattende viden vedrørende Gerner-slægten, eftersom den boede på egnen) og fra Eli Fischer-Jørgensen: Tryk i ældre dansk. Sammensætninger og Afledninger, i *Historisk-filosofiske Meddelelser*, 1984, side 127-129.
 2. En mindre del er gengivet i Oluf Nielsen: *Københavns Historie*, bind 5, 1889, side 60, og i Steffen Linvald: *Sophie Amalienborg og dronningens have*, 1969, side 9.
 3. En del af stroferne er gengivet i Kirsten Lindberg: *Sirenernes Stad København. By- og bygningshistorie før 1728*, I, 1996, side 1 (strofe 1) og 8 (strofe 5), II, 1996, side 1 (de to første linier af strofe 1), 6 (strofe 13), 115 (strofe 39), 252 (strofe 56 og 57), 330 (strofe 74 og 75), 476 (strofe 37 og 38), 496 (strofe 34), 498 (strofe 41 og 42) og 558 (strofe 47 og 48), IV, 1998, side 49 (strofe 49), 184 (strofe 85), 185 (strofe 88), 187 (strofe 89), 205 (strofe 82 og 83), 209 (strofe 90), 232

- (strofe 31), 233 (strofe 34) og 236 (strofe 43), V, 2000, side 50 (strofe 59), 232 (strofe 60) og 396 (strofe 61 og 62) og VI, 2001, side 117 (de to første linier af strofe og 120 (strofe 39). Der er de pågældende steder henvisninger til uddybende kilder for de i stroferne berørte emner.
4. Håndskriftet findes indbundet i *Manus. Histo.Topogra.*, side 109-124 under Thottske Samling nr. 1390, 4to. Digt II, 7-8, Kgl. Bibliotek.
 5. Transskriptionen er foretaget af forfatteren og sammenholdt med transskription, foretaget af Bjørn Westerbek Dahl, som takkes for at stille sin version til rådighed. Der er enkelte mindre afvigelser i de to transskriptioner, dog ingen rækkende ud over enkeltbogstaver.
 6. Begge skrifter er udgivet i *Danske Grammatikere*, 3. bind, 1919, side 11-146 + 251-317.
 7. Eli Fischer-Jørgensen, se note 1.
 8. Der er her en lille divergens i de to transskriptioner.
 9. Arild Huitfeldt: *Danmarchis Rigis Krønike fra Kong Dan og indtil Kong Knud den sjeette*, 1595-1603 (genudgivet 1976), 167.
 10. Gustav Albeck: Absalons Eftermæle. Nogle træk af hans mytes historie; i *Historiske Meddelelser om København*, 1967, 30, med henvisning til Morten Pedersen: Biscop Absalons oc Her Esbern Snaris Herrekomst, 1589.
 11. Bi Skaarup: Storbyens rødder, i *Skalk*, nr. 6, 1993.
 12. Endelserne -rup og -strup i bynavne er afledt af torp.
 13. K.L., I, side 6 + H.U. Ramsing: *Københavns Historie og Topografi*, 1. bind, 1940, s. 106-111. I K.L., I, side 63, ses en fortegnelse over byens ejere indtil 1483, hvor den med kong Hans blev kongens by.
 14. K.L., I, side 48.
 15. Stadsretten er gengivet i H.U. Ramsing: *Københavns Historie og Topografi*, 2. bind, 1940, side 216-236.
 16. Stadsretten er gengivet i H.U. Ramsing: *Københavns Historie og Topografi*, 2. bind, 1940, side 207-215.
 17. K.L. I, side 52. Stadsretten er gengivet i H.U. Ramsing: *Københavns Historie og Topografi*, 2. bind, 1940, side 240-243, og kommenteret i Poul Johs. Jørgensen: Christoffer af Bayerns Stadsret af 14. oktober 1443; i *Historiske Meddelelser om København*, 1943, s. 10ff.
 18. I K.L., I, side 466, findes et kort over opfyldningen mellem 1290 og 1661.
 19. K.L., II, side 42-43.
 20. Kompagnierne er beskrevet i Ole Feldbæk: *Danske Handelskompagnier 1616-1843*, Oktrojer og interne ledelsesregler, 1986.
 21. Steffen Linvald: *Sophie Amalienborg og dronningens have*, 1969, side 9-11.
 22. Jette D. Søllinge og Niels Thomsen: *De danske aviser 1634-1989*, side 77 og 84. Det er ikke søgt at finde frem til den svenske poets skriverier.
 23. F.J. Billeskov Jansen: Da operaen brændte, i *Politiken*, 30. november 1991.
 24. K.L., I, 1996, diverse steder er redegjort for opfyldningen, bl.a. side 161-163.
 25. K.L., I, 1996, side 86-87.